

EESTI KIRJANDUSE SELTS.
ÜLEÜLDINE KIRJAKOGU
NR. 4/7.

J. JÕGEWER

**EESTI KEELE HÄÄLIRUTE
AJALUGU**

□ □

acc. 1924:1990.

J. JÕGEWER

Eesti keele häälikute ajalugu

nr. 1175.

J. Logewer

TARTUS, 1918
E. K.-Ü. „POSTIMEHE“ TRÜKK

Sissejuhatus.

A. Eesti keele ala.

I. Soome-Ugri keeled.

1. Soome-Ugri keeled on: 1. Ungari, 2. Ostjaki, 3. Voguli, 4. Sürjani, 5. Votjaki, 6. Tschheremissi, 7. Mordva, 8. Lapi ja 9. Läänemere soomesugu keeled.

2. Ungari keelt kõneleb rahvas, kes praeguses Ungari kuningriigis elab. Ungarlaste arv on umbes $9\frac{1}{2}$ miljoni. See on kõigist Soome-Ugri rahvastest kõige arurikkam. Oma praegustesse elukohtadesse tulivad ungarlased aastal 895 või 896 p. Kr. Donau ja Doni jõgede vahelt, kus nad enne seda oliwad elanud, ja asutasid siin kuningriigi. Oma valitsejate Geisa (972—995) ja Stephan Püha (995—1038) ajal võtsivad nad ristiusu vastu. Kõige vanemad Ungari keele mälestused on XI. aastasajast pärit, nimelt aastast 1055 alustades rohkearvulised Ungari keeli sõnad Ladina dokumentides. Esimene tähtsam ungarikeelne kirjatükk, ligi kolmsada sõna, on üks matusejutlus XIII. aastasaja esimesest veerandist. Esimene trükitud raamat Ungari keeles on aastast 1533 pärit. — Ungari keele, iseäranis sõnavara peale on mitmed võõrad keeled tähtsalt mõju avaldanud. Juba enne, kui ungarlased oma sugurahvastest lahkusid,

olivad mitmed Iraani rahvad oma mõju keeles avaldanud. Läbikäimine Iraani rahvastega kestis ka pärast sugurahvastest lahkumist veel edasi. Viimastel aastasadadel enne Ungarisse asumist olivad ungarlased Volga ääres ühe Bulgaaria-Türgi rahvaga läbikäimises elanud, kelle keel mitmes asjas praeguse Tschuvassi keelega sugulane oli. Sellelt Bulgaaria-Türgi suguharult õppisid ungarlased põllutööd ja karjakasvatamist tundma. — Sellest samast ajast pärit on ka laenud Vene keelest. Pärast Ungarisse asumist kestis Slaavi mõju edasi, nimelt on hulk sõnu kirikuslaavi keelest ja Serbia-Kroatsia ja Sloveni keeltest laenatud. — Mitte väiksem ei olnud Saksa keele mõju, mis pärast 1000 aastat p. Kr. algas. Peasjalikult mõjusivad Franki ja Austria - Baieri asunikud. Esimestelt aastasadadelt pärast maale asumist on vanemad laenud Itaalia keelest pärit, mida elav kauplemine Itaaliaga ja ar vurikkad asundused ühes töid. Ka Ladina keel, mis aastasadasid kiriku, kooli, teaduse, seaduse ja kohtu keeleks oli, on hulga jälgi endast järele jättnud. Siia juure tulid teine Türgi mõju sisserännanud petscheneeglaste, kumaanlaste ja tatarlaste poolt (X—XIII. aastasajal) ja kolmas Türgi mõju, sellest ajast, kus türklased Ungarimaa valitsejad olid (1526—1686). Põhja pool leidub suuremal arvul laensõnu Slovaki keelest, hommiku pool Rumeenia keelest, aga need ei ole enamiste mitte kirjakeele pääsnud.

3. Voguli keelt kõneleb väike väljasureja rahvas, umbes 5000 hinge, kelle asukohad kummalgi pool Urali mäe nõlvakutel Permi ja Tobolski kubermangudes leiduvad. Vogullaste maaala piirid

on põhja pool Sosva jõgi, lõuna pool Tschussovaja, hommiku pool Irtösch ja õhtu pool Kama jõgi. Nad elavad enamasti jahist ja kalapüügist, lõuna pool harivad nad ka põldu ja kasvatavad loome, iseäranis hobuseid ja põhjapõtru. Nad on keskmise kasvuga, mustade ehk heledate juustega. Ehk nad nime pidi küll ristiuskus on, peavad nad oma vanast schaamaniusest visalt kinni. Keel langeb kahte murdesse: põhjamurre ja lõunamurre.

4. Ostjaklased elavad vogullastest hommiku pool Obi jõe ja tema harude Irtöshi, alam-Kondá ja Demjanka mail Tobolski kubermangus. Ostjaklasi on umbes 18,000 hinge. Hariduse poolest on nad Vogullastega ühel ja selsamal madalal astmel. Nad elavad viletsates külades, joomine on väga laialdane, nende arv kahaneb kiiresti, sest et laste suremine liig suur on. Keel langeb 7. murdesse: 1. Obdorski, 2. Berjosovi, 3. Kondinski, 4. Irtöshi ja Konda, 5. Surguti, 6. Vachi ja 7. ülem-Obi või Vasjugani murre.

5. Ungari, Voguli ja Ostjaki keeled on ligidalt üksteisega sugulased ja nimetatakse neid ühes koos Ugri keelteks, Voguli- ja Ostjaki keeli ka Obi-Ugri keelteks. Obi-Ugri keeled on kaunis palju sõnu laenanud Samojeedi, Türgi-Tatari, Sürjani ja Vene keelest.

6. Sürjalased, umbes 258000 hinge, elavad Urali mägede ja Põhja-Tüüna jõe vahel, niisama ka ülemise Kama jõe mail Arhangelski, Vologda, Vjätka ja Permi kubermangudes. Sürjalased on agarad ja targad kaupmehed, on juba 14. aastast Kreeka õigetuskus, elavad jõukates külades,

harivad põldu, kasvatavad karja, on jahi- ja kalamehed, kauplevad Arhangelskis rukiste, otrade, rasva ja nahkadega, Peeterburis ja Moskvas jahisaagiga, Nishni-Novgorodi ja Irbiti laatadel orava, tuhku ja rebase nahkadega. Peale ungarlaste, soomlaste ja eestlaste on sürjalased ainuke Soome-Ugri rahvas, kes haridusest mõistab lugu pidada ja omale uuemal ajal väikese alguse omakeelses kirjanduses on loonud: Vene teadusmeeste ja kirjanikkude hulgas leidub sürjalasi, kes sidet oma kodu ja oma rahvaga mitte katkestanud ei ole. Oma kirjaliste mälestuste vanaduse poolest on nad kohe ungarlaste järgmised, kuna vanemad üleskirjutused Sürjani keeles, millest küll ainult vähesed riismed järele on jäänud, 14. aastasaja sisse ulatavad. Need on arvata-vasti sürjalaste misjonääri ja pärastise Permi piiskopi püha Stefanuse kirjutatud, osalt Sürjani tähtedega, mida püha Stefanus kiriku-slaavi tähestiku põhjal on loonud.

7. **Votjaklased**, umbes 420000 hinge, elavad sürjalastest lõuna pool Vjatka ja Kama jõgede vahel Vjatka ja Ufa kubermangudes. Votjaklased on tublid põllumehed ja töökad ning osavad käsitöölised. Hariduses on nad sürjalastest taga.

8. Sürjalasi ja votjaklasi üheskoos nimetatakse ka Permi rahvaks. Nad olid enne üks rahvas, on aga umbes 8—9. aastasajal kaheks rahvaks lahkunud. Permi keeled on palju Tschuvassi, Tatari ja Vene keelest laenanud, Sürjani keel peale selle ka Samojeedi keelest.

9. **Tscheremislased**, umbes 375000 hinge, elavad peasjalikult Vjatka, Kaasani ja Ufa ku-

bermangudes, vähesel arvul ka Permi, Kostroma ja Nishni-Novgorodi kubermangudes. Nad harivad põldu. Nad on pagana usku; ka need, kes ristitud, on ainult nime pidi ristiusulised. Ajaloos nimetab neid nime all sremniscans esimest korda ajaloo kirjutaja Iornandes 6. aastasajal pärast Kr. nende rahvaste hulgas, keda gotlaste kuningas Hermanarich 350 aasta ümber „ära võitis ja oma seaduste alla heitis.“ Tscheremissi keel langeb kahte peamurdesse: öhtupoolne ehk mäemurre ja hommikupoolne ehk aasamurre.

10. Mordvalased (natuke üle 1 miljoni hinge) elavad Volga ja Oka jõgede vahel Samara, Simbirski, Pensa, Saratovi, Tambovi ja Nishni-Novgorodi kubermangudes. Jordanes nimetab neid nimega mordens. Nad olivad enne väga sõjakas rahvas, praegu on nad aga rahulised põlluharijad ja mesilaste pidajad. Nad on keskmise kasvuga, tugeva kehaehitusega, enamiste valget verd inimesed, siniste ehk hallide silmadega. Mordvalased elavad enamiste venelastega läbise-gamine ja muutuvad kiiresti venelasteks. Ehk neid arvu poolest küll niisama palju on kui eest-lasi, ei ole neil omakeelelise kirjanduse katseid iduski olemas. Vene vaimulikkude poolt on mõned vaimulikud raamatud Mordva keele tõl-gitud, kuna mordvalased ise, kes natuke hari-dust on saanud, endid venelasteks loevad. — Mordva keeles on hulk laenusid Tschuvassi, Tatari ja Vene keelest. Mordva keel langeb kahte peamurdesse: Mokscha ja Ersa murre.

11. Laplased (umbes 30.000 hinge) ela-vad Rootsi, Norra ja Soome kõige põhjapoolse-

mates osades ja Koola poolsaarel. Nad on enamiste kalamehed ja karjapidajad; seal, kus maa selleks sünnis, harivad nad ka põldu. Umbes viies osa laplasi on rändaja rahvas, kes oma põhjapõdra karjadega ümber rändab. — Lapi keel on Läänemere soomesugu keeltega väga ligidalt sugulane. Anthropolooogiliselt (vere poolest) aga ei ole laplased Soome-Ugri rahvastega mitte suguluses; ülepea on laplased anthropolooogiliselt täitsa eraldatud teistest rahvastest. Tuleb siis arvata, et nad esialgu mingit teist keelt on kõnelenud ja oma praeguse keele ühelt Soome-Ugri rahvalt laenanud on. — Lapi keel langeb nelja peamurdesse: Rootsi-Lapi, Norra-Lapi, Soome-Lapi ehk Enare-Lapi (Enare kihelkonnas Soomemaal) ja Koola-Lapi. — Lapi keeles on rohkel arvul vanemaid ja uuemaid laensõnu Germaania keeltest, peale selle on Rootsi, Norra, Soome ja Vene keel suurel määral Lapi keele peale mõjunud. Ilma kahtlemata peab Lapi keeles ka algkeele jäänuseid olema, aga esialgu on veel võimata neid sealt ära lahutada.

12. Läänemere soomesugu keeled langevad järgmistesse 7 peamurdesse. Keelt, millest need murded on välja harenenud, nimetatakse Ühissoome keeleks (ka Algsoome keeleks, missugune nimetus aga kahemõtteline on ja sellespärast soovitatav ei ole).

13. a) Pärilise Soome keel. Soome keelt kõneleb suurem hulk Soome suurvürstiriigi elanikkusid ja osa Peeterburi linna ja kubermangu elanikke. Peale selle leidub Soome asundusi veel Rootsis, Norras ja Põhja-Ameerikas. Soomlaste üleüldine arv on umbes 2.600.000 hinge.

Nende sissērändamine Soomemaale on umbes 4. aastasajal alanud. — Soome keel langeb kahte murdesse: lääne- ja idamurre. Kirjakeel põhjeb peaasjalikult lääne-murde peal, on aga hulga sõnu ja vormisid ka idamurdest laenanud. — Vanemad keelelised mälestused on üksikud sõnad, enamiste kohtade ja isikute nimed 13. aastasaja esimesest poolest. Esimene Soome keeli raamat on aastal 1544 trükitud.

14. b) Karjalased, umbes 270.000 hinge, elavad Soome suurvürstiriigi idapoolses osas, Arhangelski kubermangu õhtupoolses osas ja Olonetsi kubermangus. Peale selle leidub üksikuid asundusi Noygorodi, Tveri ja Peeterburi kubermangudes. Üksikute Karjala keele murrete kõnelejad Peeterburi kubermangus on ingerid, savakud ja äüramõised.

15. d) Aunused või olonetslased, umbes 46000 hinge, elavad Olonetsi kubermangus Ladoga ja Onega järvede vahel.

16. e) Vepslased, umbes 26000 hinge, elavad Ojati jõe hallikamail ja Onega järve lõuna-lääne rannas. Vepsa keel langeb kolme erimurdesse: lõunamurre — Ojati jõe mail, Onega-vepsa (soome: äänisvepsa) murre Onega järve rannas, ja lüüdilaste murre Olonetsi kubermangus, Petrosavodski linnast õhtu pool. Vepslased on vanade Vene kroonikate vägeva Vess'i rahva järeltulejad, praegu kiirel kadumisel.

17. g) Vadjalased (Vene kroonikate вода), elavad Peeterburi kubermangus Peeterhofi maakonnas Kaporje kihelkonnas ja Jamburi maakonnas Kattila kihelkonnas. Nad on kiirel kadumisel.

Viimase rahvalugemise järgi oli neid veel ainult 339 hinge. See on praegu kõige väiksem Soome-Ugri rahva suguharu. Vadjalaste hulka käisivad ka Kuramaale asutatud kreevinid, kes nüüd välja on surnud.

18. h) Liivlased elavad Kuramaa põhjarrannas, Domesnes'i ümbruses, 68 versta pikkusel kitsal ranna ribal. Nende hingede arv on umbes 2000. Nad on endiste vahvate kurelaste järeltuljad. Liivimaal, kus liivlased enne Salatsi jõest kunni Düüna jõeni elasivad, on nad täitsa välja surnud.

i) Eestlased.

II. Eestlased.

19. Eesti keelt kõneleb, viimase rahvalugemise järele a. 1897, Tallinnamaal 365.959, Liivimaal 518.594 hinge, kokku 884.553, mujal Venemaal 118.185 hinge, siis kõik kokku 1.002,738 hinge. Mujal Venemaal on eestlased enamiste võõraste rahvaste keskel laiali pillutud, ainult Tallinna ja Põhja-Liivimaal elavad nad suuremas kogus koos. Tallinnamaa väiksematel saartel niisama ka Ruhnu saarel elavad rootslased, aga Saaremaal, Hiiumaal ja Muhus ainult eestlased.

20. Eesti keel jaguneb kahte peamurdesse: lõuna ehk Tartu-Võru murre, ja põhja ehk Tallinna murre. Lõunamurre lahkeb jälle kahte harusse: Võru murre Räpinas, Vastseliinas, Põlvas, Kanepis, Rõuges, Harglas, osalt ka Otepeas ja Antslas; — Tartu murre Tartu kreisis lõuna pool Emajõe kunni Võru murde piirideni ja Viljandi kreisi lõunapoolses osas Helme, Tarvastu,

Paistu ja Karksi kihelkondades. Tartu murre on igal pool, iseäranis aga vastu Tallinna murdepiirisid, suurel määral Tallinna murde sõnades ja grammatika vormidega segatud. — Põhja ehk Tallinna murre langeb kõige pealt kahte peaharusse: põhja-hommiku murre, mis Ahrensi grammatika aluseks on, ja lõuna-õhtu murre, millel Eesti kirikukeel põhjeneb. Lõuna-õhtu murdealaosa on Eesti saarte murre Saaremaal, Hiiumaal ja Muhus; põhja-hommiku murde alla käivad Viru-Alutaguse murre, mille peale naabruse Soome keel mõju on avaldanud, ja Kodavere murre Kodavere kihelkonnas. Välja arvatud Kodavere murre, mille üle Dr. Lauri Kettunen tähtsa uurimise töö on avaldanud, ei ole teiste murrete kohta sügavamaid üksikasjalisi uurimisi mitte ette võetud, ja meie teadmised nende murrete üle ei ulata kuskil palju kaugemale, kui Wiedemanni Eesti keele grammatikas 1875 lühidalt üles antud.

III. Soome-Ugri rahvaste sugulus.¹⁾

21. Peaaegu kõik, mis me eelpool nimetatud Soome-Ugri rahvaste kaugemast minevikust teame, on keeleliste uurimiste vili. „Teiste eelajaloolise aja uurimise hallikatega võrreldes, ütleb Dr. E. N. Setälä²⁾, on keeleteadusel see hea omadus, et ta palju suurema kindlusega, kui ethnograafilised ja arheoloogilised asjad ja folklore, kindlaste-määratud rah-

1) Vrdl. Dr. Josef Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig, Göschen, 1910.

2) E. N. Setälä: J. N. Smirnows Untersuchungen über die Ostfinnen. Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja XVII, 3.

vuse juure juhatab ja et tal võimalik on ära näidata, mis on võrdlemisi algupärane, mis laenatud; kuna arheoloogia mitte rahvuste, vaid kultuura valdkonnad ära määrab ja kuna mingisuguse rahva praegune materiaalne ja vaimne elu nii mitme teguri ja välise mõju saadus on, et määratu raskeks läheb, selle põhjal selle elu esialgseid lihtsamaid vormisid üles leida. Keelel on teiste hallikatega võrreldes ka see hea omadus, et ta ühe rahva ajaloo uurijat palju kaugemate aastasade sisse minevikku tagasi vaadata lubab, inimlise hariduse peeglipilti nõnda ütelda selle esimesest algusest peale meie kätte ulatades.“

22. Keeleteadus on nüüd, mis ka Soome-Ugri rahvaste ja ühes sellega muinaseestlaste mineviku peale on suutnud valguse kiiri heita. Me teame selle põhjal, et kõikide eelpool nimetatud Soome-Ugri rahvaste esivanemad umbes 2000—3000 aastat enne Kr. üks rahvas, nõnda nimetatud Soome-Ugri rahvas olid. See rahvas kõneles ühist keelt, millel aga juba siis mitmed üksteisele ligemal ehk kaugemal seisvad murded pidid olema, nagu me seda praegu iga rahva juures näeme. Täielist veresugulust aga võis sellel ajal veel palju vähem leida, kui me seda praeguste rahvaste juures ja igaüks oma ümbruses märgata võime, kus eestlasest sakslane ehk venelane saab ja ümber pöördud. Puhast, segamata rahvast ei tunne meie maailmas.¹⁾

1) Vrđl. Sigmund Feist, Europa im Lichte der Vorgeschichte und die Ergebnisse der vergl. indogerm. Sprachwissenschaft. Berlin, 1910.

23. Soome-Ugri rahvaste algkodu küsimuses lähevad uurijate arvamised niisama lahku, kui Indo-Euroopa rahvaste algkodu kohta. Kindel on, et mõlemad algrahvad — soome-ugrilased ja indo-eurooplased (Slaavi, Leedu-Läti, Germaania, Romaani, vanad Kreeka ja Rooma rahvad Euroopas ja Armeenias, Vana-Persia ja Hindu rahvad Aasias) juba kõige vanemal muinasaegadel kuskil teineteise naabruses on elanud ja nimelt soome-ugrilased indo-eurooplastest põhja pool.¹⁾ Varemine otsiti indo-eurooplaste algkodu kuskil Iraani kiltmaal Tigrise ja Induse jõgede vahel praeguses Persias, Afganistaanis ja Beludschistaanis, kuna soome-ugrilaste kodukohaks Altai mägede põhja külge Obi jõe hallikamail loeti. Uuemal ajal on mõlemate rahvaste kodukohad uurijate poolt Euroopasse paigutatud ja nimelt peetakse praegu kaunis üleüldiselt soome-ugrilaste algkoduks keskmise Urali maid, peaauglikult Euroopa küljel, Kama ja tema harujõgede piirides ehk üleüldisemalt Urali mägede ja Volga või koguni Oka jõe vahel. Selle arvamise poolt võiks ka see asjalugu kõnelda, et tähendatud piirides praegugi suurem hulk Soome-Ugri rahvaid elab.

24. Selle Soome-Ugri algrahva haridusliste olude üle on meil praegu veel kaunis vähe teateid. Nii palju on võimalik ütelda, et soome-ugrilased jahimehed olivad, nagu sõnad jousi (ambu) ja nool näitavad, mis neil juba tuttavad olid. Ka koer (peni) oli tuttav. Kaht-

1) Vrdl. O. Schrader, Die Indogermanen. Leipzig, 1911.

emata tarvitati juba suuskasid. Jahipidamise kõrval kasvatati ka koduloome, nimelt lammaid. Sõna „lammas“ on vana-Germaania keelest laenatud, soome-ugri-aegne oma sõna on ut (Soome uhi ja uttu). Metallidest tunti vase, ehk küll raske arvata on, et metallidest oleks mõistetud sõjariistu ja tarbeasju valmistada. Riie-dest võib nimetada sõba (hame, särk), söökidest leem, majaasjadest pada ja pihid (tangid). Ka maja nimetus koda on sellest ajast pärit. Perekond ja sugulus olivad juba olemas, nagu soome-ugri-aegsed sõnad väi, minija, küdi (mehe vend), Soome setä, (onu isa poolt, isa vend), tütar (neid, neiu, Soome neiti, tähenduses 'tütarlaps', alg tähendus 'tütar', kuna praegune sõna „tütar“ Leedu keelest laenatud on) näitavad. — Vägev õhujumal Ilmarine oli juba sellel ajal tüttav, hiljem on Uku ja Taara tema rohkem kõrvale tõrjunud. Sellest ajast pärit on ka surnute jumal Koll, kellega praegu Eestis küll ainult lapsi hirmutatakse, keda aga muinasajal maa all või järvede põhjas arvati elavat, inimestele haigusi saatvat ja kelle austamine surnute austamisega ühenduses seisis. Võimalik, et ka Kõu sellest ajast pärit on. Selle sõna alg tähendus on 'surnuhing', Eestis 'kodukäija, vana-isa, vanamees', Soomes 'surm', aga ka 'karu', kelle sisse surnuhing arvati asunud olevat, lõpuks 'müristamine' ja 'müristamise jumal'.¹⁾

1) Vrdl. E. N. Setälä, J. N. Smirnow's undersuchungen über die Ostfinnen (Suomalais-ugrilaisen Seuran aikakauskirja XVII 3) ja sellesama uurija „Aus dem gebiet der lehnbeziehungen (Finn.-Ugr. Forschungen Bd. XII, lk. 161—289).

25. Soome-Ugri ja Samojeedi rahvad on ligidad sugulased. Üheskoos nimetatakse neid Urali rahvaks. Suur hulk sõnu on Soome-Ugri ja Samojeedi keeltes ühised, keeled ise on oma sisemise ehituse poolest ühesugused. Näituseks on astmevaheldus Samojeedi keeles põhjasmõtteliselt seesama, mis Soome-Ugri keeltes Astmevaheldust peab Urali algrahva ühiseks päranduseks lugema. Aga Samojeedi keel on vanemal edenemise astmel püsinud, kui Soome-Ugri keeled. Temas leiduvad mitmed keele nähtused, mis soome-ugrilased aegade jooksul on kaotanud. — Sellepärast on Soome-Ugri keelte uurijal, kes nende keelte vanemat olukorda tahab tundma õppida, Samojeedi keele tundmine tarvilik.¹⁾

26. Aga ka muudel põhjustel on Samojeedi keel meile tähtis. Aastal 1915 ilmus Dr. E. N. Setälä poolt uus uurimise töö Samojeedi keele kohta: Zur frage nach der verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen. Über den gemeinsamen wortschatz der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen. Ta kirjutab seal sissejuhatuses muu seas:

„Samojeedi keele uurimisel on meie kohta iseäraline tähtsus. — Vist küsib aga mõni, kas peab meie püüdmine just see olema, ära näidata, et samojeedlased meie sugulased on. Mis kasu meil sellest on, kui me ka teame, et nad seda tõeste on? Kas suudab niisugune teadmine

1) E. N. Setälä, Über art, umfang und alter des stufenwechsels im finnisch-ugrischen und samojedischen. Sonderabdruck aus den Finn. — Ugr. Forsch, XII. Helsingfors, 1914.

meile uut elujõudu ja värskust anda rasketel silmapilkudel nagu meil käes on? Ütles ju ometi kord M. A. Castrén: „Meie tundmus tõrgub seda teadmist omaks võtmast, et laplased ja samojeedlased meie veresugulased on;“ see vastik tundmus olevatki mitmeid Castréni aegseid Soome keeleteadlasi sundinud Soome-Eesti rahva kätkit Kreekamaalt ehk Palestiinast otsima.“

„Sarnane mõtlemise viis, tähendab Setälä, avaldab ainult mõtleja enese lühikest nägemist. Kas tunneb inimene oma enesetunnet ja usaldust enese vastu nõrgendatud ja alandatud selle läbi, et meie aja edenemiseõpetus looduse kõrgemat saadust, inimest, õige madalal seisvatest esivanematest laseb tõusta ja praeguse seisukohani edeneda. Kas ei tõsta see otse überpöörduvalt meie lugupidamist selle töö ja hariduse järgu ees, milleni inimene on jõudnud tõusta. Niisama: kui kindlaks tehakse, et meie suguluse sidemetega ühendatud oleme rahvastega, kes veel inimlise edu algastmel seisavad, siis võime meie selle üle ainult rõõmu tunda, et meie suutnud oleme nii kaugele edeneda, et me meie aja kõige kõrgemast haridusest võime osa võtta, olgugi et me nii kaugele iseenesest mõista mitte ainult omast jõust ei ole saanud, nagu ka ükski praegu elav rahvas mitte ainult omast jõust oma haridust ei ole loonud. Ja meie võime iseäranis veel rõõmu tunda, kui meile üht uut rahvast näidetakse, mis kehaliselt ehk hariduse algastmeil meiega sugulane on, et meil uus tähtis võimalus on meie rahva tekkimist ja saamist sügavamine ära mõista ja meie nõnda inimese vaimlise

hariduse kõrgemat käsku: „tunne iseennast!“ rikkalikumal moodsul suudame täita.“

27. Oma uurimisetöö kokkuvõttena seab Setälä oma töö lõpul pildi Urali rahva elust ja olust kokku; meie näeme sealt, kudas elasid meie esivanemad väga mitmed tuhanded, võib olla kümned tuhanded aastad enne Kr., ajal, mille kohta Egiptuse vanemate piramiidide ehitamise aega vahest nooreks võib nimetada. Setälä pilt sellest Urali rahvast on järgmine:

„See „Urali“ algrahvas oli keele järele otsustades, suguharu, kes peajasjalikult ennast jahist ja kalapüügist toitis, telkides elas ja kellel peale koera ka põhjapõdra karjad olivad, osalt juba täitsa koduloomadeks tehtud, osalt veel poolmetsikud. Kaitseks vaenlaste ja kiskjate metsaliste vastu näivad kaitseaiad tarvitusel olnud. Jahiriistadeks olivad peajasjalikult ambu ja nooled, kalu püüti mingisuguse primitiivse võrguga. Jahti peeti metsloomade peale osalt nahkade pärast, osalt liha pärast; söödavate loomade seas tuleb iseäranis kanasugu lindusid nimetada, mida puhtaks kitkutult söögiks valmistati. Söökisid keedeti padades. Kodune käsitöö oli: punumine — vist peajasjalikult puukoorest, puuokstest ja juurtest, — lõnga tegemine soontest, primitiivsete võrkude valmistamine (kõige primitiivsemad olid puukoorest), mitmesuguste majariistade, näit paunade ja korvide valmistamine kasetohust ja padade valmistamine savist; ka puud, kivi ja konta mõisteti ümber töötada. Tööriistad olid kirves ja nuuga, vist ka mingisugune kivioherdi, ehk küll ka vask juba varakult tut-

tav oli. Riidet, milleks looma nahku tarvitati, õmmeldi nõelaga, mis vist luust oli valmistatud, ja soontest saadud lõngaga kokku; riidet hoidis keha ümber vöö; riiete hulka käisivad ka loomanahast püksid. Edasisaamise abinõudeks olid talvel suusad, vist küll ka mingisugune saan, vähemalt inimesest järke veetav kraamisaan, suvel sõuetavad paadid. Ka primitiivsed teed olid olemas: jalgraad, laudadest teed üle soode, sillad üle väiksemate jõgede. Elati perekonna elu; perekond laienes suguvõsaks; perekonna elu oli kaunis edenenud, tunti mitmesuguseid suguluse astmeid. Abielusse astumine sündis nõnda, et pruudi vanematele teatav hind pruudi eest makseti. Lastele anti pärast sündimist nimed. Matmine toimetati nõnda, et surnukeha lihtsalt välja pandi. Mingisugune kaupade vahetus oli juba olemas, mõõtmise ja arvamise algastmed olid tuntud. Usti, et inimesel hing olemas on, mis ennast hingamises avaldas. Pärast surma elas hing edasi ja pidi ohvrite läbi lepitatama.

28. Selle rahva elukohtade üle ei saa tema sõnastikust mingit ligemaid teateid: loodust, nagu see ennast selles sõnastikus peegeldab, võib mitmest kohast otsida. Me näeme, et Urali algrahvas metsarikkal maal on elanud, kus suvi ja talve vaheldasivad, kus ka lund rohkesti oli, nõnda et suuskasid hästi võis edasiliiikumise abinõuks tarvitada. Vetest olivad seal jõed, ojad, järved; tähele tuleb panna, et ühtlane nimi mere tähen-damiseks puudub. Põhjapõtrade kasvatamine, nagu ka metspuude ja marjade nimed juhatavad maale, mis põhjale ligemal on; peab aga meeles pidama,

et teatavate metsapuude nimede puudumise põhjal kuigi palju jäeldada ei või: kui samojeedlased varemini ka rohkem lõuna pool oleksid elanud, oleksid nad, oma praegustes elukohtades asudes, lõunapoolsemate puude nimed muidugi ära unustanud. Nii palju võib tähendada, et ühises sõnavaras midagi ei leidu, mis Urali algrahva elukohatasid sunniks kaugemalt hommiku poolt otsima, kui hommikupoolsest Euroopast, Euroopa pool Urali mägesid.“

29. „Aja kohta, millal see algrahvas elas, on vahest kõige parem vaikides mööda minna, sest et keel selle kohta mingit otsekohest teadet ei anna. Iga tahes on aga selge, et meil siin aastatuhandetega enne Kr. s. tegemist on.“

Nii Setälä.

30. Mitmed keeleuurijad on Urali ja Altai keelkonnad, mille viimase alla Türgi-Tatari, Mongoli ja Mandschu-Tungusi keeled käivad, ühiseks Ural-Altai keelkonnaks ühendanud. Aga mõlemate keelkondade sugulus ei ole kaugeltki veel mitte kindlaks tehtud. Veel küsitavam on Jaapani keele sugulus Urali keeltega.

31. Indo-Euroopa keeltest on soomeugri-lased hulga sõnu laenanud. Aga mõlemas keeltes on peale selle veel hulk ühiseid nähtusi nii hästi sõnastiku kui ka grammatika alalt, mis nähtavasti mitte laenud ei ole, aga ka mitte juhuslikud kokkukõlad. Niisuguste nähtuste põhjal on mitmed tähtsad uurijad küsimise üles seadnud, kas Indo-Euroopa ja Soome-Ugri keeled algsuliselt mitte sugulased ei ole. Algsuguluse tõendusks tuuakse enamiste järgmised nähtused: Eesti

ja Soome sõna nimi, Lp. *namma* gen. *nama*, Votj. *n'im*, Vog. *näm*, Ostj. *nëm*, Vana-India *nāman*, Kreeka *ὄνομα*, Lad. *nomen* jne. Nii- sama vesi (tüvi *vede*—), Vana-India **ved-* (Phrügia *βεδυ*); mesi, t. *mede-*, Indo-Euroopa **medhu*, vana India *ma'dhu*; sool; *veda* ma; ablatiivi suffiks Soome (ja muinas-Eesti— ta, -tä, Mord.-da, -do, Lap.-dä, -t, Ind.-Eur.-ed, -öd, näit. Ladina *recte* (d); *lupo* (d); akkusatiivi suffix Vog., Lap., Tscherem. -m, Soome -n (< *-m), Ind.-Eur. -m, -m, näit. Lad. *lupum*, *equam* jne. — Iseäralist tähelepanemist nõuab see asi, et kokkukõlav keeleline materjal suuremal hulgal juhtumistel ka Samojeedi keeles leidub. Sellepärast on uuemal ajal Indo-Euroopa ja Urali keelte algsugulusest kõnelema hakatud.¹⁾

32. Praegused Soome-Ugri keeled on mitmekordsete keeleliste lahkuminekute järeldus. Kõige enne lahkus Soome-Ugri algrahvas kaheks rahva- ja keeleühisuseks. Ühe oksa sünnitasid ugri- lased, kelle keel Ungari, Voguli ja Ostjaki keel- tes edasi elab. Ugri keele ühisusest lahkusid kõige pealt ungarlased, palju hiljemine läksid ob-ugrilased: vogulid ja ostjakid, teineteisest lahku.

33. Teisest, Wene-Soome, keeleoksast lah- kus kõige enne Permi keel, mis umbes 8—9. aastasajal p. Kr. kaheks keeleks, Sürjani ja Wot- jaki keeleks, lahku läks. Järgnevate lahkumine-

1). H. Paasonen, Zur Frage von der urverwandschaft der finnisch-ugrischen und indoeuropäischen Sprachen. Finn. Ugr. Forsch. 1907. Lk. 13 - 31.

kute läbi tekkisivad umbes V aastasajaks enne Kr. Tscheremissi ja Lapi keeled ja Mordva-Läänemere Soome keelte ühisus, Soome-Mordva keel.

34. Läänemere soomlaste ja mordvalaste ühisrahva haridusliste olude peale enne nende lahkuminekut lubavad järgmised keelelised materjaalid, mida E. N. Setälä omas eelpool nimetatud töös „Smirnows Untersuchungen“ ette toob, pilku heita. Seda mööda on koduloomade hulka, peale nende, mis juba Soome-Ugri ajast tuttavad olivad, veised (sarvloomad) juure tulnud, nagu sõnad *lehm* ja *vasikas* näivad tõendavat. *Sigu* tunti, ja vist olid nad juba koduloomadeks tehtud. *Lehmi lüpseti* ja piimast mõisteti võid valmistada (*pyöhtää*, *buttern*). — Põllutöö alalt oli vähemalt nisu (*vehnä*) harimine tuttav. Viljateradest valmistati sööki (*suurus*), aga ka vilja jahvatamine ja jahud olivad tuntud. Jahudest tehti leiba (*kyrsä*). Vilja kuivatamine, rabamine, puhastamine ulatavad juba ühis-Permi aja sisse, nagu ühised sõnad *rehi*, *vart*, *põhtiija* (*Tenne*, *Soome pohtaa*, *schwingen*, *worfen*) tõendavad. Siia juure tulevad sõnad *iva*, *rokk* (Soomes: *hernesupp*, Sürjanis: *tangud*). „Siit näib järgnevat, et sellel ajal, kui Läänemere soomlased ja mordvalased veel üheskoos elasivad, mingisugune primitiivne, poolrändavate rahvastele omane põlluharimise viis neil juba tuttav oli, vististe kütismaa või aletegemise kujul. Meie peame siit järeldama, et Soome-Ugri rahvaste juures põlluharimine, olgugi oma algastmel, palju varemine tuttav oli, kui seda harilikult arvatakse“.

(Setäla eelpool nim. töös). — Tööstuse alalt olivad tuntud ketramine, kudumine, viipimine, kera, lõime, nõnda siis kodune riiete valmistamine. — Töö- ja sõjariistadest olivad peale ambu ja noole, mis Soome-Ugri ajast pärit, tarvitusel vasar, nuga (väits), uhmer, pekli (Mörserkeule), ora, õng, (mõlemad soomeugri-aegsed), vakk (täheanduses: korv), nõel (äimä). — Elumaja kohta käivaist sõnust on sellest ajast pärit künnis (Schwelle, Mordva keeles tähenduses: uks), Soome uudin (sängi eesriie), taba (rippuv lukk). — Ehteasjadest tuleb sõlg nimetada. — Läbikäimise abinõude ja kauplemise alalt on Soome sõna soima nimetada, mis kaunis suurt paati tähendab, niisama Soome-Eesti vene sellessamas tähenduses; siis veel mõla, müüma, maksma, hind. Paatidega sõideti muidugi jõgesid mööda, kuna merd ega suuri järvi soome-mordvalaste selleaegsete asukohtade läheduses ei olnud. Sõnad müüma, maksma, hind, mis sellest ajast pärit, näivad selle peale tähendavat, et kauplemine juba oma algastmelt — looduse asjade vahetamisest üksteise vastu — kõrgemale järjele oli edenenud. — Seltskonna kihtide peale heidab valgust sellest ajast pärit olev sõna ori, mis näib tõendavat, et juba Soome-Mordva ajal vahe vabade ja mitte-vabade seltskonna kihtide vahel olemas oli. Sõnast ori on sünnitatud Mordva sõna ure abikaasa, mis omalt poolt küllalt selgeste näitab, missugune seisukord naisterahval peres oli.

35. Meil ei ole umbkaudugi teada, mis põhjused sundisivad esite Soome-Ugri algrahvast

kaheks, Soome ja Ugri rahvaks, ja siis Permi, Tšcheremissi ja Lapi rahvaid, (või õigem, seda väljasurnud tundmata Soome-Ugri rahvast, kellelt laplased oma praeguse keele on laenanud) endisest rahvaühisusest lahkuma. Aga läänemere soomlaste eranemise põhjuseid mordvalastest võib umbkaudu aimata. Läänemere-soome ja Mordva ühisrahvas oli juba, nagu me nägime, põlluharija rahvas. Selleaegne põlluharimise viis tarvitas väga palju vaba maad. Igasugu kunstline põllusaagi rohkendamine maa rammutamise, sügava künni jne. teel oli tundmata. Põlluks kõlbas ainult uudismaa, mida mõni aasta järgimööda vilja all peeti. Väsis maa ära, siis jäeti ta maha ja mindi uut maad otsima, mida veel põlluks ei olnud tarvitatud. Nõnda pidivad läänemere soomlaste salgad edasi liikuma, muidugi kui me oletame, et neil õhtu poole enam ehk vähem tühi maa ees oli. Nii oleks ka arusaadav, miks läänemere soomlaste rändamine mordvalaste asupaikadest kunni praeguste Pihkva ja Peterburi kubermangudeni umbes 400 aastat kestis, niisama aga ka eestlaste sisserändamine sealt Läänemere rannamaile umbes 500 aastat. See ei olnud mitte vägivaldne vaenlase maade omandamine sõja teel, nagu ungarlased praegusesse Ungari kuningriiki asudes lühikese aja jooksul toime panid ja nagu me sarnaseid sõjalisi rahvarändamisi keskaja algusest palju tunneme, Goti, Hunni, Vandali ja teiste rahvaste rändamisega alustades ja tatarlastega ja türklastega lõpetades. See oli harimata ehk vähe haritud maa pikaldane, järkjärguline äravõitmine hariduse alla rahulise põlluharija

rahva poolt, umbes sedasama, mis me praegu eestlaste sisserändamisel Pihkva ja Peeterburi kubermangudesse näeme, kus tarvitamata met-sarägastikud hariduse alla võetakse.

36. Sellel 900. aastasel edasirühkimise teel Läänemere ranna poole olivad Läänemere soom-lased kaua aega, umbes kuni 1. aastasajani enne Kr., Leedu rahva naabruses, kellelt nad palju sõnu on laenanud, vistist kuskil praegustes Smolenski ja Vitebski kubermangudes; siis ühe vana-Ger-maania rahva keelelise mõju all, kes ise jäljeta on kadunud, kõige tõenäolisemalt vist Läänemere soomlaste sekka ära sulades. Igatahes pidivad Läänemere soomlased sellel ajal kuskil Pihkva, Novgorodi ja Peeterburi kubermangude piirides elama. Umbes 300 aastat pär. Kr. hakkavad Läänemere soomlased Läänemere randa tungima, ühtlasi slaavisugu rahva, võib olla krivitschide mõju alla sattudes, kes lõuna poolt peale tungi-vad. Selle pealetungimise tõttu vist lõhkeski Läänemere soomesugu rahvas praegusteks seits-meks ise rahvaks, kuna kiiluna nende keskele tunginud Novgorodi slaavlased (krivitschid) Lää-nemere soomesugu rahva kõige pealt kahte osasse jagasivad. Põhja poole jäivad vepslased Onega ja Valgjärve (Бѣлоозеро) vahel, kust nad praegu jäljeta kadunud: siis veel karjalased ja aunused Ladoga ja Onega järvede vahel, kust karjalased hiljem põhja poole kuni Põhja-Jäämere rannani ja õhtu poole kuni Viiburi linnani ja Saima järveni Soome suurvürsti riigis tungisivad. Lõuna ja õhtu poole Novgordi slaavlastest jäi-vad vadjalased praeguses Peeterburi kuberman-

gus, kuna liivlased, eestlased ja pärissoomlased üle Naroova jõe, võib alla osalt ka Pihkva kaudu Läänemere maadesse sisse tungisivad. Liivlased liikusivad vist eestlaste ja soomlaste eelsalkadena Tallinnamaa mereranda mööda Tallinna, Haapsalu ja Pärnu kaudu Riia lahe randa Salatsi ja Tüüna jõgede vahele ja Muhu, Hiiumaa ja Saaremaa kaudu Kura randa; üks osa üle Naroova jõe tulnud Soome-Eesti salku liikus (vast liivlaste kannul) Tallinna randa mööda õhtu poole ja purjetas umbes praeguse Tallinna ja Paltiski kohal üle Soome lahe Helsingi ümbrusesse, kust nad tagasi hommiku poole käenasivad, kunni nad Viiburi kohal karjalaste salkadega kokku said, mille tõttu edasiliikumine mõlemalt poolt lõppes. Eesti-Soome eelsalkade sissetungimine Läänemere randa algas umbes 3-ndal aastasadal p. Kr. ja jõudis 8. aastasadal lõpule. Teadmata on, kas leidsivad nad siin tühja maa eest või elas siin juba mingisugune rahvas ja kes nimelt; kas oli maa enam ehk vähem haritud või hoopis hari-mata. Kohanimede uurimine võiks nende küsimiste peale valgust heita, kahjuks on aga Liivi-Eesti vanemad kohanimed veel täitsa uurimata.

IV. Indo-Euroopa keelte mõju.

37. Soome-Ugri rahvad on väga mitmeil juhtumistel Indo-Euroopa keelte mõju alused olnud. Nende mõjude tundmine on väga tähtis Soome-Ugri rahvaste enneajaloolise elu ja olu tundma õppimiseks. Sellel teel on võimalik teada saada, missuguste rahvastega nad kokku on puutunud, missugustes maakohtades nad on elanud, kas kok-

kupuutumised rahulist või vaenulist laadi olivad, missugune soome-ugrilaste hariduse järg ühel või teisel ajajärgul oli. Ajaloolises järjekorras vaheldasivad need mõjud järgmiselt:

38. Indo-Euroopa algrahvas pidi kord hallil muinasajal juba Soome-Ugri algrahvaga ligidas naabruses elama, üks kõik kas mõlemad algrahvad kudagi suguluse sidemetega ühendatud olivad või mitte. Sellest ajast pärit on eelmises peatükis (punkt 31) ettetoodud sõnad ja keelekujud, mida mõlema rahva algsuguluse tõenduseks harilikult tuuakse. Nendele võiks veel juure lisada niisugused laenud Indo-Euroopa algkeelest, nagu *niduma*, *viima*, *mõskma*, *rebima*, *rakendama*, sõnade kaheksa ja üheksa lõpuosa *deksam kümme jne. Sõna „deksam“ võiks aga ka algsuguluse tõenduseks ette toodud saada (vrld. Setälä, aus dem Gebiet der Lehnbeziehungen. Finn.-Ugr. Forsch. XII lk. 161 jne.

39. Iraani rahvad. Indo-Euroopa algrahvast lahkusivad kõige pealt Aria, nimelt vanad Sanskriti ja Persia või Iraani rahvad. Nad elasivad Persia (Iraani) kiltmail, aga nende üksikud oksad ulatasivad üle Kaukasuse mägede eel-Kaukasia ja Kaspia mere Euroopa-poolse ranna lagendikkudeni, kus nad soome-ugrilastega kokku puutusivad. „Soome-ugrilaste ja arialaste kokkupuutumine algas sellel ajal, kus soome-ugrilased veel üks rahvas olivad, või vähemalt ligidas naabruses üksteisega elasivad. Seda tõendavad Aria keelest laenatud sõnad, mis kõigis Soome-Ugri keeltes leiduvad, näit. sõna *sada*, Soome *sata*, Lp.

č u ö t t e, Md. s' a d a, s' a d o, Sürj. s' o, Votj. s' u, s' ü. Vog. š a t, Ostj. s a t, Ung. s z a' z, algkuju s' a t a \sphericalangle Aria ç a t a; niisamasugused sõnad on rebane (Ossetini robas, rubas); orikas (tähenduses 'isane loom', Sanskriti vrša 'härg, isane loom'); pekli, S. petkele mörser, Sariqoli petgal; vasar, Avesta vazra 'nui, sõjakirves'; vahest paras, Sanskriti paras 'kõige parem'; Soome orpo 'vaenelaps' (vrd. Eesti orv g. orvu, orvulillik 'Veilchen', s. o. vaeselapse lill), Arm. orb, Ladina orbis 'vaenelaps'; õ n g, Kreeka ὄγκος, Sanskr. anka; pōrsas, Kreeka πόρκος, Lad. porcus; ora, vana-India arā (?); lõuna-Eesti mehiläne 'mesilane', Sanskriti makša 'kärblane', makšikā 'kärblane, mesilane'. — Meil on praegusel ajal veel võimata kindlaks määrata, missuguselt Aria keele oksalt need sõnad laenatud on (mitte millgi kombel aga otseteed Kreeka või Ladina keelest). Igatahes näitavad need Soome-Ugri ja Iraani rahvaste keelelised kokkupuutumised, et soome-ugrilased nende kokkupuutumiste ajal palju kaugemal lõuna pool elasivad, kui praegused põhjaida Soomesugu rahvad ja et Soomesugu rahvaste hariduse järg nende kokkupuutumiste ajal mitte väga madal ei olnud¹⁾.

40. Leedu-Läti rahvad. Indo-Euroopa algrahva ja Iraani rahvaste keeleline mõju ulatas osalt terve Soome-Ugri algrahva, osalt aga ka sellest tekkinud üksikute okste peale, kus Läänemere soomlased ikka veel vähemalt mordvalas-

1) Setälä JFOu XVII, 4.

tega üks rahvas olivad. Leedu - Läti keele mõju ulatab aga ainult veel Läänemere soomlaste peale, mitte enam mordvalaste peale. Mordva keeles leidub küll Leedu keele sõnu, aga need ei ole mitte otsekohe leedulaste käest saadud, vaid osalt Läänemere soomlaste, osalt mõne teise, tundmata rahva kaudu. Me peame sellest oletama, et sellel ajal, kui Läänemere soomlased leedulaste naabrusesse sattusivad, nemad juba mordvalastest lahkunud olid, ehk küll mõlema rahva vahel ajutisi kokkupuutumisi veel leidus, mille läbi väike arv Leedu keele sõnu Mordva keele pääsis. Läänemere soomlaste elukohad pidivad sellel ajal kuski Smolenski ja Vitebski kubermangude piirides olema. Aeg, millal need kokkupuutumised leedulastega aset olivad, peab umbes esimese kunni viienda aastasaja sisse enne Kr. langema, sest et me Läänemere soomlasi Kristuse sündimise ajal juba leiame uues ümbruses ja uute mõjude all (v. p. 41). — Leedu laenude aja määramise mõttes on väga tähtis, et sell ajal Läänemere soomlaste keeles veel 1) *š* häälik (vahest ka *z* häälik) leidus, mis sellel kujul Läänemere soomlaste keele ühes Leedu sõnadega vastu võeti ja mis siis hillem ühes algupäraste *š* häälikutega *h*:ks muutus, näit. Leedu *sza'rka* > *harakas*, *szarmà* > *härm*, *ža'mbas* > *hammas*, *ži'rnis* > *hernes* jne.; 2) silp *di* (*ti*) ei olnud veel *si*:ks muutunud, näit. Leedu *marti'*, varem **martiā* > *mõrsja* jne. Need nähtused korduvad osalt veel vana-Germaania keelte mõju ajal, mitte aga enam Vene keele mõju ajal. — Keele materjaali,

mis Läänemere soomlased leedulastelt on saanud, korraldab Vilh. Thomsen¹⁾ järgmiselt: (Siia on ainult niisugused sõnad võetud, mis praegu veel Eesti keeles leiduvad):

Perekond, maja, maja asjad, riided jne.: mōrsja, nõbu, sõsar, tütar; (Eesti oma sõna oli „neid“); hõim, kaim, sõber; talgus; laud, maja, malk, sein, seivas (teivas), sild, tara (tahr), kannel, kauss, kirves, luud, mänd 'guirl, stab zum umrühren, buttern' (vahest on seesama sõna ka männapuu), ratas, regi, suga, tuur, vai, vars (g. varre), koonal, niis 'weberschaft', kinnas, kübar, viisk, õlut. — Kehaosad: hammas (Eesti oma sõna oli vanasti: pii), kael, kints, kinner 'kniekehle', naba, reis (g. reie). — Mets, jahipidamine jne.: mets, salu, haru, aar, tõrv, toht, karbe 'baummoos, flechte', sammal, takjas, aas 'schlinge, schleife', hirv, põder, tarvas 'wilder stier, auerochse', vrd, Tarvastu, hani, harakas, kägu, rästas 'Drossel', teder, herilane, vaapsikas, vaha. — Karjakasvatamine: härg, jäär, oinas, wohl 'zickelchen', hall, lauk, rōōsk, hari, karv, ihn (nahkrihm), will, paimen (karjane), hein, kulu, luht, hädal. — Põllutöö: hernes, iva, seeme, vagu, äke. — Laevasõit ja kalastus: laev, puri, angerjas, laticas, lõhi, vähk, ahingas, tarbu 'störstange der fischer', tõke. — Loodus: hall (g. halla), härm, taevas, põrgu. — Abstraktmõisted, omadused sõnad: kord, laid 'art, gattung', taba 'sitte, gewonheit, weise', ahtake, haljas, hale 'bleich', arm 'grau, hellgrau, koeranimi', kollane,

1). Beröringen mellem de finske og de baltiske (litauisk — lettiske) Sprog. Kobenhavn, 1890.

lahja, laisk, latakas, märg, tühi, tuhat, kõik (?), nüüd (?), veel. — Ajasõnad: paluma, lakuma, tõmbama.

41. Vanad germaanlased. Umbes 1: sel aastasajal enne Kr. on Läänemere soomlased, nähtavasti jällegi õhtu poole liikudes, ühe Vana-Germaania rahva naabrusesse sattunud, kuid ei ole siiski läbikäimine ka Leedu rahvaga veel katkestatud. Kudas aega, millal kõige vanemad Vana-Germaania laensõnad Läänemere soomlaste keele tulid, umbkaudu ligemalt võimalik on ära määrata, selle kohta üks näitus. Meie sõna rōngas on Vana-Germaania keelest laenatud, Soome keeles kõlab ta rengas, hilisemates Saksa murretes on siin *e* asemel *i*, vrdl. vana-Islandi hringr. Sel ajal kui Läänemere soomlased selle sõna laenasivad, pidi ta algkeeles *hreŋgaz kõlama. On meil teada, millal *e* algkeeles *i*:ks muutus, siis on meil aja määrus käes, millest hiljemalt sõna Lääne-Soome keeltesse ei võinud tulla. Igatahes lähevad Saksa keele uurijad selles küsimises kaunis lahku. Ühed arvavad, et *e* muutmine *i*:ks 1: sel ehk 2: sel aastasajal enne Kr. aset oli, teised rehkendavad natuke hilisema ajaga, „kindlasti aga sündis muutumine mitte hiljem, kui 1:se aastasaja teisel poolel pärast Kr.“ Kolmandad loevad muutuse ajaks 2—3. aastasaja p. Kr. Keskmiselt läbi tohiks siis ikkagi Kristuse sündimise aega, ehk mõnikümmend aastat hiljem selleks ajaks pidada, kus *e* *i*:ks muutus. Nii sugused häälikute muutused ei sünni mitte ühe silmapilguga, vaid tarvitavad pikemat aega; ei või ka arvata, et Lää-

nemere soomlased sõna just sellel silmapilgul oleksivad laenanud, kus seal viimast korda *e* häälik selgelt kuulda oli, vaid vististe mõni aeg varem; nõnda tuleme ikka jälle Kristuse sündimise aja sisse.¹⁾

„Kui me neid sõnu, mis Läänemere soomlased sellelt Vana-Germaania rahvalt laenanud, nende tähenduse poolest ligemalt läbivaatamise alla võtame, siis näeme meie, et nad kõiki võimalikka asju ja vahekorde tähendavad. Riik ja õiguslised olud: kuningas, vald, haldias (tähendab praegu 'kaitsevaim', tähendas aga enne ja tähendab Soome keeles veel praegu 'valitseja'), laen, kihl (tähenduses 'leping'), vardja (ülevaataja', Goe-sekeni sõnaraamatus tähendab küla-varদিја 'dorfschulz, külakubjas'); — sõjariistad: mõök; — riided: hame; — tarbeasjad: andur 'schiffskiel', nael, nõel, katel, rõngas, sadul, aer, käilas 'schiffsschnabel', noot (nooda); — inimesed, iseäranis halvast küljest: varas; — loomad, linnud, kalad: haigur 'reiher, storch', haugas, lammas, valaskala, tursk; — taimed, põllutöö: agan, humal, kaer, rukis, ader, põld, leib; — mineraalid ja muud looduse asjad: kuld, raud, tina, muld, kalju, rand, loe (g. loode); — abstrakt mõisted ja omadused: kius, tarve, vaev; arg, armas, kaunis, viisakas jne. Nii-sugust mitmekesidust ei saa mitte juhusliste kok-

1) Vrdl. Setälä, Zur herkunft und chronologie der älteren germanischen lehnwörter in den ostseefinnischen sprachen, — Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja XXIII 1. Helsingi, 1906.

kupuutumistega, näit. kauplemise otstarbel, veel vähem kokkupuutumistega vaenulistel sihtidel seletada; see võib ainult kaua kestnud alalise kooselamise järel olla ühe vägevama ja rohkem haritud rahvaga, kes vististe merele ligemal asus ja kelle keelt, nagu laenatud sõnade täiesti õige algkuju kindlaks teeb, Läänemere soomlased pidivad mõistma. Lühidalt, meie oleme sunnitud arvama, et see Germaania tõugu rahvas, või need rahvad, kelle keelest nii palju jälgi Läänemere soomesugu keeltes leidub, Keskvenemaal, või õigemine praegustes Läänemere kubermangudes Läänemere soomlaste kõige ligemas naabruses pidivad elama.¹⁾

V. Venelased.²⁾

42. Läänemere soomlaste kokkupuutumised venelastega algavad võrdlemisi hilisel ajal: š (ž) häälikut ei ole enam Läänemere Soomesugu keeltes olemas. Ta on igal pool h-ks muutunud. Sellepärast ei pääse ta ka Wene keelest laenatud sõnades enam sellel kujul keele, vaid muutub s-ks, näit. lusikas < muinas-Vene лѣжка (-lužika); häälikute ühisus ti (di) ei muutu enam si-ks: sundima, muinas-Vene сѣдѣма. Suurema hulga sõnu on Läänemere Soomesugu rahvad igaüks iseseisvalt Vene keelest laenanud, mis näitab, et nad sellel ajal juba üksteisest lah-

1) Vilh. Thomsen, über den Einfluss der Germanischen Sprachen auf die Finnisch-Lappischen. Halle, 1870.

2) J. J. Mikkola, Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. I. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen. Helsingfors, 1894.

kumas ehk juba lahkunud olid. Igatahes on aga vanemad laenuid 200—300 aastat vanemad, kui kõige vanem Vene kirjanduse mälestus Ostromiri evangeelium. Poolhäälikud *z* ja *b* ei olnud veel oma kõla kaotanud, neid üteldi välja kui lühikesi *u* ja *i*, (vrd. eelpool sõna lusikas); Vene *o* ilmub vanemates laensõnades *a* kujul: aken, Soome akkuna, muinas-Vene окъно; papp, Läti Hendrikul pappi, Vene попъ. Praegused Vene -оло-, оро- kõlasivad: al, ar; -ере-: är, näit. Soome palttina < Vene полотно, varblane < Vene воробей, värten < Vene веретено. Vene ninahäälikud on püsinud sõnades koonal, S. kuontalo < muinas-Vene *ка, дель; sundima, praegune Vene судить enne *codumu.

Et seda ära määrata, missugusel mõõdul Vene keel Eesti keele peale on mõjunud, võtame siin kõik tähtsamad, nii hästi vanemal kui uue- mal ajal Vene keelest laenatud sõnad järgmis- tesse liikidesse kokku.

1. Inimene. Sõnu, mis kuidagi inimese kehaga ühenduses oleksid, leiame õige vähe. Siia võiks lugeda 17. aastasajal Eesti kirjanik- kude poolt tarvitatud, nüüd aga vananenud sõna lāsima ehk lesima 'lamama' < Vene ле- жать; vähe tarvitatav pard 'habe' võib ühte- viisi kas Vene, Leedu ehk vana-Germaania keelest laenatud olla; Pärnu pool tarvitatav kassapea 'krauskopf' võib olla kas Vene sõnast коса ehk Leedu sõnast kasa' juuksepalnik Leedu tütar- lastel. — Rohkem leiame sõnu, mis inimese vaim- lisi omadusi tähendavad: pajatama < Vene

баять, vähe tarvitav säälitama < жалѣть (Eesti keeles tähenduses 'õnnistama,' teistes Läänemere soomesugu keeltes 'kahetsema'); raatsima < рачить; tusk < muinas-Vene *тъска, praegu тоска; tolk < *тълкъ, nüüd толкъ; laad < ладъ; vaba < свободный; uuemast ajast pärit on prostoi ja vähe tarvitav vorna < проворный.

2. Rahva kihid ja liigid: pobul < бобыль; purlak < бурлакъ; siss < сыщикъ; võlu < волхвъ.

3. Maja: raja < край; uulits < улица; värav < верея (vrdl. lõuna-Eesti värraj, tüvi väräja, põhja-Eestis on j asemele v astunud): aken < *окъно; lava < лава, sellest samast sõnast ka lavats.

4. Majaasjad, tööriistad: lusikas < *лъжка, praegune ложка; tapper < топоръ; värten < веретено; piird 'weberkamm, weberplatt,' gen. piira < бердо < *брьдо (pikk ii on alles Eesti keeles hiljemal ajal tekkinud); saan < сани; sahk < соха; sirp < серпъ < *сьрпъ.

5. Söögid: ravitama 'speisen, ernähren' < страва 'söök, supp, keedis'; kor'm 'speise,' < кормъ (Eesti laensõna vähe tarvitav); kost < гость; päts, pätsleib 'ahjus küpsetatud leib' < печь 'ahi,'; lõuna-Eesti sõir < сыръ. (Eesti piirakas ei ole mitte Vene sõna пирогъ, vaid Läti pîrags; kust sõna sool pärit, ei ole teada; Vene keelest ei ole ta mitte laenatud; Vene sõnast oleks Eesti keeles võinud saada *sali, kui ta vanemal ajal

oleks laenatud; uuemal ajal oleks ta soll' kujul pidanud ilmuma.)

6. Joogid: kabak < кабакъ (Vene sõna ise tuleb esimest korda aastal 1563 ette ja on siis pärast seda Eesti keele tulnud); kõrts < корчма; pohmelus < похмѣлье; sarka < чарка; sõna humal võiks Vene хмѣль < *хмель olla, ehk vana-Skandinaavia humall; sõna viin on ala-Saksa keelest pärit.

7. Riided: saabas < сапогъ; virs g. virsu 'kasetohust kingad,' < Vene верзни < *вързни; (Eesti kaats, pl. kaatsad, on vist Leedu gocės < Poola gacie); jupka < юбка; kasukas (kas Vene кожухъ ehk Läti kažóks); suub'pikk kuub' (vähe tarvitatav sõna) < шуба; karman < карманъ (sõna tasku on Rootsi taska); kumak 'rotes baumwollengarn, türkisches garn, farbige borte' < кумакъ, кумачъ; voilok < войлокъ; kuli ehk kull < куль; (pakal on vist Leedu pākulos 'grober werg, hede', kust arvatavasti ka Vene пакля pärit on); koonal < кудель < *ka,del; koosel < кужель < *ka,žель; kudrus < куде'рь, кудря', hari-likult кудри; niit g. niidi < нить: pasm, pasmas < пасмо; vahest ka puhk g. puhu ehk puhka g. puhka 'pelzbesatz, verbrämung' < пухъ.

8. Taimed: kapust < капуста (kapsas on Saksa keelest kappes); porgand < борканъ; (lina võib olla Vene лень < *льнь, Leedu li'nas, linai ehk Läti lini;

naat < Vene *нать; pung 'etvas hervorragendes, rundliches, knospe, knauf, knopf' < пуговица, пуговка < *ра, гу, ра, гва; (tõkat on kas Vene деготь < *дегъть ehk Läti deguts, degots, degôts; hirs < жердь. See sõna on tähtis selle poolest, et see ainuke Vene sõna on, milles $z > h$ ja $di > si$. See sõna on Läänemere soomesugu rahvaste keele kuidagi viisi varemine ilmunud, kui Läänemere soomlased ajalooliselt venelaste naabrusesse sattusivad. Võimalik, et mõni väike Vene rahva asunduskord enneajaloolisel ajal juba soomesugu rahvaste läheduses oli, kelle käest siis sõna saadi.)

9. Loomad, linnud. Eesti sõna jäär on Leedu keelest pärit, murdeline jaar, sellesamas tähenduses, on vist ka Leedu keelest; võiks aga ka Vene sõna *яра, ярка olla, mis noort lammas tähendab; hurt < хортъ < *хъртъ; tuhkur, vististe Vene хоръ < *тхоръ < *дъхоръ; uss < ужъ; varblane < воробей; prussakas < пруссакъ.

10. Looduse nähtused: viherik 'wolkenbruch' < вихрь, вихоръ < *вихъръ.

11. Ristiusk ja haridus: rist < крестъ < крьсть; (rist sõnas ristiusk ja sõna ristima võivad ühte viisi kas Vene või Rootsi keelest laenatud olla, vrđl. Rootsi kristna kristlaseks tegema); rapp < попъ; pagan < поганый; nädal < недѣля; sõna kesk nädal on Saksa mitwoch, kus Saksa sõna teise poole woche jaoks juba varemine Vene keelest laenatud nädal tarvitatud. Vene среда võiks Eesti

keeles ilmuda ainult*serda kujul ehk tõlkes kes'k. Kas sellega kudagi ühenduses on Saaremaal tarvitatavat kessiku, lõuna-Eesti keziku, on raske ütelda; lihaheide on tõlge kas Vene sõnast мясопустъ ehk Ladina sõnast carnis-privium; raamat < грамота; koser < козырь kaardi mängus.

12. Mereasjandus: lodi < лодья, лодия; jaakre < якорь; paarus < парусъ (mõlemad viimased sõnad Eesti keeles vähe tarvitavad täitsa uued laenuid); majakas < маякъ, pagor < багоръ; und (angel in fischgestalt aus blech oder perlmutter, ohne köder) < уда' < *a, da.

13. Kauplemine: turg < торгъ < *търгъ; tavar < товаръ; parisnik < барышникъ; artel < артель.

14. Mõõdud: määr < мѣра; jaam < ямь; verst < Vene верста ehk Saksa werst; sasen (vähe tarvitusel) < сажень; arsin < аршинъ; versok < вершокъ (uue ajal laenuid, vanem laen oleks kõlanud*virsik < вѣршькъ); puud < пудъ.

15. Rahad: rubla < рубль; kriivnik < гривенникъ; kopikas < копейка; teng < деньга.

16. Maksud: obruk < оброкъ.

17. Kohus ja karistus: sund < судъ < *sa, dъ; türm < тюрьма; patak < батогъ ehk Läti pātaga; plett < плеть; roosk < розга; vits < вица.

18. Sõjaasjandus: kasarm < казарма, võib aga ka Saksa keelest pärit olla; tentsik < деньщикъ; kasak < казакъ; karaul < карауль.

19. Eelolevate laenudele tuleb juure lisada veel lõpp -- nik < Vene -- никъ: kodanik, ametnik jne.

43. Eelpool toodud laensõnadest on kõige noorematelgi oma teatav vanadus; sõnu, mille vanadus alla saja aasta oleks, leidub nende hulgas vaevalt. Kui me nüüd küsime, missugust mõju avaldab Vene keel praegu Eesti keele peale, alalisi kokkupuutumisi silmas pidades, mis Vene ja Eesti keele vahel on, olgu koolis ehk kohtus, ehk sõjateenistuses ehk igapäevases elus, siis peab tunnistama, et see mõju, kui me ainult Vene keelest laenatud sõnade juure tahame jääda, väga väikene on. Koolilaste suust võib küll tihti mingisugust Vene-Eesti segakeelt kuulda, aga ainult nii kaua kui nad koolis käivad. On raske ühtki sõna nimetada, mis otse kooli kaudu Vene keelest oleks Eesti keele juurdunud. Natuke rohkem on mõjunud Vene kohus. Kohtu kaudu keele tulnud sõnust võiks nimetada miravoi ja prassenje. Soldatite toodud on vist sõnad trastu < здравствуй ja prassai < прощай; vabrikute ümbruses on sõna guläitama < гулять Eesti keele juurdumas. Raamatutes, iseäranis tõlgetes leiame uuemal ajal väga palju võõraid sõnu, aga need on pea kõik rahvusvahelisteks saanud Ladina algtüved, Vene algtüvesid leiame ka siin väga vähe ehk peaaegu mitte sugugi. — Lausehituses ja sõnade järjestamises püüavad kõige

nooremad kirjanikud venepärasust tõsiselt läbi viia. Tulevikus võib kirjanduses siin suurel määral Vene mõju läbitungimisega rehkendada, kuna see moodu ja uhkustamise asjaks on saanud, kui mitte mingisugune teine mood asemele ei astu, kuid rahva keeles ei ole sellest veel jälgegi märgata.

44. Alasaksa keel. Sakslased, kes 13. aastasaja algusel Läänemere maad oma alla heitsid, olid ala-Saksamaalt pärit ja ala-Saksa keel sai siin valitsevaks keeleks ja jäi selleks, kuni 16. aastasaja lõpuni. Kõik kõrgemad ametid läksivad sakslaste kätte, Eesti keel jäi talupoegade, mõisatööliste ja mõisaorjade keeleks. Iga eestlane, kes kõrgemale tahtis pääseda, pidi tingimata oma Eesti sugu ära salgama ja ennast sakslaseks tunnistama. Eestlased ise hakkasid oma keelt alatuks orja tundemärgiks pidama ja temast häbenema. Nii kestis lugu kuni 19. aastasaja keskeni. Sellest ajast peale hakkab Eesti keel rohkem haritud inimeste keskel vähehaaval jälle maad võtma, kuna jõukamaks saanud vähese haridusega rahva liikmed endist viisi Eesti keelt tarvitada häbenesid ja praegu veel häbenevad.

Kuna Eesti keel sarnases põlatud seisukorras oli ja igaüks, kes mõne Saksa keele sõna mõistis, seda enesele auasjaks pidas, tungis keele määratu hulk Saksa keele sõnu, mille läbistikune tundemärk see on, et nad igale haritud inimesele otsekohe kui võõrad silma paistavad, ilma et nende äratundmiseks iseäralist keeleharidust tarvis oleks. Neid leidub hulgana igast Eesti sõnastikust, kuid rahuloldavat kokkuvõtet nendest ei ole. Kaunis pika nimekirja on nendest Dr. W. Schlüter aval-

danud¹⁾, aga ta ei tee vahet laenude vahel, mis vana-Germaania keeltest ja mis ala-Saksa keelest võetud. Osalt on ka laenud Leedu ja Vene keelest sekka võetud.

45. Rootsi keel. Millal eestlased esimest korda rootslastega kokku puutusivad, on raske ütelda. 13. aastasaja hakatusel pidivad nad peale sakslaste ka rootslastega sõdima. Tallinna randa ja Eesti saartele asus aja jooksul hulgana rootslasi, osalt elavad nad seal veel praegu, osalt, näit. Saaremaa põhja rannas ja Hiiumaal on nad välja rännanud, ehk eestlaste sekka ära sulanud. Aastal 1561 sai Tallinnamaa ja aastal 1625 ka Liivimaa Rootsi valitsuse alla ja jäi kuni 1721 aastani. Nende kokkupuutumiste kaudu rootslastega on ka Rootsi keelest hulk sõnu Eesti keele tulnud, siin on aga veel vähem uurimise tööd tehtud kui ala-Saksa keele kohta ja ilma ligema läbiuurimiseta on ülepea võimata vahet teha sõnade vahel, mis ala-Saksa keelest ja mis Rootsi keelest laenatud. Soome teadusemehed on küll palju tööd ära teinud, et Rootsi keele mõju Soome keele kohta ära määrata, kuid need tööd ei maksa läbistikku Eesti keele kohta. Sest üks ja seesama sõna võib Soomes Rootsi keelest, Eestis aga Saksa keelest laenatud olla. Nii on, kui mõned näitused võtame, Eesti sa a g < Saksa sa g e, Soome sa h a < vana-Skandinaavia sö g; Eesti praost < ala-Saksa prawest, Soome rovasti, pro-

1) Sitzungsberichte der Gel. Est. Ges. 1909, lk. 1—45. Ueber die Beeinflussung des Estnischen durch das Deutsche.

vasti vana-Rootsi provaster, proaster; Eesti palk g. palgi Saksa „balken“, Soome palkki < Rootsi balk jne.

46. Soome keel. Kõige noorem mõju on viimastel aastakümnetel Soome keele poolt ilmunud, aga suuremal määral ainult kunstlisel teel, raamatute kaudu, kuna Eesti ja Soome rahvaste läbikäimine teineteisega väga vähene oli. Ainult Tallinna rannaäärsed elanikud sõitsivad aegajalt Soome randa oma põllusaadusi sinna viima. Kirjanduslisi laenusid Soome keelest tehti kunni 20. aastasaja esimeste aastateni ainult sarnastel juhtumistel, kus oma sõna puudus, kuna Soome keeles kohane sõna olemas oli, mille laenamine igapidi loomulikum oli, kui laen mõnest hoopis võõrast keelest. Viimastel aastatel on aga Soomes haridust saanud mehed laenamiste asjas Soome keelest üle iga piiri läinud ja Soome sõnu ja grammatikat iga hinna eest Eesti keele istutama hakanud, sellest küsimata, kas neid tarvis on või mitte. Muistsest ajast tarvitusel olnud Eesti sõnad heidetakse kõrvale ja seatakse nende asemele ümber moonutatud Soome sõnad, põhjenduseks isiklist maitset, isiklist ilutunnet seades. On ilmunud mehi, kes kõik sidemed Eesti keele loomuliku arenemise võimalustega katkestanud on, Eesti keele edenemises igasuguse loomuliku arenemise võimalused kindlasti eitavad ja Soome sõnad ja grammatika Eesti omade asemele seavad. Kas ja kui palju sellest Eesti rahvakeele juurduda suudab, on raske ütelda, kuna need katsed veel liig noored on. Igatahes näib nendel Eesti keele eitajatel hulk järelkäijaid olevat, kuid karta on,

et vägivald, mida siin Eesti keele kallal lubatakse, ennast tasumata ei jäta ja Soome ning Eesti keeleloomulikule lähenemisele, mis ju õieti ühe ja selle sama keele kaks murret on, tulevikus suuri takistusi sünnitab, nagu iga vägivalda tarvitamine. Sellelt seisukohalt toimetavad ringkonnad, kes Eesti keele vägistajate selja taga seisavad, vististe järelduksi liig vähe kaaludes.

B. Mõned peatükid üleüldisest foneetikast¹⁾

I. Inimese kõneorgan.

47. Inimese kõneorgan on kahest osast koos, kummalgi oma eriülesanded. Need osad on:

48. a. hingamise või õhu aparaat — kopsud ühes sellekohaste musklitega, mis õhu sissehingamist kopsudesse ja väljatõukamist kopsudest korraldavad. Õhu aparaadi ülesanne on õhuvoolu sünnitada, mis häälikute tekkimiseks tarvilik, aga ta ise ei sünnita häälikuid.

49. b. kõneaparaat kitsamas mõttes on kolmest peaosast koos: kõrisõlm, suuruum, ja ninaruum. Viimased kaks osa kannavad ka ühtlast nime hääletoru. Nendearuumide ülesanne on kas ühel ajal ehk üksteisest eraldi õhuvoolu hääletamise jaoks ümber töötada; nimelt erutab kõrisõlm harilikult õhuvoolu kõlama, ainult harvemal kordadel (näit. h ja Spiritus lenis'e sünnitamisel, kuid sosinal kõneldes alati)

1) Eduard Sievers, Grundzüge der Phonetik. Leipzig, 1885.

sünnitab ta ka paljaid sahinaid (Geräusche); hääleтору (suu- ja nina-ruumid) teisendab kõlasid ja sahinaid, mis kõrisõlmes sündinud, kuid iseseisvalt, ilma kõrisõlme abita sünnitab ta ainult sahinaid. Tähtis on nimelt seda vahet endale selgeks teha, sest et see häälikute sündimisest arusaamiseks kindel eeltingimine on.

Õhu aparaadi või kopsude kirjeldus ei ole foneetika (hääleõpetuse) jaoks tähtis. Küll aga peab ligemalt tuttav olema kõrisõlme ja hääleтору ehitusega. Et aga palja seletamisega, ilma näitlikkude abinõudeta, raske on asja selgeks teha, siis olgu ainult üleüldiselt järgmist tähendatud.

50. Kõrisõlm (larynx) seisab peaasjalikult järgmistest liikuvatest osadest koos. Hingekõri (trachea), mille kaudu õhk kopsudesse pääseb, kannab oma ülemisel otsal sõrmusluud (cartilago cricoidea), mille peale kõrisõlm (larynx) ennast toetab. See luu on pitsatsõrmuse taoline, mille laiem, plaaditaoline pind tahapoole on käänatud. Sõrmusluu peal seisab kilpluu (cartilago thyreoidea). See on kahest umbes neljanurgelisest plaadikesest koos, mille pinnad ettepoole teravnurga sünnitavad, mida sõrmega väljaspoolt katsudes kergesti võib tunda. Tahapoole on mõlemad plaadikesed teine teisest nii palju eemal, et nad sõrmusluu laia plaadi oma vahele võivad ära mahutada. Plaadikeste tagumised servad sünnitavad kumbki ülespoole sarvesarnase pikenduse. Nende sarvekeste läbi on kilpluu keeleluuga (os hyoideum) ühendatud, millel hobuse- raua kuju ja mille avaus, nagu kilpluulgi tahapoole seisab. Keeleluu ei ole enam kõrisõlme osa,

aga ta on, nagu sõrmusluugi, kõrisõlme tähtsam tugi.

Nende kolme praegu kõne all olnud luu seisu kohta võib hõlpsaste kõrisõlme sõrmega katsudes selgusele jõuda. Kui kilpluu ettepoole ulatavat teravat serva mööda sõrme otsaga ülespoole tõmbame, siis leiame, sõrme ühest pehmemast kohast üle liigutades, keeleluu, mida sõrme all kaunis kaugele paremale ja pahemale poole tunda võib. Liigutame aga sõrme otsa kilpluu serva mööda allapoole, siis leiame sõrmusluu, mille eespoolne kitsas äär kergeste allpool seisvatest hingekõri krõmpsluudest selle läbi ära tundub, et viimased litsumise all hoopis paenduvad on.

Sõrmus- ja kilpluudest ümberpiiratud õõnsust katavad musklid ja limunahad nõnda, et seda õõnsust toruks võib pidada, mille tagaseinast tükk välja on lõigatud. Selle väljalõike põhjal, nõnda siis sõrmusluu laia plaadi ülemisel äärel on kaks väikest kolmenurgelise põhipinnaga krõmpsluud, mis ennast paigast liigutada ja käänata lasevad — kannluud (*cartilagine sarytaenoideae*). Nende krõmpsluude kolmest põhipinna nurgast ulatab igal ühel üks nurk õõnsuse sisse ja kannab nime *processus vocalis*. Krõmpsluude teised kaks nurka on meile vähem tähtsad. *Processus vocales* saadavad põiki läbi õõnsuse tagant ettepoole kaks limunahaga kaetud musklimpu — häälepaelad (*chordae vocales*). Eespool on häälepaelad hoopis ligistikku kilpluu õõnestuse külge köidetud; paremale ja pahemale poole ulatavad nad toru küljeseinte vastu. Nõnda on toru selles kohas ainult pilukese kujul olemas,

mis mõlema häälepaela vahel on ja mille laius muutuda võib. See on häälepilu (glottis ehk glottis vera). Glottis ise langeb jälle kahte osasse: paelapilu ehk päris häälepilu, ehk see ruum, mis processus vocales juurest häälepaelte kilpluu külge köitmise kohani ulatab ja krõmpsluu glottis või hingamise pilu, ruum, mis mõlema väikese krõmpsluu teine teise poole pöördud pinna vahel seisab. Mõlema väikese krõmpsluu ümberpaigutamise ja käänamise läbi võib häälepilu kuju nõnda muutuda, et hääle ja hingamise pilu mõlemad lahti on, ehk mõlemad kinni ehk ainult paelapilu lahti on. Peale selle võib häälepaelu iseäraliste musklite abil pikendada ja lühendada ja enam ehk vähem pingule tõmmata.

Teised kõrisõlme osad: ventriculi Morgagni, ebahäälepaelad, ebahäälepilu (glottis spuria) ja kõrikaas (epiglottis) on hääletamisel vähema tähtsusega ja võivad selle pärast kirjeldusest välja jääda, niisama ka muud kõri- ja kurguruumid. Häält sünnitav õhuvool jookseb kõikide häälikute sünnitamisel küll neist ruumidest läbi, aga nad ei muuda tähtsamal määral oma kuju ega mõju siis ka palju häälikute sünnitamisel kaasa.

51. Kurguruum muutub üles- ja ettepoole hääletoru kõige tähtsamateks osadeks: s u u - ja n i n a -ruumideks. Kurguruumi ja suuruumi umbkaudseks piiriks on pehme suulae seis ninahäälikut η (ng) hääletades, kurguruumi ja ninaruumi piiriks pehme suulae seis harilikkude vokaalide hääldamisel.

52. Suuruum on hääletoru kõige keerulisem osa, aga ühtlasi on teda kõige kergem

tundma õppida, sest et siin iga osa palja silmaga harilise peegli abil iseenese juures näha võib.

53. Üleüldiselt tuleb kõige pealt meeletada, et suuruum liikumata pealmise lõualuu ja liikuva alumise lõualuu vahel seisab. Nurka, mida alumine lõualuu pealmisega sünnitab, nimetatakse lõualuu nurgaks. Kui mõlemad hammaste read kõvaste teine teise vastu on surutud, siis on lõualuu nurk null; mida rohkem alumist lõualuud allapoole vajuda lastakse, seda suurem on see nurk ja ümberpööratud. Lõualuu nurga suuruse muutumisega käsikäes käivad need suuõõnsuse suuruse ja vormi muutumised, mille põhjuseks ainult lõualuu allapoole vajumine ehk ülespoole tõusmine on. Nende muutumiste mitmekesisust suurendab veel ülemise ja alumise lõualuu külge kinnitatud pehmete osade, pehme suulae, keele ja huulte iseseisvad liikumised. Peab aga tähendama, et häälikute sünnitamisel lõualuu üles- ja allapoole liikumised mitte väga suurt osa ei mängi, kuna pehmed suuosad siin seda suurema tähtsusega on.

54. Kui me nüüd suu kirjeldusel huultest alustame, kus vaatamine palja silmaga kõik kätte õpetab, mis nende kohta tarvis teada, siis tuleb siin kõige pealt vahet teha huulte passiv ja aktiiv liikumiste vahel. Passiv liikumised on need, mis ainult alumise lõualuu alla- ehk ülespoole liikumisest tekivad. Huulte avaust, mis sellel teel tekkinud ja mille suurus lõualuunurga suurusega alati käsikäes käib, võib huulte indifferent ehk neutral seisuks nimetada. Sarnane avaus on huultel, näituseks, vokaalisid *a*, *ä*, *e* hääleta-

des. Aktivliigutused langevad kolme liiki: 1) huulte pilutaoline laiendamine suunurga tahapoole tõmbamise teel, nagu heleda *i* hääletamisel; 2) ümardus, s. o. suuavause kitsendamine enam ehk vähem rõnga-taoliselt ehk oval-selt, näit. *u, o, õ, ü* hääletamisel; 3) huulte ettelüke, mida nendesamade häälikute juures võib tähele panna. Huulte ümardus ja ettelüke on tihti ühendatud.

55. Tagapool huuli sünnitavad hambad teise kitsenduste rea hääletorus. Kui me sõrme otsa pealmiste hammaste sisemiselt seinalt alustades suu õõnsuse lage mööda tahapoole liigutame, siis leiame kõige pealt madala väljapoole kumera (convex) võlvituse, pealmised hambaaasemed või alveolid. Selle võlvituse külge liitub sissepoole kumer (concav) võlvitus kõva suulagi, mis umbes niisama kaugele tahapoole ulatab kui mõlemad hammaste read. Kui me sõrmega selle piirini oleme jõudnud, siis tunneme sõrme all, kudas kõva suulae asemele järsku pehme, surumise all paindub muskliplaat astub. See on pehme suulagi ehk kurgupuri (velum palati). Seda võib kõige paremine tema täies ulatuses näha, kui meie õige laia *ä* häälikut hääletame ja keele otsa nii palju kui võimalik suust välja pistame. Seal juures näeme meie, kudas kurgupurju piiriks tagantpoolt kaarikujuline muskel, tagumine kurgukaar (arcus pharyngopalatinus) on, kelle alumised otsad kurku (pharynx) ulatavad. Selle kaare lahtiseks jäetud ava-use läbi silmame meie tagumist kurguseina. Umbes kurgupurju keskelt läheb teine tugeva-

mine võlvidud musklikaar, eelmine kurgukaar (arcus glossopalatinus), kelle mõlemad püst-sambad kõrvalt keele sisse kaovad. Mõlema kurgukaari vahel seisavad kõrvalt kahel pool rahud (tonsillae) ja eelmise kurgupurju võlvi laest langeb alla tagumise kurgupurju poole ja sellest natuke veel edasi kurgunibu (uvula).

Kurgupurju liigutused on lihtsad; seda võib ettepoole tõmmata kunni keelepärani, näit. kurgu η (*ng*) hääletades, ehk tahapoole vastu tagumist kurguseina pressida, näit. vokaalisid hääletades, ühtlasi on ta siis enam ehk vähem ülespoole tõstetud. Esimesel puhul lahutab ta, nagu varemine juba tähendatud, kurguruumi suuruumist, järgmisel puhul ninaruumist. Rahulise hingamise ajal ja nasaleeritud häälikute hääletamisel ripub ta vabalt keeleselja ja kurguseina vahel, nõnda et suuja ninaruumid ühendatud on.

56. Suuõõnsuse alumises osas leiame meie, kui jälle huulte juurest alustame, alumise hammaste rea, siis keele. Keele taha- ja allapoole ulatava osa vastu liitub kõrikaas, mida kergest tunda võib, kui sõrme otsa keele selga mööda tahapoole liigutame.

57. Ülemalpool suu ruumi on ninaruum, mida kindlad seinad tema terves ulatuses ümbritsevad ja mis sellepärast oma kuju ei muuda. Suuruumist lahutavad teda kõva ja pehme suulagi (kurgupuri), viimane võib mõlemaid ruumisid ühendada ehk lahutada, seda mööda missugune tema seis kunagi on. Iseloomulik ninaruumi kohta on, et tal kaks avaust, ninasõõrmed, on, ja et nina

avausi mitte sulguda ei saa, nagu see suu juures võimalik on.

58. Terve hääletoru on nõnda peaasjalikult kolmest osast koos; ühendust nende vahel toimetavad kaks klapisarnast sulgu; need on kurguruum ühes kõrikaasega ja suu- ja ninaruumid, mille ühiseks klapiks pehme suulagi on; ühendust välise õhuga toimetavad huuled.

II. Häälikud, nende tekkimine ja jaotamine.

A. Sissejuhatavad märkused.

59. 1. Kõneorganite puhkeseis (indifferenzseis). Rahulise sisse- ja väljahingamise ajal on hääletoru ja kõrisõlm niisuguses seisus, mis sisse- ja väljahingatavale õhule võimalikuks teeb takistamata ja hääleta läbi voolata. Häälepilu mõlemad osad on laiali lahti. Kurgupuri ripub lõdvalt alla, nõnda et hingamise õhk niihästi läbi suukui ka ninaruumi võib pääseda. Keel lamab lõdvalt suukoopas, mida ta osalt täidab. Lõualuud on vähesel määral teineteisest eemal, huuled kokku litsitud, ehk, nagu lastel ja rahulise magamise ajal, pilutaoliselt natuke avatud. Seda organite seisu nimetame meie indifferenz- ehk puhke seisuks.

See keeleorganite puhkeseis on loomulik alus üksikute artikulatsiooni-liigutuste kohta, mis keele häälikuid sünnitavad.

60. 2. Hääletamise (artikulatsiooni) mõiste. Keele häälikuid ei sünni, niikaua kui kõrisõlm ja hääletoru puhkeseisus püsivad ja rahuline hingamine edasi kestab. Ka paljas õhuvoolu surumise kõvendamine ei sünnita veel kõnestarvitatavaid häälikuid, vaid ainult teatavaid sahinaid, norskamist, hoigamist jne. Keele häälikute sünnitamiseks on tarvilik, et hingamise õhuvoolu peale teataval kombel tahtmiseega mõjutaks ja sellele voolule tema teel läbi kõrisõlme ja hääletoru kuskil mingi takistus ette seataks, mille läbi kõla võib tekkida. Hääletamise (artikulatsiooni) mõiste alla käivad siis mitte ainult need liigutused, mille läbi kõrisõlm ja hääletoru hingamise õhuvoolu läbitöötamiseks omast puhkeseisust välja astuvad, vaid ka hingamise korraldamine tahtmist mööda. Kuid harilikult jäetakse see hingamise korraldamine tähelepanemata ja kõneldakse ainult kõrisõlme ja hääletoru hääletamistest.

61. 3. Keele hääliku tekkimiseks on nõnda alati kolm tegurit tarvilikud:

1. Väljahingatava õhu vool, mille muutuvat tugevust ja vältust hingamise muskliste tegevus korraldab;

2. Selle voolu kõlasünnitav takistus, mis mitmesugune võib olla, koha poolest, kus ta aset leidub (jaolt kõrisõlmes, jaolt hääletorus, jaolt mõlemates), suuruse poolest (kas täieline kinnisulgumine, või kitsenduste sünnitamine, viimane jälle mitmel moodsul), vältuse ja jõu (energia) poolest. Takistamise jõud järgneb aga väljahingamise jõust, ei tarvitse siis üleüldiselt ka ligemat vaatlemist.

3. Resonantsi ruum, mis 1. ja 2. punkti ühendatud tegevusel tekkinud kõlale igale üksikule häälikule temale - omase värvi annab.

Kõik keele häälikute muutumised, mida keele ajalugu kätte näitab, sünnivad kas väljahingamise jõu ja vältuse muutmisest ehk takistuse suuruse, koha või vältuse ehk resonantsruumi ehk nende mitmesuguste ühenduste muutmisest.

62. 4. Põhi- ja ülemineku häälikud. Kõige lihtsamateks elementideks, millest silbid ja sõnad üles ehitatakse, peetakse harilikult nõnda nimetatud keelehäälikuid. Selle all mõeldakse harilikult kõlasid, mis sel ajal tekivad, kui väljahingatava õhu vool läbi niisuguste keeleorganite osade läheb, mis voolu takistamiseks ja resonantsi sünnitamiseks teataval kindlal kombel valmis on seatud. See arvamine tarvitab aga mitmet pidi õiendamist. Niisugune sõna, nagu ütleme a m a ehk a m m a ei seisa mitte ainult häälikutest a + m + a koos, s. o. häälikutest ehk kõladest, mis siis tekiavad, kui keeleorganid a - seisus, m - seisus ja jälle a - seisus on. Sest kuna keeleorganid a - seisust m - seisus ennast seavad, kõlab hääli edasi. Selle ülemineku aja jooksul ei kõla aga muidugi ei puhas a - häälik, ega puhas m - häälik, vaid algushääliku a ja lõpuhääliku m vahele ilmub rida ülemineku häälikuid; niisama on lugu üleminekul m juurest uuesti a juure ja nõnda igakord kui keele organite ümberseadimise ajal väljahingatav õhuvool edasi kestab. Keeles ei ole siis mitte ainult ühendamata põhihäälikud, vaid ühine ahel, kus põhi- ja ülemineku häälikud reeglikorraselt vahelduvad. — Põhihäälikud on iseseisvad,

ümbrusest vabad, ülemineku häälikud muutuvad aga sedamööda, missugune ümbrus on. Häälikute ühenduses *am* on ülemineku hääel *a* juurest teistsugune kui *al*, *av*, *em*, *im*, *om* jne. ühenduses. Et nad nii muutuvad ja teiste mõju alused on, ei ole neid võimalik üksikult tähtede abil üles tähendada.

63. 5. Vaheajad (paused) ja lõhud (eksplisioonid). Mitte kõik kõneldava keele momendid ei ole kõlavad. Kõlade rida katkestab tihti lühem ehk pikem vaheaeg (pause). Nõnda on lugu *p*, *t*, *k*, hääletamisel. Ei ole ju mingit kahtlust, et sõnas nagu *apa* ehk *appa* huulte kinnisulgumise ja uuestiavamise vahel mingisugust kõla ei kuuldu, ja et *p*, *t*, *k* kuuldavaks-tulek ainult sellest oleneb, mis enne või pärast seda pauset kuulda oli. Nii-sama on selge, et vaheaeg *p* sõnas *appa* niisama pikk on kui häälik *m* sõnas *amma*. Ühes sulu avamisega, *p* juures, näituseks, huulte avamisega, kuuleme meie silmapilklist lõhku, mis pausega alati ühendatud on. — Nõnda tarvitame meie siis kõnes 1) põhi-häälikuid, 2) ülemineku-häälikuid, 3) lõhkusid (eksplisioonid) ja 4) vaheaegasid (pauseid).

B. Häälikute jaotamine.

a) Hääletoru hääletamise viisid.

64. 1. Ninaruumi kuju ei saa tahtmist mööda muuta. Kui ta ülepea häälikute sünnitamisest osa võtab, siis on ta kas paljas resonantsruum, nõnda kõlavate ninahäälikute *m*, *n*, *ŋ* (ng) ehk ninahääleliste vokaalide hääletamisel, ehk ninast läbivoolav õhk sünnitab, ninaseinte vastu

õõrudes, kergeid sahinaid, nagu mõne kõlata nina-hääliku hääletamisel, kuna tugev sahin norskamiseks muutub.

65. 2. Suuruumi hääletamise viiside kohta on tähtis, et suuruumil kaks muutuvat väljakäiku on, nimelt otsekohe läbi suuavause ja läbi nina. Paneme esite esimese õhutee hääletamisi tähele. Meie leiame siin kolm üksteisest põhjalikult lahkuminevat hääletamise viisi.

66. 1. Suukaanal on oma terves ulatuses nii palju avatud, et väljahingatav õhk takistamata võib läbi voolata, ilma et ta teel eesoleva kitsenduse äärte vastu õõrudes sahinat sünnitaks. Ainult suuruumi ümbritsevate seinte vastu põrgates võib õhuvool tasaseid sahinaid sünnitada, mis aga kitsasteedel tekkivaist sahinatest täiesti lahku lähevad. Suuruum täidab siin ainult resonantsruumi ülesannet. Nii on harilikult lugu kõlavate vokaalide, ninahäälikute ja enamiste ka *r* ja *l* häälikute juures, s. o. häälikute juures, mida *sonoor* (kõlavateks) häälikuteks nimetatakse.

67. 2. Suukaanal on ühes kindlasti määratud kohas nii palju kitsendud, et väljahingatav õhuvool selle kitsenduse äärte vastu õõrumise sahinat sünnitab. Nii on lugu häälikute juures, nagu *f*, *s*, Vene *x*, *з*, *в* jne.

68. 3. Suukaanal on ühes kohas täitsa kinni sulutud, näit., huulte juures *p*, *b* hääletamisel, hammaste juures ehk nende taga *t*, *d*, ja suulae juures *k*, *g* hääletamisel; niisama on suukaanal sulu- tud ka nasaalide (ninahäälikute) *m*, *n*, *ŋ* hääletamisel.

69. Nende suuruumi hääletamise viisidega ühinevad mitmesugused seisakud, mida kurgupuri,

mis teist suuavaust (läbi nina) korraldab, omandada võib. Neid seisakuid on kaks ja nimelt:

70. 4. Ninaruum on kurgupurju surumise läbi vastu tagumist kurguseina, suuruumist täitsa eraldatud ja ei võta hääletamisest osa. Häälikuid, mis nõnda tekivad, võib puhasteks suuhäälikuteks nimetada.

71. 5. Ninaruumi avaus on kurgupurju allalaskmise läbi lahti. Sellel puhul tekivad häälikud, mida suuninahäälikuteks võib nimetada, sest et nende hääletamisel nina- ja suuruumid mõlemad osa võtavad.

72. Kui me kõik need häälikud, mis õhuvoolu õõrumisest kitsenduste ärte vastu tekivad, piluhäälikuteks ehk spirantideks nimetame, need aga, mida kõneorgani täielise kinnisulamise läbi sünnitatakse, sulu häälikuteks ehk klusiilideks, siis saame eelpool nimetatud tegurite järele jaotades järgmised häälikute salgad:

1. 1. ja 4. punkti ühinemise teel puhtalt kõlavad (sonoor) vokaalid ja likvidad;

2. 1. ja 5. punkti ühinemisel ninahäälelised vokaalid ja likvidad;

3. 2. ja 4. punkti ühinemisel suuspirandid ehk spirandid kitsamas mõttes; näit. *f, s*.

4. 2. ja 5. ühinemisel peaksivad ninahäälelised spirandid tekkima, tegelikult ei näe neid aga üheski keeles olevat, nähtavasti sellepärast, et kui suu ja ninaruumid mõlemad avatud, siis avaus nii suur on, et sahinaid ei saa sündida.

5. 3. ja 4. punkti ühinemisel tekivad sulu häälikud, klusiilid kitsamas mõttes, nümsugused kui *k, p, t, g, b, d*.

6. 3. ja 5. punkti ühinemisel tekivad nõnda nimetatud ninahäälikud, nasaalid.

73. Tegelikult on need 6 käälikute klassi, millest neljas juba iseendast ära jääb, veel selle läbi vähendatud, et harilikult 2. klass ainult 1-se alaosaks loetakse. Esimese klassi häälikuid võiks puhtalt kõlavateks suuhäälikuteks, teise klassi häälikuid puhtalt kõlavateks ninahäälelisteks suuhäälikuteks (suusonoorid ja nasaleeritud suusonoorid) nimetada; kolmas klass on siis spirandid (pilihäälikud), viies klusiilid (suluhäälikud), kuues nasaalid (ninahäälikud).

b. Hääletoru hääletamise kohad.

74. Suur hulk keele häälikuid sünnib nõnda, et kuskil hääletorus kitsendus ehk täieline sulg tekib, mis väljahingatavat õhuvoolu kõlasunnitavalt võnkuma paneb. Seda kitsenduse ehk sulu tekkimise kohta nimetame meie sellekohase hääliku hääletamise kohaks. Nõnda ütleme meie, et *p*, *b* hääletamise koht huultel on jne. Me küsime nüüd, kui palju niisuguseid hääletamise kohte on.

75. Kõige pealt jaotab Sievers häälikud hääletamise koha põhjal kolme suure liiki, nimelt *h u l* häälikud ehk labiaalid, mida ainult huulte abil, mõni kord ka hambaid appi võttes hääletatakse, keelesuulae-häälikud (*linguopalatalid*), mis mingisuguse keeleosa liikumisest mingisuguse kõva ehk pehme suulae osa vastu ehk hammaste vastu (igatahes suurruumi mingisuguse sisemise ruumi vastu) tekivad ja *velarilõhud*, mida pehme suulae liikumine vastu tagumist kurgu seina sünnitab.

Üksikult on tähele panna:

76. 1. Huulhäälikud (labiaalid): Huulhäälikud langevad seäamööda, kas hambad hääletamise juures osa võtavad või mitte, huulhuulelisteks (bilabiaalid, labiolabiaalid) ja huulhammashäälikud (labiodentaalid). Esimesesse liiki käivad harilikud *p, b, m* ja huulhuuleline *v*. Siin on mõlemad huuled kas täitsa kinni sulutud (*p, b, m*) ehk nende vahel on väike pilu, näit. *v* sõnas *raua* (üttele: *rauva*). Huulhammashäälikud tekivad siis kui alumise huule kergesti ülemiste hammaste vastu surume. Pealmine huul jääb küll rahuseisu, siiski avaldab ka tema hääletamise peale oma jagu mõju; nii on lugu meie harilist *v* häälikut hääletades, näit. sõnas *kõva*.

77. 2. Keelesuulaehäälikud (linguopalataalid). Palju suuremat mitmekesidust, sellega ka palju rohkem raskusi jaotamise juures pakuvad keelesuulaehäälikud. Hääletavad osad on siin suulagi, või õigemine sisemise suuruumi pealmine pind, ja keel. Liikuv osa on siin õieti ainult keel. Selle läbi, et keel mitmet moodi oma kuju võib muuta (kus juures alumise lõualuu allavajutamine ja ülespooltõstmine keelele abiks on) sünnivad peaasjalikult sellekohased kitsused ja sulud. Suulagi ei võta seal tegelikult osa, nimelt kõva suulagi, vaid püsib muutumata. Tema peal on siis kõige parem need kohad ära märkida, kus hääletamine sünnib. Teine asi, mis keelesuulaehäälikute iseloomu äramääramisel tähtis, on nende keelesuulaehäälikute kuju, millega keel hääletamisest osa võtab.

78. Kui me hääletamise kohte määrates taga-poolt, kurgu juurest, alustame, siis leiame kõige tagumisema kurguklusliili, ühe sügava k hääliku, mis selle läbi sünnib, et keelepära kõige sügavam osa pehme suulae kõige tagumisema ääre, tagumise kurgukaari vastu surub. Iseenesest on nüüd selge, et sealt ettepoole tulles meie üksteise järel iga keeleosa sellekohase suulae osaga võime ühendada ja kokkupuutumise kohta nõnda järk järgult tagant ettepoole võime nihutada. Igal kokkupuutumise kohal peab sellekohane häälik tekkima. Meil oli siin tegemist niisuguste juhtumistega, kus keel ja suulagi kokku puutuvad ja kus selle läbi sulg tekib. Sulgude tekkimisega täitsa kõrvuti käib aga kitsuste tekkimine ühes sellekohaste häälikutega. Meie leiame nõnda üksteise kõrval ilma vaheta pika rea häälikuid, mida teoreetiliselt otsatu palju võib olla, kuid tegelikult ühendame me terved häälikute salgad, mis oma häälekõla poolest üksteise sarnased on, üksikute häälikute alla; nõnda on siis teatava hääliku hääletamise juures keelel võimalus teatavais piirides edasi ja tagasi liikuda, ilma et häälik koguni teiseks muutuks. Kõige pealt seame nüüd kolm suurt häälikute liiki üles, eelmise, keskmise ja tagumise, seda mööda, kas häälikud keele otsaga, või keele keskmise või tagumise osaga esile tuuakse. Esimeses liigis on hammashäälikud (dentaalid) teises kõvasuulaehäälikud (palataalid), kolmandas pehmesuulae häälikud (velaarid).

Hääletavate keeleosade kuju poolest tulevad järgmised jaotused tähele panna:

79. A. Keskjoonelised hääletamise kohad (medianartikulatsioonid); hääletamine sünnib suuruumi keskel eest tahapoole läbimineval joonel ja nimelt:

80. 1. Keeleotsa hääletamised (coronale articulation); hääletamist toimetab keele esipoolne äär, mis enam ehk vähem terava servana vastu suulage ennast seab; nõnda on lugu keeleotsa *r* ja mitmesuguste hammashäälikute hääletamisel;

81. 2. Keeleselja hääletamised (dorsale articulationen), kus tarvilised kitsused ja sulud selle läbi tekivad, et mingisugune keeleselja osa vastu suulage kerkib, näit. *j*, esi- *k* jne.

82. B) Külghääletamised; siin on kitsused ja sulud keele küljeäärte ja tagumiste hammaste vahel, näit. *l* hääliku juures.

Nõnda võime meie järgmised keelesuulae häälikute liigid üles seada:

A. Keskjoonelised hääletamised.

1. Eelmine ruum.

83. Rahuseisus puhkab keeleots alumiste hammaste taga. Teda võib sealt järk järgult ülespoole kergitada ja alumiste ja pealmiste hammaste reale, pealmiste hambaasemetele (alveoolidele) ja kõvale suulaele lähendada, ehk koguni neile vastu suruda. Kui keeleots hambaasemete ülemise piirini on jõudnud, siis võib ta ise koguni natuke tahapoole käänduda. Keele alumine osa saab siis ettepoole välja kumerdatud (convex) ja puudutab osalt kõva suulage. Hääletamine võib

selle juures nii hästi keeleotsaga kui ka keeleseljaga sündida. Siin leiame meie järgmised häälikute liigid :

a. Keeleotsa (coronal) häälikud. (Vrdl. tabel lk. 78).

84. 1. Cerebraalid ehk kakuminaalid: Keeleots on suulae poole üles ja tahapoole käänatud; niisuguseid häälikuid leiame meie vanas sanskriti keeles; Rootsi keeles leidub neid rohkesti; Eesti keeles ei näi neid olevat.

85. 2. Alveolaarid. Keele eelmine äär surub ennast keele eelmise osa kerkimise läbi pealmiste hambaasemete vastu, ilma et ta pealmisi hambaid puudutaks, aga ka ilma keelt tahapoole käänamata, mille läbi cerebraalid tekiksivad. Kuna hambaasemed kaunis kaugele ulatavad, on siin hulk häälikute teisendid võimalik; on võimalik vahet teha esi- ja tagaalveolaaride vahel, seda mööda kas päris hääletamise koht hambaasemete allapoole ulataval või suu sisepoole käänatud pinnal aset on.

86. 3. Postdentaalid. Hääletamise koht on pealmiste hammaste tagumine külg ehk nende alumine äär.

87. 4. Interdentaalid, kus keele äär pilu ülemiste ja alumiste hammaste rea vahel täidab.

Interdentaalide hääletamisel lamab keel vabalt suuruumis. Nii pea kui ta natuke ülespoole kerkib, saame meie postdentaal, alveolaar ja cerebraal häälikud. Kui keele otsa aga alla poole surume, ja kaugemal tagapool olev keele osa ülespoole kerkib, siis saame järgmise liigi:

b. Keeleselja (dorsal) häälikud, ka dentipalataalid nimetatud, näit. t sõnas kott (koti).

88. 2. Keskmine ruum (palataalid, ehk präpalataalid). Palataalide või präpalataalide all mõtleme meie *k*-kõlalisi suluhäälikuid ja sellekohaseid sisisejaid häälikuid, mille tekkimisel keeleselja keskmine osa vastu kõva suulage hääletab. Niisugused on *k* häälikud *ä, e, i* ees. Kuna kõva suulagi hambaasemete juurest kuni pehme suulaeni ulatab, on siin jälle suur hulk mitmesuguseid häälikuid võimalik. Seda märkame kohe, kui me üksteise järel *k ä ke ki* hääletame ja tähele paneme, missugust kohta kõval suulael keele selg puudutab. Üleüldiselt jaotatakse aga palataalid kahte liiki esi- ja taga-palataalid.

3. Tagumine ruum: kurguhäälikud (velaarid).

89. Kurguhäälikuteks või velaarideks nimetatakse häälikud, mille hääletamisel keele selg pehmele suulaele ligineb. Velaarid jaotatakse kahte liiki esi- ja taga-velaarid, ehk mediopalataalid ja postpalataalid.

90. B. Külghääletamised (lateraal artikulatsioonid). Lateraal-häälikutele iseloomulik on, et nende hääletamise koht keele küljeärte ja tagumiste hammaste vahel on. Niisugused on kõik l-häälikud.

91. 3. Velarlõhk

Velarlõhk tekib, kui pehme suulagi vastu tagumist kurguseina surub. Kurgupurju sulgumise ja avamise läbi võib niisama häälikuid sünnitada, nagu huulte sulgumise ja avamise läbi *p, b* häälikuid. Me nimetame neid velaar lõhkudeks, ei tähenda neid aga harilikult kirjas mitte. Nii-

suguse hääliku kuuleme näit. sõnas Ä t n a t ja n vahel.

d) Kõrisõlme hääletamised.

92. Kõrisõlme hääletamise viisisid on neli:

1. Häälepilu on avatud ja laseb väljahingatavat õhku vabalt läbi voolata. Siin ei võta kõrisõlm hääletamisest mingit osa.

2. Häälepilu on nii palju kitsendatud, et väljahingatava õhu vool tema äärte vastu õõrudes sahinat sünnitab. See tuleb osalt h juures ette, siis aga ka kõikide häälikute juures, kui neid sosinal ütleme.

3. Häälepilu on nii palju kitsendatud, et häälepaelad väljatungiva õhu läbi kõla sünnitades võnkuma hakkavad või kõlaseisu astuvad. Nii on lugu kõikide vokaalide, likvidate ja nasaalide, Vene б, д, г jne. juures.

4. Häälepilu on kinni sulutud, nõnda mõnet hääliku juures, mis aga ainult Armeenia keeles näivad ette tulevat; niisama on meil häälepilu kinnisulgumisega tegemist, kui me näit. ühte vokaali hääletades tema järsku nagu ära katkestame.

Hääletamise kohte on kõrisõlmel üksainus: häälepilu.

93. Selle järele, missugusel kujul kõrisõlm hääletamisest osa võtab, jaotame meie häälikud kõlavateks, kui nad nõnda sünnitatud on, nagu p. 3. all kirjeldud, kõik teised harilikud häälikud on kõlata. Siia juure tuleb siis kolmanda liigina sosinal kõneldavaid häälikuid arvata (p. 92, 2.)

III. Häälikute ühendused.

94. Harilikult ei seisa häälikud kõnes mitte üksikult, vaid ühinevad silpideks, sõnadeks, lauseteks. Sarnastes ühisustes muutub hääliku iseloom ümbruse mõjul suuremal ehk vähemal kombel. Siin nimetame ainult tähtsamad sellesuguste muudatuste liigid, kuna me nemad üksikute häälivate juures ligema läbivaatamise alla võtame.

95. 1. Häälivate ühisuse algus ja lõpp (lauteinsätze und absätze). Kui me kõnet alustame ehk lõpetame, olgu see silp, sõna ehk lause, siis astuvad kõneorganid puhkeseisust tegevusele, või lähevad puhkeseisule tagasi. See tegevus võib kolmel viisil algada või lõppeda:

96. a. Tasane algus (ehk lõpp) (der leise einsatz od. absatz): Keelepaelad seadivad ennast kõlaseisu, alles siis algab õhuvoolu läbitungimine; niisama on lõpul õhuvoolu tung juba lõppenud, kui häälepaelad puhkeseisule asuvad. Sarnane algus ja lõpp on Eesti keeles harilik, näit. a g a, a b i j n e.

97. b. Sulutud algus (ehk lõpp): Häälepilu on kõigis oma osades kõne algusel kinni, nõnda et hääle alles siis kõlama pääseb, kui sulg avatud saab. Kõne lõpul katkeb valjult kõlav hääle järsku selle läbi, et häälepilu kinni surutakse. Sarnase sulutud alguse või lõpu kuuleme meie näituseks sõnas m a a a l u n e, kui me esimese sõna lõpu ja teise sõna alguse vahel selget vahet tahame teha. Siia käivad ka Võru murde kurguklusiilid (laryngal klusiilid), näit. sõnas a n n a.

98. d. Õhkalgus (ehk lõpp) (der gehauchte einsatz od. absatz). Väljahingatava õhu voel algab juba enne kui häälepaelad puhkeseisust, kus nad avatud on, kõlaseisu astuvad. Selle läbi tekib algusesse mingisugune nõrgem ehk tugevam h-häälik, näit. hobune, jah jne.

99. 2. Ülemineku häälikud häälikute ühisuses ühe hääliku juurest teise, naabruses oleva hääliku juure üle minnes. Näit. ilmub silbis *a m* ja *m a* vahel rida häälikuid, mis *a* ega *m* ei ole. Harilikult jäävad need häälikud kirjas hoopis tähelepanemata.

100. 3. Mitmesugused häälikute nõrgendused (reduktsioonid), näit. *g* muutumine muinasajal γ :ks kinnises silbis ja siis selle γ kadumine Eesti keeles: *nuga* > **nuγad* > *noad*.

101. 4. Naabruses seisvate häälikute mõju mine üksteise peale, nimelt häälikute *u* ja *i* mõju.

102. a) *U*-mõju (labialiseerimist) ei ole Eesti keeles palju märgata.

103 b) *i*-mõju (peenenduse, mouillirungi) alla satub konsonant, kui tema järel *i* ehk *j* seisab; nimelt seadivad kõneorganid endid konsonanti hääletades järgneva *i* hääletamiseks valmis, s. o. keeleselja eelpoolne osa kerkib kõva suulae ligemale, nagu *i* hääletamisel, võrdle *kann* (anum) ja *kańń* (lill), (lamba) *tall* (ja hobuse) *tall*, *patt* ja *końń*; *i*-häälik on neis näitustes hiljemine ära kadunud, aga tema mõju on alale jäänud. Ka *i* eel seisva konsonandi hääletamise koht võib muutuda, nimelt kurgu-häälikute juures pehmelt suulaelt ettepoole kõvale

suulaele. Kui *i* ees mitu konsonanti on, siis võib sarnane *i* mõju nende kõikide peale ulatada, aga ka eeloleva vokaali peale, mille ülemineku hääl konsonandi poole *i* värvi omandab. See ülemineku hääl võib ise päris *i* häälikuks muutada ja tuleb siis ka kirjas tähendada. näit. Tartu murde *kaits* < *kaits'*. Niisugust hääliku uuesti tekkimist nimetatakse *epenthese*ks.

Silp, sõna.

104. Silbiks ühendame meie kõik häälikud, mis üheainsa iseseisva ja ühekordse (einheitlich) õhuvoolu väljatõuke jooksul tekivad. Igasugune ühekordse väljatõuke muutmine, kui see ka ainult nõrgendus ja sellele järgnev uus kõvendus on, sünnitab rohkem kui ühe silbi. Nii on näit. *a* üksainus silp, ükskõik kui kaua meie teda ühekordselt kõlada laseme. Nõrgendame meie aga tema kõlamise ajal õhutõuget ja kõvendame seda uuesti, siis on meil juba mitu *a*: *d*, *s*. *o*. mitu silpi. Viimases näituses on meie oma teha, kui mitu korda meie tõuget nõrgendame ja kõvendame; sõnas *kata* on *t* kohal õhuvool täitsa sulutud ja silbi vahe ongi see sulukoht; me võime sõnas *aia* ka vabatahtliselt hääle nõrkemise koha valida, aga ainult osalt; me võime ütelda *a — ia* (*-a — ja*), *ai — a* ehk *ai — ia* (*-ai — ja*), kuid see nõrkemise koht peab *i* kohal olema, sest et *i* iseenesest nõrgema kõlaga on kui *a*. Nõnda siis lahutab silpisid üksteisest õhuvoolu tungi nõrgendus ja kõvendus, niisama aga ka häälikute eneste tugevam või nõrgem

kõla, ja selle põhjal jaotatakse silbid tõeukesilpideks (ka-ta) ja kõlasilpideks (a-ia).

Sonant ja konsonant.

105. Silbis võib üksainus häälik olla ehk mitu häälikut. Mitme häälikuga silbis peab aga tingimata üks häälik valitsev olema, kelle alla teised silbi häälikud endid korraldavad. Silbi valitsev häälik kannab nime sonant, muud häälikud on konsonandid. Nõnda on silbis kolm *o* sonant, *k*, *l* ja *m* konsonandid. Silbi sonandiks on harilikult vokaal. Tuleb aga juhtumisi ette (Eesti keeles küll väga vähesel arvul), kus mõni muu häälik silbi sonandiks on. Niisugusel korral tähendatakse sarnast häälikut märgiga \circ tähe all. näit. sõnas p \circ st on *s* sonant. Teistes keeltes on sarnaseid juhtumisi rohkel arvul, näit. Saksa keeles Han-d \dagger (kirjut. Handel), berittenen (üttele be-rit-t \ddot{n} -nnn) jne.

106. Vokaal on harilikult silbis sonandina tarvitusel. Tuleb aga ka juhtumisi ette — väga tihti ka Eesti keeles — kus teda konsonandina tarvitatakse. Niisugusel korral tähendatakse teda märgiga \circ tähe all, näit. aid, nael. Märgid \circ ja \circ on ainult keeleteaduslistes töödes tarvilised, mitte harilikus kirjas.

107. Sõna jaotamine silpideks peab neil kohtadel sündima, kus õhuvoolu tung kõige nõrgem ehk kus kõlaliselt kõige nõrgem häälik on. Üleüldiselt on Eesti keeles silbi vahe a konsonandi ees, ehk kui kahe silbi vahel mitu konsonanti on, siis viimase konsonandi ees, näit. va-ba, and-ma.

b. konsonandi sees, mida siis kahe tähega kirjutatakse. Sarnast konsonanti nimetatakse kahendatud häälikuks (Gemination); nõnda on sõnades kallab, kassi silbi vahe *l* ja *s* häälikute sees. Kahendatud häälikud on ka *p*, *t*, *k*, ehk meie neid küll ühe tähega kirjutame ja sõna jaotamisel silpidesse järgneva silbi külge tõmbame. Keeleteaduslistes töödes kirjutatakse need häälikud kahe tähega *pp*, *tt*, *kk*; meie harilikud *pp*, *tt*, *kk* aga *pp*, *tt*, *kk*, nõnda siis kapa-kappa (kappa-kappa), kata-katta (-katta-katta), vaka-vakka (-vakka-vakka).

108. Kinnised ja lahtised silbid. Silp nimetatakse kinniseks, kui tema lõpul konsonant seisab, lahtiseks, kui lõpul vokaal seisab. Sõnas va-ba on mõlemad silbid lahtised, sõnas va-bad on teine silp kinnine. Silp on kinnine ka siis, kui temale kahendatud konsonant järgneb; nõnda on sõnades ka-ta, va-ka, ka-pa esimesed silbid *ka*, *va*, *ka* kinnised. Õieti peaksime neid sõnu, nagu eespool tähendatud, kirjutama ka-t-ta, va-k-ka, ka-p-pa.

109. Rõhk. Rõhuks nimetatakse suuremat õhuvoolu tungi, millega üht silpi teisega võrreldes välja öeldakse. Nõnda öeldakse, näit., sõnas inimene, esimest silpi kõvema häälega välja, kui kõiki järgmisi silpisid, ja kolmandat silpi jälle kõvemalt, kui teist ja neljandat. Silbid on sedamööda rõhuga ja rõhuta.

Rõhk on kahesugune: kõvem, pearõhk, mida keeleteaduslistes töödes märgiga silbi järel tähendatakse, ja nõrgem, kaarõhk, mille märk: on,

näit. sõnas i·nime:ne on esimene silp pearõhuga, kolmas kaasarõhuga, teine ja neljas rõhuta. Igal sõnal on üksainus pearõhk, mis alati sõna esimesel silbil seisab. Ainult uuema aja laensõnades võib pearõhk ka järgsilpide peal seista, näit. gram·ma·ti·ka. Kaasarõhkusi võib ühel ja selsamal sõnal mitu olla. Esimene kaasarõhk seisab harilikult 3-ndal silbil, näit. i·nime:ne, võib aga ka 2-sel ehk 4-ndal silbil seista ja nimelt:

Esimene kaasarõhk saab 2: se silbi peale selle läbi, et tema eest vokaal kadunud on ja endine 3-as silp, mille peal hariliku korra järel 1-ne kaasarõhk peab seisma, 2-seks silbiks on saanud, näit. sõnas üt·le:ma, laul·da:kse (enne ü·tele:ma, lau·leta:kse).

Esimene kaasarõhk saab 4-nda silbi peale, kui kolmesilbilise sõnale lõpud dik, lik line, lane, kene, mine, tama, takse, mata, mate, jate otsa tulevad, mille 1-sel silbil alati kaasarõhk peab seisma, näit. ka·heksandik:, sü·damelik:, sü·dameli:ne, aust·riala:ne, raa·matuke:ne pa·randami:ne, pa·randata:ma, pa·randata:kse, pa·randama:ta, ja·lutuma:te õ·petaja:te.

Kui kaks kaasarõhuga silpi kõrvuti satuvad, siis kaotab esimene nendest oma kaasarõhu, näit. mõis·nik:, aga mõis·niklik:, pa·randama, aga pa·randami:ne, õ·peta:jaga:, aga õ·petaja:te.

Esimesest kaasarõhuga silbist lugedes on iga 2-ne, 4-jas, 6-es jne silp kaasarõhuga, näit. õ·petaja:teta:

Ühendatud sõnades on ainult 1-sel sõnal paarõhk, kuna järgmiste sõnade paarõhud kaasrõhkudeks muutuvad, näit. m a a n' t e e :, v e. s i v e : s k i, vrđl. v a l. l a m a : j a (maja, kus valla valitsus oma koosolekuid peab, olgu ta valla oma ehk üüritud) ja v a l. l a m a. j a (maja, mis valla päralt on, mida aga vald ka eraisikule võib välja olla üüritud).

Sõnarõhku, mis sõnal siis on, kui teda üksikult välja öeldakse, ei tohi lause rõhuga ära vahetada, mis sõna peal seisab, kui sõna lause sees välja öeldakse. Mitmed lühikesed sõnad võivad lauses hoopis ilma rõhuta jääda.

Soome-Ugri algkeeles langes paarõhk 1-se silbi peale kui järgmine silp lahtine oli, ja 2-se silbi peale, kui see kinnine oli. Praegu on mitmes Soome-Ugri keeles rõhk mitmesugune: 1-sel silbil on ta kõigis Läänemere Soomesugu keeltes, Lapi keeles, Ungari keeles ja Voguli keeles (välja arvatud Tavda murre); enamiste ka Ostjaki keeles. Voguli Tavda murdes on ta enamiste viimasel ehk eelviimasel silbil; Mordva Mokscha murdes harilikult 1-sel silbil, Ersa murdes vankuv; Votjaki keeles on paarõhk viimase silbi peal, kuna 1-se silbi peal kaasrõhk on; Sürjani keeles on paarõhu koht murrete järele mitmesugune; Tscheremissi keeles on ühes osas murretes rõhk viimase ehk eelviimase silbi peal, teistes vankuv.

IV. Häälivate muutumised.

110. Keelekujud ei püsi aegade jooksul mitte muutmata. Küll omandab järeltulev põlv eelkäi-

valt keele ilma silmapaistvate muudatusteta; niisama ei suuda ka elav põlvise keelekujusid tähtsamal kombel muuta. Siiski muutuvad keelekujud alatasa, aga need muutused on nii väikesed, et meie kõrv neid märgata ei suuda. Alles siis kui muudatusi ühes ja sellessamas sihis suur hulk kogunud on, näeme meie, et häälikud ja terved häälikute kogud teiseks on saanud, kui nad enne olid; ühed häälikud on keelest hoopis kadunud, teised, mida enne ei tuntud, on asemele astunud. Nõnda on Eesti keelest kadunud näit. š (*u*) häälik ja tema asemele *h* astunud. Üksikute häälikute juures paneme meie ka neid ajalooliselt muudatusi, nii palju kui võimalik, ligemalt tähele. Siin tähendame ainult tähtsamad muudatuste liigid üles.

111. Harilikult jaotatakse aegade jooksul häälikutega tekkinud muudatused kahte suure liiki: 1) ümbrusest vabad muudatused (Spontaner Lautwandel), kus terve häälikute kogu, ehk üksikud häälikute salgad muutunud on, ükskõik missuguste tingimiste all nad sõnas elivad. Siia võiks lugeda vahest pikkade täishäälikute *ê, ô, õ* muutumist *ie-ks uo-ks üö-ks* Soome keeles ja Eesti murietes. 2) ümbrusest tingitud muudatused (Combinatorischer Lautwandel), kus häälikud selle läbi on muutunud, et nad oma naabruses olevate häälikute mõju alla sattusivad, ehk et nad sõna alguses või lõpul seisivad.

112. Ümbrusest tingitud muudatused langevad järgmistesse liikidesse:

1. Sarnanemised.

Sarnanemised on:

a) tagasiulatavad (regressiv), kus järgnev häälik eelmise sarnastab; need on Indo-Euroopa keeltes kõige harilikumad, niisama aga ka Soome-Ugri keeltes¹⁾; näit. Samoj. mäkt, Lapi miekta, Eesti mätas (*kt > tt*); niisama Eesti tundma-tuttav (*nd > tt*), tulge (< *tul-gae < *tulgade, kus ae > e).

b) edasiulatavad sarnanemised (progressiv), kus eelmine häälik järgneva sarnastab, näit. anda-anna. Edasiulatavate sarnanemiste hulka käib ka nõnda nimetatud vokaalide kokkukõla (vocalharmonie).

Ühis-Soome keelel oli see omadus, et sõna esimene vokaal järgmiste vokaalide väljautlemise koha määras ja nimelt nõnda, et kui sõna esimene vokaal esihäälik oli, siis ka järgmised vokaalid ainult esihäälikud tohtisid olla; oli aga esimene vokaal tagahäälik, siis tohtisid ka järgmised vokaalid ainult tagahäälikud olla; e- ja i- häälikud võisid nii hästi esi- kui tagahäälikute reas seista.

Vokaalide kokkukõla seadus valitseb praegu veel täiesti Soome keeles, näit. matala, madal, aga kypäräkübar; jaolt ka Eesti lõunamurdes, näit. murduma, aga sündümä. Tallinna murdes, kus vokaalide kokkukõla seadus enne ka valit- ses, ja Eesti kirjakeeles, on temast ainult mõned jäljed veel alal. Näit. seisab 1) esivokaali järel

1) Vrdl. Setälä, Ueber art, umfang und alter des Stufenwechels im fin. - ugr. und samoj. lk. 57.

sagedasti *i*, kus vokaalide kokkukõla seaduse järge enne *ü* seisis, nõnda *uma lõpuga* ajasõnades, vrdl. *murduma*, aga *sündima* (Lõuna-Eestis praegu veel *sündümä*); ajasõnadest sünitatud *asjasõnades*, vrdl. *murd gen. murru*, aga *sünd, gen. sünni*; — *us-lõpuga* *asjasõnades*, vrdl. *haigus*, aga *kümnis*; 2) esivokaali järel seisab sagedasti *e* endise *ä* asemel, vrdl. *peletama* ja *Võru pelätama*, üleval, esimene Soome *ensimäinen*. — Ainult mõnes üksikus sõnas on veel puhast vokaalide kokkukõla leida, näit. *kähär* (aga *ka kähär*), *pähä* vrdl. *maha*.

Praegu valitseb vokaalide kokkukõla seadus Lõuna-Eesti murdes, Soome, Karjala, Aunuse, Ingeri ja Vadja keeles, Mordva keeles, Tscheremissi keele Mäemurdes, mõnes Voguli murdes ja Ungari keeles, puudub täitsa Lapi, Sürjani, Votjaki ja Ostjaki keeltes. Tallinna Eesti murdes on ta enne olnud, aga kadunud. Tõenäoline on oletada, et Soome-Ugri algkeel vokaalide kokkukõla seadust ei tundnud ja et see alles hiljemal ajal üksikutes keeltes valitsusele on pääsnud. ¹⁾

1) Vokaalide kokkukõla nähtuses arvab kuulus keeleteadurija Böhlingk tähtsama tundemärgi leidvat, mis Indo-Euroopa keelte vaimu „Soome-Türgi“ omast lahutab. Ta kirjutab: „Indogermaania sõna on sellel moodsul tõsine üksus, et kõneleja, esimest silpi välja üteldes, juba oma vaimus terve sõna välja on ütelnud. Ainult nõnda on seletatav, et järgneva silbi ehk hääliku väljaütlemise kergendamiseks juba eelmine silp või häälik ümber muudetakse. Ural-Altai rahvuskonna isik paiskab esimese silbi, mis peamõistet sisaldab, ilma pikema järelemõtlemiseta ja sõna saatusest hoo-

d) vastastikune sarnanemine, kus eelmine ja järgnev häälik vastastikku teineteise peale mõjuvad, tuleb harvemalt ette, näit. sõnas pidama > *piatud > peetud.

113. 2. Ümberpaigutamine (Metathees), kus häälikud üks teise asemele ümber seatakse, näit. Soome karhu, > Eesti-Võru kahr gen. kahrü, *tenhädä > Võru teh-nädä, kirjakeele tänada.

114. 3. Epenthees tuleb ainult i-mõjul ette, nimelt siis kui i eelolevast konsonandist edasi selle eel seisva ülemineku hääliku peale nii palju on mõjunud, et sinna i häälik tekib, näit. Tartu-Eesti kaits < kaits, Saaremaa pailu < palju.

115. 4. Lisavokaal (Svarabhakti ehk schva) ilmub kahe hääliku vahele, kus teda enne ei seisnud, näit. endine adra, sellest > adr, sellest > ader. Niisama puder jne.

116. 5. Analoogia (järeleaimamine) võib keeles väga suuri muudatusi elule kutsuda. Analoogia (järeleaimamise) teel on tekkinud meie -si- paljus, näit. oli sõnast majane palj. osastav reeglikorraselt majas-i-d; selle eeskujul

limata välja. Sellele lülib ta siis kaunis toorelt vähema tähtsusega silbid otsa ja katsub ennast alles siis aidata, kui ta teisiti enam edasi ei saa" (Sievers, Grundzüge der Phonetik, lk. 236). Et Böhntlingk siin, mis Soome-Ugri keelte kohta käib, rängaste eksib, oleme meie juba näinud. Vokaalide kokkukõla ei ole midagi niisugust, mis Soome-Ugri keelte sisemine, möödapääsemata omadus oleks, ei ole teda algkeeles olnud, ei ole ka praegu suures hulgas Soome-Ugri keeltes. Teisest küljest on aga Indo-Euroopa keeltes küllalt nähtusi, kus niisama edasiulatav sarnanemine valitseb (vrld. näit. Sievers lk. 239).

tekkis aga ka sõnast maja maja-si-d; -si-minevik: reeglikorrane vorm oli hü p a t a minevik * hü p p a d - i - n > hü p p a s - i - n; selle eeskujul tekkis sõnast istu (da) > istu-si-n.

117. 6. Ühtlustamine, kus ühe kaasuse ehk ajasõna vormi järele teine selle sama sõna vorm ennast seab. Näit. on sõnas kivi tüvi * kive, mis enne niisama muutus, kui nimi nime, nominatiivi vorm kivi kõigisse kaasustesse üle kantud; niisama on sõnas s a b a gen. s a b a enne s a v a genitiiv nominatiivist reeglikorrane v asemele b laenanud ja mõlemad kaasused ühtlustanud, niisama on ümberpöörduvalt sõna tiiv, enne ja praegu selle kõrval ka tiib, reeglikorrane b asemele genitiivist v laenanud. Ühtlustamine on niisugune analoogia, kus muutuse eeskujuks sellesama sõna üks või teine vorm on olnud, kuna päris analoogia juures eeskuju palju kaugemalt pärit võib olla. Tihti nimetatakse aga mõlemaid nähtusi ühte viisi analoogiateks.

V. Häälikute vältus.

118. 1. Lühikesed ja pikad, kerged ja rasked häälikud.

Igal üksikul häälikul on vältus muutuv (Eesti kirjakeeles ainult *j*-l ja *v*-l mitte, küll aga neilgi murretes) ja nimelt võib see muutumine väga mitmekesine olla. Näit. on Kettunen Kodavere *a*-häälikul isekirjutava aparadi abil järgmised vältused kindlaks teinud: annab (1-ne *a*: 5, 7, 2-ne: 7), margap (1-ne 6, 4; 2-ne 5), varas (1-ne 6, 5; 2-ne 7, 8), tagas(i) (1-ne 5, 2; 2-

ne 6, 5), poissa (6, 7), k ā b a d (kaubad, 1-ne 9, 7; 2-ne 5, 5) jne. Niisama mitmekesine on vältus ka kõigil teistel häälikutel. — Eesti keele jaoks on aga meil sellest küllalt, kui me kõik häälikud oma vältuse poolest kahte liiki jaotame, lühikesteks ja pikkadeks. Ühes ja sellessamas sõnas leidub harilikult kas ainult pikk häälik ehk ainult lühikene. Väljavõtteid ei ole mitte palju. Kumbki, nii hästi lühike kui ka pikk häälik võib aga ühes ja sessamas sõnas kas kergemal või raske-
mal kujul ette tulla. Lühikestest häälikutest võivad praegu harilikult ainult *b*, *d*, *g* oma vältust muuta või nõrkeda, teised jäävad nõrkemata. Pikad häälikud võivad kõik ühes ja sellessamas sõnas kahel kujul, kergel ja raskel, ette tulla. Seda mööda on *a* lühike ja muutumata sõnas *s a d a*, pikk ja kerge sõnas *s a a m a p ä e v*, pikk ja raske sõnas *l ä h e n s a a m a*. Niisama on *g* lühike ja raske sõnas *n u g a*, lühike ja kerge (kadunud) sõnas *n o a*; pikk ja kerge sõnas *v a k a s e e s*, pikk ja raske sõnas *p a n e v a k k a*. Lühikeste häälikute jaoks ei tarvitata harilikult isemärka, vaid tähendatakse neid kirjas ühe tähega. Keeleteaduslistes töödes tähendatakse ka pikad häälikud niisama ühe tähega, kuid tarvitatakse pikkade kergete häälikute tähendamiseks märki —, näit. *s ā m a p ä e v*, pikkade raskete häälikute tähendamiseks märki *^*, näit. *l ä h e n s ā m a*, kuna lühikeste raskete häälikute tähendamiseks teatavatel juhtumistel märki *·* tarvitatakse, näit. *k a p à - k a p p a* (siin on esimeses sõnas lõpu *a* pikem kui teises; seda märkame selgesti, kui mõlemad sõnad järgemööda välja ütleme.

119. 2. Astme vaheldus.

Sõnade muutmisel ilmub Eesti keeles sõna sees mitmesuguseid häälikute vaheldusi, mida kõiki vältel vahelduseks ehk astme vahelduseks võib nimetada. Häälik on ühes ja sellesamas sõnas kord raskemal, kord kergemal kujul, näit. p a n e v a k k a, v a k a d. Siin maksab järgmine reegel: Kui ennemuiste sõna teise silbi lõpul konsonant seisis, siis on sõna kergel astmel; kui teise silbi lõpul vokaal seisis, siis on sõna raske astmel. Kumb siin esialgne on, kas raske või kerge aste, ei saa otsustada: nad vaheldavad juba kõige vanematel aegadel, kust meil teateid olemas, nimelt Soome-Ugri-Samojeedi keele ühenduses, või Urali keeles. Vaheldus oli igakord kaheksugune korruga, kvantitatiivne ja kvalitatiivne, s. o. häälik lühenes ehk pikkenes, muutis aga ühtlasi oma väärtuse. Nimelt kaotas häälik nõrkedes omad klusiili, siis aga ka nasaali omadused; nõnda sai kõlata klusiilist *t*: st kõlav *ð* ja sellest edasi *j*, näit. s a d a - s a ð a d - s a j a d; nasaalist *m* sai *v*, näit. n i m i, U n g. n é v (tüvi n e v e —); l e e m, U n g. l é, l e v e s; s e r v, S o o m e s ä r m ä, s ä r m i j n e.

120. Üksikud häälikud vaheldasivad järgmist kava mööda:

	Raske aste	Kerge aste
Pikad häälikud	$xx \sim \dot{x}$, näit. $mm \quad \dot{m}$
Lühikesed häälikud	$\dot{x} \sim y$, „ $\dot{m} \sim v$.

Siin tähendab *x* mingisugust teatavat konsonanti raske astme omadustega, *y* sedasama konsonanti nõrga astme omadustega. Ühtlasi näeme

meie, et pika hääliku kerge aste lühikese hääliku raske astega üks ja seesama on.

121. Niisamasugune kvantitatiivne ja kvalitatiivne vaheldus valitses ka häälikute ühenduste juures; nõnda muutusivad

$x\check{z} (> zz) \sim yz$; näit. $kt (> tt) \sim \gamma t$

ehk $x\check{z} (> zz) \sim yw$; „ $kt (> tt) \sim \gamma \delta$

„ $x\check{z} (> zz) \sim xw$; „ $tm (> mm) \sim \delta m, \delta \beta$

„ $xzz (> zz) \sim x\check{z}$; „ $mpp (> pp) \sim mp (> mp)$

Siin on x ja z häälikute ühisuse üksikud osad raskel astmel, y ja w needsamad konsonandid nõrgal astmel, aga kvalitatiivselt muutunud, näit. sõna üks, enne *ükte, sellest ütte ($x\check{z} > zz$), praegune Lõuna-Eesti üte, - nõrgal astmel *iγde, sellest Soome yhden, Tallinna Eesti ühe. Nii on Võru üte raske astme vormist tekkinud, Tallinna ühe kerge astme vormist. Niisama Eesti kirjakeeles vaheldamisi tarvitavad pikk (raske astme vormist) ja pitk (kerge astme vormist). Niisama Võru k a k m a ja Tallinna k a t k u m a jne. (Vrd. Setälä, Stufenwechsel, lk. 53, 57). Niisama vaht - va h u, Lõuna Eesti v a t t < vakte s. vaaksi —; lahe ehk laht - lahe < lakte — Soome laksi ja lahti.

122. Nende muistsete astevahelduste eeskujul on Eesti keeles astevaheldus uuesti tekkinud, mis suuremalt jaolt ainult kvantitatiivilist laadi on. Vanast astevaheldusest on tihti ainult kivinenud kujud järele jäänud, nagu üte - ühe, pikk - pitk palav - põlema jne.

123. Niisama nagu konsonandid, olid ka vokaalid astevahelduse alused. Raske aste ilmus rõhuga silpides, lahtise silbi ees, kerge aste

rõhuta silpides, kinnise silbi ees. Vahe raske- ja kergeastmelise vokaali vahel oli, niisama kui konsonantide juures, ühekorraga kvantitatiivne ja kvalitatiivne; raske astme vokaal oli pikem ja madalam, kerge astme vokaal lühem ja kõrgem.

VI. Tähestik.

124. Häälikute tähendamiseks on Eesti kirjakeeles järgmised tähed tarvitusel, mis alamal toodavas kindlas järjekorras tähestikuks nimetatakse.

Eesti tähestik on järgmine:

a, b, (c, č), d, e, (f), g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, (q), r, s, (ž š, šč), t, u, v, ä, ö, õ, ü, (x, y, z).

Klambrate vahel seisvad tähed tulevad ainult võõrakeelistes pärisnimedes ette, näit. Puškin, Žukovski, Ščedrin (Щедринъ) jne.

Häälikuid kuuleme kõrvaga ja hääletame suuga, tähti näeme silmaga ja kirjutame käega. Iga hääliku tähendamiseks peaks isetäht ja ainult see olema. Kuid ühegi keele harilikult-tarvitatav tähestik ei täida neid nõudmisi. Tihti on ühe ja sellesama hääliku tähendamiseks mitu tähte olemas, näit. s ja ş, se le eest puudub mitmetel häälikutel oma täht, näit. häälikul ng-l sõnas king. Sellepärast on keeleteadusliste tööde jaoks isetähestikud olemas. Soome-Ugri keelte jaoks on niisuguse tähestiku Dr. E. N. Setälä kokku seadnud ja ajakirja „Finnisch-Ugrische Forschungen“ (Soome-Ugri uurimised) I. aastakäigus lk. 41 ja 42 aastal 1901 avaldanud. See tähestik on uurimise töödes, mis Soome-Ugri keelte ja ka Eesti keele kohta käivad, tarvitusel.

125. Konsonantide tabel (Setälä, Finn-Ugr. Forsch. I lk. 41).

	Klusiilid, suluhäälikud	Spirandid, piiluhäälikud	Lateraalid, l-häälikud	Värievad, r-häälikud	Nasaalid, Nina-häälikud	Häälikud, mis õhu sehingami-set sünnivad	
Labiaalid	bilabiaalid (huulhuulelised) dentilabiaalid (hammashuulelised) mouill. labiaalid peenendat. huulelised	p, B 3), b	ϕ ⁴⁾ β ⁴⁾	ϕ ⁹⁾ ψ ⁹⁾	m, m	p ← b ← 16)	
		p B 15), p̄, b̄, b̄ 17)	f v f̄ v̄	m̄	M̄, m̄	m̄	p ← b ← 16)
Dentalaalid	post ja (-inter-)dent- talid alveolaarid	t D 15), t̄, d̄, d̄ 15)	ϑ ⁵⁾ δ ⁵⁾ s z z ²⁾ ʃ ¹¹⁾ s z z s z	L, l L, l	N, n N, n	t ← d ←	
	postalveolaarid	t̄ D 18), t̄, d̄, d̄	s z z s z s̄ z̄, z̄, s̄, z̄	L̄, l̄ L̄, l̄	N̄, n̄ N̄, n̄	t ← d ←	
	kakuminaalid	k̄ G ḡ	s̄, z̄, z̄, s̄, z̄ x j (γ) 1)	L̄, l̄	R̄ r̄ R̄, r̄	N̄, n̄ N̄, n̄	t ← d ←
	dentipalataalid	k̄ G ḡ	x γ	L̄, l̄	R̄ r̄	N̄, n̄ N̄, n̄	t ← d ←
Palataalid	peenendat. palataalid esipalataalid (Kettunen: mediopalataalid)	k̄ G ḡ	x ⁶⁾ γ ⁶⁾	(π - lu) ¹⁰⁾	N̄, n̄ N̄, n̄	k ← g ←	
	Kettunen: postp. postpalataal(Kettunen: velaarid)	k̄ G ḡ ¹³⁾ k̄ G ḡ ¹³⁾	x̄ γ̄	R ⁷⁾ Q ⁷⁾	N̄, n̄ N̄, n̄	k ← g ←	
	Laryngaalid	h	h	h	N̄, n̄	k ← g ←	

T ä h e n d u s e d .

(Tähendused ja seletused ilmuvad siin võimalikult lühidalt, enamiste Dr. E. N. Setälä sõnades. Üksikute häälikute juures, kus seda tarvis, tuleb siis ligem kirjeldus).

1. Keeleteaduslistes töödes tähendab j spiranti, Eesti harilises kirjakeeles aga poolvokaali i . Et sellekohane spirant Eesti keeles puudub, siis võime j -tähte siin edasi i asemel tarvitada. Nõnda siis kirjutame meie $maja$, $jalg$, mida teadusliselt peaks kirjutama $maia$, $ialg$.

2. z on Eesti lühike kõlata s , näit. sõnas $käsi$, (z on seesama, mis Vene 3. *валле!*)

3. Ladina suurte tähtedega tähendatakse Eesti kõlata häälikuid, mis muis keeltes harilikult kõlavad on. Nõnda: B, D, G, L, M, N, R, V, Z, A, E, J jne. Näit. $tuba$, $külähN$. Eesti b , d , g on alati kõlata, meie võime neid sellepärast harjunud kombel b , d , g kirjutada, kui seda meeles peame, et need mitte teiste keelte kõlavad häälikud ei ole, nagu Vene б, д, г, vaid kõlata B, D, G.

4. φ on kõlata labial spirant, β sellekohane kõlav häälik.

5. θ on kõlata, δ sellekohane kõlav dental-spirant (Inglis kõlata ja kõlav th).

6. x on kõlata, γ sellekohane kõlav (medio-, prä-) palatal.

7. R on kõlata, ϱ sellekohane kõlav uvular (kurgu) r.

8. η on kõlata, η kõlav ng häälik sõnas king (king).

9) ψ on kõlata, ψ sellekohane kõlav värisev huulhäälik, umbes nagu hüüdsõnas tpr!

10) λ on Vene jäme „kurgu“ l.

11) λ on Vene värinata r.

12) δ on iseäraline alveolar häälik, l ja r vahel, nagu Soome sõnas p a δ a n (paja).

13) ' on tugev laryngal klusiil, näit. Lõuna Eesti *tule*', ' sellesamasugune nõrk häälik Soomes, näit *anna*' olla. Sellesama märgiga tähendatakse ka Liivi iseäralist tõukerõhku, näit. sõnas *mā* (õieti *mā'* *ā*). Ka sulutud algust ja lõppu (fester einsatz od. absatz) tähendatakse selle märgiga, kus vaja on teda tähendada.

14) ' tähendab kõlata üleminekut ühe hääliku juurest teise juure, näit. Lap. *ol'kūlt'* peast' (*ol^l kūlt*), niisama õhkalgust ja lõppu. Ka aspereeritud *k'*, *t'*, *p'* (kh, th, ph) tähendatakse selle märgiga.

15. Märk < tähendab, et hääletamise koht rohkem tagapool on kui harilikult, märk >, et hääletamise koht rohkem eespool on kui harilikult.

16. Märk ← tähendab, et häälik õhuvoolu sissehingamise ajal tekib.

17. Märk ' tähendab, et konsonant peenedatud (palatal, mouilleeritud) on.

18. Märk . tähe all tähendab kakuminal häälikuid.

6. — on lahtine o häälik; teda võib tähendada ka o .

7. \vee tähendab, et hääletamine lahtisemalt sünnib, kui harilikult, s. o., et keel või alumine huul rohkem allapoole seisab.

8. \wedge tähendab, et hääletamine kinnisemalt sünnib.

9. \cdot tähe peal, tähendab sedasama, mis \wedge (vaata p. 8).

10. \vee tähendab, et huuled ja keel tahapoole on tõmmatud, näit. e (-Eesti \tilde{o}), i (umbes Vene и) juures.

11. \ddot{a} on labialiseeritud \ddot{a} , mille hääletamisel huuled ümaruses seisavad nagu o hääletamisel, näit. Vepsa $t'ä.u'z'$ täis.

12. $\overset{\circ}{a}$ on labialiseeritud a , mille hääletamisel huuled ümaruses seisavad nagu o hääletamisel (vaata p. 11).

127. Muud märgid.

1. Märk 8 tähendab igasugust kõlavat tagavokaali.

2. 8 tähendab igasugust kõlavat esivokaali.

3. $)$ tähendab igasugust kõlata konsonanti.

4. \sim tähe all tähendab, et häälik nasaleeritud on, näit. Soome $is\grave{a}$ hattu isa kübar.

5. väikesed tähed ülemal pool rida tähendavad svarabhakti- või lisa-vokaalisid, ülemineku häälikuid ja ülepea ülilühikesi häälikuid, näit. $raz^e v$, Soome $sil^i m\grave{a}$, $t\grave{a}nn^e$ (siia) jne.

6. h_a, h_e, h_i, h_o, h_u tähendavad häälikuid,

mida nõnda hääletatakse nagu seisaks nende järel see häälik, mis väikeselt tähe kõrvale on kirjutatud.

7. \check{s}_0 on \check{s} , mille hääletamisel huuled ümarusse on tõmmatud.

8. \circ konsonandi all tähendab, et konsonantsonandina tarvitusel on ja silbi sünnitab, näit. Liivi kag'l kael.

9. \sim vokaali all tähendab, et vokaal konsonandina tarvitusel on (mitte silpi ei sünnita) näit. a e g a, i a l g a; i tähendame meie Eesti keeles j tähega: j a l g a.

10. $($ tähendab silbi vahet, kus seda vaja on tähendada, näit. Eesti met s a s, aga Vadja me t s ä s s ä.

11. \vee tähe peal tähendab lühikest häälikut; harilikult ei kirjutata teda mitte.

12. \cdot tähendab poolpikka häälikut; näit. s e d a i l m a, selle i l m ä.

13. $-$ tähendab pikka häälikut, näit. s a m a p ä e v.

14. \wedge tähendab ülipikka häälikut, näit. l ä h e b s ä m a.

15. Keeleteaduslistes töödes ei kirjutata pikka häälikut mitte kahe tähega, vaid tarvitatakse eelpool tähendatud pikkuse märkised. Kahe tähega kirjutatakse häälikut ainult siis, kui ta kahe silbi peale jaguneb, näit. l i n, omast. l i n n ä, osast. l i n n a. Siin raamatus on harilik Eesti kirjaviis tarvitatud.

16. $< >$ tähendavad, et mingi häälik ehk vorm mingist vanemast häälikust ehk vormist tek-

kinud on. Terav ots on noorema vormi poole käänatud, näit. käsi < *kädi, ehk *kädi > käsi.

17. ~ ehk: tähendab, et sõnad, mis kummalgi pool märki seisavad, üksteisega vaheldavad, näit. linnasid: linnu.

18. * sõna ees, tähendab, et sõna elavast keelest ei tunta, vaid et ta oletatud on, näit. jala < *ialyan.

19. Märk · tähe kõrval tähendab pearõhku, : kaasrõhku, näit. i · nime:ne.

Tähend. Eelpool esitatud tähti ja märkisid tarvitame meie siin ainult niisugusel korral, kui teisiti võimata on näitusi selgelt ja arusaadavalt ette tuua, muidu tarvitame harilikku Eesti õigekirjutust ja harilikka tähti.

Eesti keele häälikute ajalugu. ¹⁾

Klusiilid (suluhäälikud).

128. Klusiilid, või suluhäälikud, on nõnda nimetatud sellepärast, et suurus nende hääletamisel kuskil kohal täiesti kinni on sulutud, näit. b, p hääletamisel huulte juures, d, t hääletamisel hamaste juures, g, k hääletamisel suulae juures; ühtlasi on ninaruum, kurgupurju surumise läbi

1) Vrdl. Setälä, Yhteis - Soomalainen äännehistoria; — Kettunen, Kodavere I, II; — Kettunen, Viron kielen äännehistoria. (Viimane töö ilmus trükist, kui minu oma käsikirjas juba trükivalmis oli. Mõne lisamärkuse olen ma sealt veel laenanud).

kurgu tagaseina vastu, hääletorust täitsa eraldatud ja kinni. — Kõikide suluhäälikute hääletamisel tihendatakse pärast sulu tekkimist suurusmilgi viisil õhku. See tihendatud õhk ongi, mis sulu lõpul lõhuhääle (Explosionsgeräusch) sünnitab. Harilikult sünnib õhu tihendamine nõnda, et läbi laiiali-lahtise häälepilu tarviline hulk õhku kopsudest suurusmilgi aetakse. Sulu kestmise ajal on ka kopsudes olev õhk väljahingamise musklite surumisel tihendatud. Kui see surumine lõhu silmapilgul ehk vähemalt võimalikult ruttu pärast lõhku lõpeb, siis järgneb ainult lühike järsk õhutouge. Nõnda tekivad Eesti harilikud puhtad lahtise kõrisõlme suluhäälikud b d g p t k. Kui aga õhusurumine pärast lõhku veel teatava aja edasi kestab, siis järgneb lõhu-sahinale veel mingisugune h taoline õhkhäälik; nõnda tekivad aspireeritud kh, ph, th, ehk k', p', t', mis Põhja-Saksamaal, iseäranis aga Saksa näitelava keeles harilikult sõna algusel leiduvad ja mida Saksa keelega harjunud isikud ka Eesti sõnade algusele püüavad asetada, näit. t e m a asemel t h e m a hääletades.

1. Lühikesed klusiilid.

129. Konsonantide tabeli peale pilku heites näeme meie, et seal ülepea ainult lühikesed häälikud on üles tähendatud. Häälikute pikkuse vahesid ei leia meie tabelist. Kui me siiski seal tähed p ja b, t ja d, k ja g leiame, siis on nendega midagi muud mõeldud, kui Eesti p ja b jne. Ülepea on kõik esimese samba tähed ülevalt kuni alla nende lühikeste häälikute tähendamiseks

tarvitavad, mis Soome keeles praeguste Eesti *b*, *d* ja *g* häälikutele vastavad ja mis ajalooliselt ka Eesti *b*, *d* ja *g* esivanemad on. Need häälikud on natuke pikemad kui Eesti *b*, *d*, *g*, ilma et nad siiski pikkade häälikute hulka käiksivad. Meie leiame aga neid Eesti keeleski, nimelt sõna algusel, vrdl. näit. *p* sõnades *sa pidiid - sapi - saba*, *t* sõnades *ma teen, - vanemate, - maade*, *k* sõnades *ta kodus - takud - taguma*; niisama ka Viru Alutagusel, kus nad vistist Soome keele mõjul kas püsinud ehk uuesti tekkinud on. — Kolmanda samba tähed *b*, *d*, *g* jne tähendavad kõlavaid häälikuid nagu Vene б, д, г. Need puuduvad üleüldiselt Eesti keeles. Ainult venelaste naabruses Peipsi ääres ja iseäranis setukeste juures on need häälikud Vene keelest Eesti keele laenatud. — Teine sammas sisaldab tähti, millega Eesti keele lühikesi klusiiliseid keeleteaduslistes töödes tähendatakse. Kuid nende tähtede asemel on Eesti kirjakeeles 3-nda samba tähed tarvitusel. Ka meie tarvitame siin *b*, *d*, *g*, kuid peame meeles, et need tähed mitte keeleuurijate kõlavaid häälikuid (mediae) ei tähenda, vaid kõlata B, D, G häälikuid.

Tabelit ülevalt alla silmitsedes leiame järgmised jaotused:

130. Labiaalid (huulhäälikud) kolmel real. Neist tarvitab Eesti keel üleüldiselt ainult esimestrida bilabiaalised (huulhuulelisi); dentilabiaalid (hammashuulelised) võivad ette tulla ainult seal, kus *p* ja *v* kokku puutuvad; näit. sõnas *tapvad*, suruvad harilikult ka pealmised hambad alumise huule vastu, vähemalt

labialklusiili lõpu osas; kuid p hääliku kõla ei muuda see kuigi palju ja on ilma suurema tähtsusetä. — Palataliseeritud (mouilleeritud, peenendatud) labialklusiilisid, niisama nagu peenendatud palataalisid ei tule Eesti kirjakeeles ette. Kodaveres ei leidnud neid Kettunen (lk. 10), Kesk-Tallinnamaalt ei tunne neid Wiedemann (lk. 123).

131. 2. Dentaalidest (hammashäälelistest) on Eesti keeles laialt tarvitusel ainult postdentaalid: keele ots surub pealmiste hammaste alumise ääre vastu ehk koguni sealt edasi pealmiste ja alumiste hammaste vahekohtale, kuna keele leht (keele selja eelpoolne osa) hambaasemete vastu surub, vrd. sõna kata. Pikk t on tihti (vähemalt Kodaveres) interdental (hammaste vahelne) näit. sõnas matma. — Kui palju alveolar ja postalveolar dentaalid Eesti keeles tarvitusel, on raske ütelda. Cerebraalid näivad puuduvat. — Aga dentipalataalid (peenendatud dentaalid) on Eesti keeles väga laialt tarvitusel, näit. kott, matt, jne.

132. 3. Palataalid (kõvasuulaehäälikud). Peenendatud palataalisid Eesti kirjakeeles ei ole. Niisuguseks palataaliks tuleb aga küll pidada Setu ja Võru murdes esivokaalide ees ettetulevat iseäralist k- häälikut, mille hääletamine palju rohkem eespool sünnib, kui harilikul Eesti k- häälikul, nõnda et see k- häälik t- häälikut meele tuletab, näit. k'ütä kütan, inf. k'üttäç. Iseäranis selgesti on selle k- hääliku t- sarnasus kuulda, kui endine esivokaal

tema järel tagavokaaliks on muutunud, näit. *күлм* külm, pl. *к'үлмәс* — Esi- ehk präpalataalid (Kettunen: medio palataalid) *k, ɣ* leiduvad esivokaalide *ä, ö, e, i, ü* ees: *käima, köhima*.

133. 4. Velaarid (kurgu- ehk pehme suulae häälikud): a) mediopalataalid (Kettunen postpalataalid) leiduvad *õ* hääliku ees: *kõver*; — b) postpalataalid (Kettunen velar-häälikud) leiduvad tagavokaalide *a, o, u* ees, näit. *aga, kuu* jne. Siin sünnitab keele selja tagaosa vastu pehmet suulage sulu.

134. Eelmiste kahe häälikute liigi, palataalide ja velaaride, jaotamises ei ole keeleuurijate keskel ühtlust. Setälä konsonantide tabelis on palataalide (kõva suulae häälikute) alla 5 häälikute liiki ühendatud, kellest ainult 1-ne ja 2-ne liik kindlasti kõvasuulae häälikud on, 3-as, mediopalataalid, kõva ja pehme suulae häälikute vahe kohal, 4-as, postpalataalid, Sieversi esiguturaalid on, kuna tagaguturaalid Eesti keeles puuduvad. Esiguturaalisid nimetab Kettunen velaar häälikuteks, kuna Sievers velaarhäälikuteks nüüsgused häälikud loeb, mis pehme suulae hääletamisel vastu kurgu tagaseina sünnivad. Uvulaarid on kurgunibu häälikud. Et mitte Setälä tabelis lahku minna, on siin Setälä jaotus üleüldiselt alal hoitud, kuid medio- ja postpalataalid on velaaride nimetuse alla ühendatud ja klambrite vahele Kettuse nimetused paigutatud.

135. 5. Lateral-klusiilid, mida me konsonantide tabelilt ei leia, tulevad ainult järgneva

l-häälikuga ühenduses ette. Iseäraline nende juures on, et sulu lõhk mitte suuruumi keskjoonel ei sünni, nagu muil klusiilidel, vaid keele külgede ja põskede vahel, vrd. katta, katla; vakka, pakla. Iseäralist märki lateralklusiilid ei tarvita, sest et nad alati ainult l-i ees leiduvad.

136. 6. Velarlõhk tekib selle läbi, et pehme suulagi vastu kurgutagaseina hääletab (mitte ära segada velaarklusiilidega); ka velar-lõhud tulevad ainult häälikute ühendustes ette, näit. üleminekul t ehk d juurest n juure, p juurest m juure, näit. kuldne, kiudne, matnud, lõpma. Me kuuleme seda häälikut selgesti, kui need sõnad sosinal hääletame. Ka need häälikud puuduvad tabelis. Iseäralist märki nende jaoks ei ole tarvis.

137. 7. Laryngal klusiil (kõrisõlme suluhäälik) on sedasama, mis sulatud algus või lõpp. Sulatud algus tuleb Eesti keeles väga harvasti ette, sulatud lõpp aga, õige tugev suluhäälik, tuleb Võru murdes tihti ette, näit. katõ' kate, ei nāra' ehk nārāi, ei naera; niisama sugune klusiil, kuid palju kergem, leidub ka Soome keeles, kus ta rohkem õhkhääliku h sarnane on, näit. huone' hoone.

138. 8. Peenendatud (mouilleeritud, palataliseeritud) klusiilidest leiame Eesti keeles, nagu juba eelpool nimetatud, üleüldiselt ainult dentalklusiilid. Nende hääletamisel surub keele esiselgsügavamalt hambaasemete (alveoolide) vastu, kui

hariliste dentaalide juures, võrd. näit. sõnu jutt ja juft.

139. 2. Pikad klusiilid (p, t, k; pp, tt, kk).

Pikkade klusiilide juures (varemine ka tennes nimetatud) leiame kõik needsamad jaotused ja omadused, mis me eespool lühikeste klusiilide juures nägime. Siin võtame läbivaatamise alla ainult need pikkade klusiilide omadused, mille poolest nad lühikestest lahku lähevad. Peaasjalikult oleneb lahkuminek kahest asjast, a) kõne organid suruvad sulu kohal tugevamine üksteise vastu ja b) sulu alguse ja lõpu (lõhu) vahel on pikem vaheaeg, vrdl. k a b i k a p i k a p p i, p a d a k a t a k a t t a, v a g a v a k a v a k k a.

140. Pikad klusiilid langevad kahte liiki: a) lühendatud pikad ehk poolpikad (mitte ära vahetada pikkade kergete häälikutega) 1-se silbi lõpul pika vokaali ehk vokaal + konsonandi järel, ehk kaugemal sõnas. Kus seda vahetegemiseks tarvis, tähendatakse neid p, t, k tähtedega, näit. t o o p, k o i t, a u k, t a r k, v ä n t, p u m p, s a r a p, a m e t, k a s u k; b) täispikad häälikud leiduvad ainult 1-se silbi lõpul lühikese vokaali järel ja kirjutatakse neid tähtedega p, t, k, näit. k a p, j u t, v a k (harilikus kirjas k a p p, j u t t, v a k k).

141. Kui pikale klusiilile vokaal järgneb, siis jaguneb pikk klusiil kahe silbi peale, kaheneb: sulg liitub eeloleva vokaali külge, lõhk järgneva vokaali külge, näit. v a k - k a. Teadusliselt tähen-

datakse sarnased kahenenud häälikud alati kahe tähega; nõnda siis meie *p t k* — *pp, tt, kk*, meie *pp tt kk* — *pp tt kk*, näit. *kapi-kappi*, *jutu - juttu*, *vaka - vakka* tulevad teadusliselt kirjutada *kappi - kappi*; *iuttu - iuttu* *vakkä - vakka*. —

142. Niisama kahenevad ka lühenenud pikad klusiilid. Niisugused kahenenud poollühikesed klusiilid nimetab Kettunen keskmisteks kahendatud klusiilideks (mittlere geminatae) ja tähendab neid *pp, tt, kk* tähtedega, näit. *karppi* (karbi sisse), *mütta* (muuta). *tarkka* (tarka).

143. Kaks lühikest konsonanti, millest järgmine kõlav, jäävad ka ühenduses lühikesteks; on aga järgnev häälik kõlata, siis muutub 1-ne poolpikaks, ehk küll harilikus õigekirjutuses seda vahet ei tähendata, näit. *raudne - rautsche* (harilikult *raudne - raudsed*).

Klusiilid sõna algusel.

144. Sõna algusel leiame klusiilidest Eesti keeles ainult *p, t, k, s*. o. kõlata häälikuid, mis sõna sisemistest *p t k* häälikutest selle poolest lahku lähevad, et sulg natuke nõrgem on. Vrdl. näit. *k* häälikut sõnades *takud, ta kudus*; *p* häälikut sõnades *kapid, ta pidi*. Need häälikud näivad otsekohe Ühis-Soome ajast päritud olevat ja võib neid lühikeste konsonantide hulka lugeda, nagu Soome *p, t, k*. — Seda tõendab ka see asjalugu, et kokkuliidetud sõnades nende asemel tihti otse *b, d, g* kuuldub ja tihti ka kir-

jutatud on; nõnda leiame 13. aastasajal üleskirjutatud kohanimedes niisugused, nagu H y e m b e (Hiiepää), S o b o l i t z (Soo poolitse), A l b e r (Alapere), ehk küll sagedasti ka p leiame, näit. O d e m p e, M a i a n p a t a, M e t s e p o l e, W e l p o l e (Väli-pole). Niisama praegu: nõnda < niintavoin, minuga > minun kaas < *minun kansak.

145. Et Eesti keeles sõna algusel kunagi kõlavaid klusiiliseid ei ole olnud, siis on juba vanemateski laensõnades algkeele kõlav *b*, *d*, *g* kõlata p t k häälikuks muutunud, näit. kollane s. keltainen < Leedu geltá, kold, gèltas, kollane; parmas, -Gothi barms; tudr g. tudra, tudre 'leindotter', Uusrootsi dōdra, Keskalasaksa doder jne.

146. Uuemates laensõnades leiame Eesti keeles tihti sõna algusel *b*, *d*, *g* kirjutatud, näit. b o t a n i k a, d o k t o r, g e o l o o g i a. . Hääletamise poolest ei lähe need *b*, *d*, *g* milgi kombel harilikest sõna alustavatest *p t k* -st lahku. Tähed *b d g* on siin tarvitusele tulnud ainult sellepärast, et teiste keelte mõistjatel on silm harjunud neis sõnus *b*, *d*, *g* nägema ja uuesti keele ilmuvate sõnade juures on lõpuks ükskõik, missuguste tähtedega meie neid kirjutame. Eestlase silmale on nad ikkagi võõrad nii kaua kui nendega ei ole ära harjutud. Aga viimastel aastatel on hakatud koguni neid võõra keele sõnu, mida ammu juba *p t k* tähtedega on kirjutatud, *b d g* tähtedega kirjutama, näit. K r e e k a m a a asemel G r e e k a m a a, T a a v e t asemel D a v i d, k r a h v asemel g r a f jne. Sarnane harjunud sõnakujude ümber tegemine, pealegi ainult sõnades, mille võõra keelne kuju kirjutajale juhtumisi tuttav, on hoolimatus

oma keele seaduste vastu, sünnitab segadusi ja tuleb täitsa hukka mõista. Kui me krahv asemel, mida sadasid aastaid tarvitatud, hakkame graf kirjutama, miks siis ka mitte gollane < Leedu g é l t a s, g u l d (kuld), Gothi < g u l p, h a n a (kana) < Gothi h a n a, b a j a t a m a (pajatama) < Vene б а я т ь ja lugemata hulgal muudel juhtumistel. Mis oleks Eesti keel sellega võitnud?

147. Eesti keel ei salli mitut konsonanti sõna algusel, sellepärast jätab ta laensõnades harilikult ainult viimase algkonsonandi alale ja laseb eelmised kaduda; näit. t u n d 'stunde', r a n d 'strand'; nõnda teeb mõni Eesti murre, näit. Saaremaa Jaani murre vanemate inimeste suus veel praegu edasi, näit. r o a v kraav, l o è s klaas, r u u s kruus, r e p p trepp, l a t ' s ' plats, r u u a proua jne. Aga mitmes murdes ja Eesti kirjakeeles on rohkearvulised laensõnad suutnud Eesti keelele kaks konsonanti sõna algusel peale suruda. Peaasjalikult on järgmised konsonantide ühendused sõna algusel tarvitusele tulnud: *pl*: pladisema, plagama, plagisema, plahvatama, plaksutama, plank, plats, plaan, plaaster, pleekima jne.

kl: klaas, klaver, klaarima, klirisema, kloppima jne.

pr: praad, proua, preili, priske, praksumajne.

tr: trepp, trallima, trehvama, triibuline jne.

kr: kraav, kraam, kratsima, kruus, krabistama jne.

See võõraste sõnade mõju algkonsonantide tarvitamise peale on nii kaugemale ulatanud, et Eesti keeles on hakatud kaht konsonanti koguni niisugustes sõnades tarvitama, kus esialgu ainult üks konsonant seisis, näit. akna kruut (Rootsi *ruta*), trullima (< *rollen*).

148. Iseasi on Tartu-Võru murdes sõna algul leiduva ts-häälikuga. See on täitsa oma, Soome-Ugriaegse afrikaadi *t's'* otsekohene järeltuleja (Võrdl. J. Wichmann, Finn. Ugr. Forsch. XI lk. 281—286).

149. Klusiilid 2:se silbi algusel.

1. Lühikesed klusiilid vokaali järel (kahe vokaali vahel).

Ühis-Soome ajal seisivad lühikestest klusiilidest 2-se silbi algusel kahe vokaali vahel *b*, *d*, *g* (teaduslises kirjas *p*, *t*, *k*), kui see silp lahtine oli. Kui aga sõna muutumisel 2-se silbi lõpule konsonant ilmus, siis nõrkesivad klusiilid, klusiili omadusi kaotades. Sulu asemele ilmus pilu, mille vastu õõrudes ja sahinat sünnitades väljahingatav õhk suust välja pääsis. Nõnda tekkis suluhääliku *b* asemele piluhäälik β (pilu on huulte vahel, kust õhk läbi pääseb), *d* asemele δ (pilu on keele otsa ja hammaste vahel), *g* asemele γ (pilu on keele selja ja kõva ehk pehme suulae vahel). Aga ühtegi neist Ühissoome aja häälikutest β , δ , γ ei ole tänaseni Eesti keeles alal püsinud, vaid nad on mitmeti muutunud.

Kõiki neid muutusi võib kahte suure liiki jaotada. A) Reeglikorralise edenemise teel on saanud näit. β : st *w*: leib ~ leiva, δ : st ja γ : st 0: laud: laua (< * *laud*an), roog: roa (< * *roo*...

yan); B) analoogia läbi on hulgana nende kõrvale uusi vormisid tekkinud: 1) Nõrga astme häälik on raske astme hääliku asemele astunud: koiv - koiva (enne: koib - koiva), niisama: tiiv tiiva, mille asemel soovitam reeglikorrane: tiib - tiiva; tõmban (murretes analoogiline tõmman jne), tarve - tarbe (murretes: tarve - tarve), õlg - õla (selle kõrval analoogiline: õla - õla), turu - turu: (õigem turg - turu); niisama n ä e b (< * näkeβi, peaks olema *nägeb), n ä e v a d (murretes reeglikorraselt: nägevad); 2) Niisama analoogia teel on klusiil sõnadesse sisse tulnud, kus teda alguses ei ole olnud; nõnda: salgama (< * salama, vrld. salaline, saladus), oskama (< * osama), kuusk (< kuus), vihkama (< * vihama), puhkuma (< puhuma), toht - tohu (enne: tohi), raidkuju (sõnast: raiuma); 3) *g* hääliku asemele võib *d* häälik ilmuda: peigmees (anal. peidmees), peidla (reeglikorrane oleks *g*: Soome peukalo); 4) *d* hääliku asemele ilmub *g* häälik: hiiglane (vrld. Soome „hiitolainen“), selgroog (sõnast: ruoto) (vrld. Kettunen, Äännehistoria 8—9). 5) Ühes osas sõnades on sisseütleva muute lõppu *d* analoogiliselt sisse tunginud: keele (ja keelde), joone (ja joonde) niisuguste sõnade eeskujul kui kaande (< * kantesen), kus *d* sõnatüvehäälik on.

Vaatame üksikult tähtsamad juhtumised läbi

150. a) Enne *p* - β, nüüd

151. aa) *b* - *v*: (*B* - *v*) bilabial β asemele on dentilabial *w* astunud. Huuled on piluli. Ülemised hambad suruvad alumise huule vastu. Näit. leib - leivad. Niisama: räba - rävad 'bein, schenkel'; hoob - hoovad 'hebel, hö-

bebaum', kaeb - kaevud 'klage'; — teivas - teiba; -- kaebama - kaevata, riibama 'anstreifen, stossen an etwas'.

152. b) *b* (loe B) - \ominus : β on jäljeta kadunud. Näit. kuub - kuued. Niisama: luba - loa, uba, tuba; aitama < *aβittama).

153. dd) *b* - *b* (loe B - B): *b* on raske astme vormist ka kerge astme vormidesse üle kantud ja nõnda vahe raske ja kerge astme vahel kadunud. Näit. vaba - vabad (*vaβad asemel). Niisama: riba, raba, sõba; taba, tiba; — tōbi - tōbe; — käbi - käbi, häbi; abi; — lõbu - lõbu: wibu — lubama - luban, krabama, rabama, tabama, sibama, tibama, kobama, lobama, — läbema - läben; — sobima - sobin, nabima, rebima; — wibuma - vibun.

154. ee) *v* - *v*: Kerge astme vormist on *v* raske astme vormidesse üle kantud ja nõnda vahe raske ja kerge astme vahel kadunud. Neid sõnu ei ole palju. Harilikult on *v* kõrval raskel astmel ka *b* olemas. Kus võimalik, tuleb raskel astmel *b*, kergel *v* tarvitada, näit. haab 'haavapuu' (mitte haav, mis sõnast haavama tuleb); niisama tiib (mitte tiiv) - tiiva; sõnad keeb - keeva ja keev - keeva on kumbki eritähenduse omandanud: keeb Vene 'кипячий, kuum', keev, Vene 'кипящий, mis keeb'; sõna koib on tarvituselt kadunud, tema asemel on ainult koiv - koiva tarvitusel, niisama koivakas 'unbrauchbarer abfall von einem felle, fetzen, lappen', käba - käva (mitte käba - käba ehk käva - käva) 'brettchen od. rinden-

stücke, welche den oberen rand des netzes an der oberfläche halten'; — libistama (mitte libistama).

155. b) Enne $t - \delta$, nüüd .

156. aa) $d - j$ (D - i). Sulu asemel hamaste kohal oli Ühissoome ajal pilu, mille läbi δ häälik tekkis. Praeguses Eesti keeles on nüüd ka see pilu kadunud, nõnda et konsonandi asemele poolvokaal i (meie j) võis ilmuda. Näit. sõda sõja. Niisama: pada, koda, sada, sadu; — sadama sajan.

157. bb) d (loe D) - \circ : endine δ on jäljeta kadunud; näit. laud laua. Niisama: rida rea, rada raa 'jalgte' (mitte rada raja, sest raja tähendab 'piir'); õde õe: kude, tõde; madu mao, vedu veo, kadu kao; — käsi käe (enne *kädi - *käden). Niisama: esi ee, kesi, lüsi lõe, mesi mee, säsi säe 'mark, hirn', susi soe, süsi söe, tõsi tõe, wesi wee; — haud haua, laud, raud, põud, luud luua; — köis (< *köidi) köide (< *köitesen) köie (< *köiden), hiis, kuus kuue, niis, õis, põis, reis reie, täis, uus, wiis, paas pae (enne *paadi *paa δ en). Nende eeskujul on paiguti d eksikombel tarvitusel ka sõnades nagu tuli tullesse (ja tulde),¹⁾ — riid riiu, püüd püüu, hüüd, leid, neid, loid, hoid, kiud kiu; — riie riide, haue, niue, püüe, sõue, hüüe, võie, loe loode; — põial põidla; — vedama vean, ridama rean,

1) Niisama meri meresse (ja merde), hääl hääle (ja häälede): keel, meel, hool, pool, tuul, huul, joon, äär, juur, kaar, noor, saar, säär, suur, weer, rehi rehesse (ja rehte). Parem on ilma d :ta vormisid tarvitada.

pidama pean; küdema köen, põdema; kaduma kaon, laduma, siduma seon, kuduma koon; püüdma püüan, needma nean, hüüdma hüüan, seadma sean, teadma, leidma leian, hoidma, nõidma, võidma, jõudma, nõudma, sõudma, täidima täin, nõiduma nõiun; raudama rauata, riidema riielda, waidlema waielda.

dd) *d - d* (loe *D - D*): *d* on raske astme vormidest kerge astme vormidesse üle kantud ja nõnda vahe raske ja kerge astme vormide vahel kadunud, näit. häda hädad. Niisama: jada 'reihe, beet', ida, oda, mäda, muda, kida, tädi, pudi, ködi, nadi 'lumpen', nodi 'haufe, schund, vorrath, schatz, geld,' nudi 'abgerundetes ende, stumpf, stummel', udu udu, edu, mõdu, pidu, kodu, kudu; — puud puuda, taud taudi 'schwere krankheit, seuche', naud 'geld', praad, kraad, laad 'zeugbreite, art, weise, gattung', pood, siid; mood moodu, rood, saad 'kleiner heuschober', need 'fluch', tead, sead; — seade seade, neede 'fluch', toode 'gebrachtes, gabe'; — kudema kuden 'laichen', sõdima sõdin, tüdima, vadima; kraadima kraadin, praadima, laadima 'laden', suudlema suudelda: maadlema, seadlema, süudlema.

159. d) Enne *k - γ*, nüüd

160. aa) *g* (loe *G*) - *○*: Klusiil on jäljeta kadunud. Näit. nuga noa. Niisama: iga ea (ehk iga), viga vea, sega (seas), siga sea, suga soa; jõgi jõe: lagi, mägi, nõgi, pragi 'schutt, gebröckel, wust', regi, vägi, tugi toe; vagu vao, hagu, magu, pragu, jagu, nägu, tegu, ligu leo, kogu koos, nõgu nõo, lugu loo, kägu kão, tigu teo, pagu pao 'riss, spalt; rückzug, flucht, verstecken'; —

liig l'ia, taig 'rein, unvermischt', reig reia 'wunde, besonders frische, blutende wunde', siig; lõug lõua, roog roa, poeg poja (e > j, g > ♂), haug havi (šelle kõrval tarvitata havi on diftongi u v-ks muutmise läbi tekkinud), saag sae, vaag vae, peig peiu, raag rao 'zweig, reisig', hoog hoo, roog roo; voog voo, tõug tõu, (silma-) laug, liug, siug, õige õiendama; — lugema loen, laguma laon, liguma leon; saagima saen, vaagima vaen, määgima mäen; hoigama hoiata.

161. bb) g - g (loe: G - G): Raske astme vormidest on g kerge astme vormidesse üle kantud ja selle läbi vahe raske ja kerge astme vahel kadunud. Näit. pigi pigi. Niisama: soga soga, räga 'rägastik', läga 'schleim, weicher schlamm, dünner koth', rōga, vaga, taga; nagi, higi, prügi, tragi; plagu, segu, kogu; — jagama, magama, ägama, segama, igama, sigima, koguma, haiglema haigelda, vinglema.

5. Lühikesed klusiilid 2-se silbi algusel l ja r järel.

162. Kergel astmel ilmub b asemele harilikult v, d on eeloleva hääliku sarnaseks muutunud, ehk kadunud, kui esimeses silbis pikk vokaal on, g on kadunud, ehk tema asemele on j ilmunud, kui esimeses silbis esihäälik on, ja nimelt

a) Enne lp - lß, ($\bar{l}B - lv$) halb halva, kõlb kõlvu 'tauglichkeit, nutzen'; — kõlbama kõlvata, halbama halvata 'gering schätzen, verachten'.

163. Enne rp - rß, nüüd rb - rv ($\bar{r}B - rv$): kurb kurva, varb 'stab, stock'; — kõrb kõrve 'grosser

wald, dickicht (auf moorgrund), einöde, liivakõrb 'sandwüste'; — kõrb kõrvi, virb virvi 'zweig, ger-te'; — värb värvu 'varblane'. — tarve tarbe (mur-retes tarve tarve, mida kirjakeele ei saa soovita-tada); turvas turba, varvas; — urbama urvata 'knospen, ausschlagen, hervorwachsen'.

164. b) Enne lt - lð, nüüd ettepoole ulatava sarnanemise teel ld - ll ($\bar{l}D - \check{l}$); pika vokaali järel on siis hiljem ll lühenenud l häälikuks: vald valla, tald (analoogiliselt tekkinud < * tall talla vrd. tallama); kild 'gilde, genossenschaft, gesellschaft, abteilung', sild, süld, muld, kuld; — mold molli; — põld põllu, kild; — kolle kolde; kallas kalda; — kul-dama kullata, muldama.

Keeld keelu (enne * keellu), neeld, kuuld; — luule luulde, kuule.

165. Enne rt - rð nüüd rd - rr, ($\bar{r}D - \check{r}$) pika vokaali järele r. Ettepoolise sarnanemise teel on endisest ð-st r saanud. Näit. kard karra, kord, võrd (võrs vahest analoogiline vrd. võrsu-ma); — pars (< * parde) parde (< * partesen) parre (< * parðen), õrs, tõrs, vars, virs, hirs, kirs eisschicht, eis in der tiefe von feuchten stellen, erstarrende fetthaut, kõrs; — murd murru, kord, kurd falte, runzel; — murre murde, purre steg, fuststeg (über wasser), virre gehopfte bierwirze, most; — varras varda, ärras, parras; — murdma murras; kardama, kordama, mõrdama; võrdlema võrrelda; — piird piira (enne: piird * piirra) weberkamm, weberblatt; kõõrd kõõri (kõõrdi vahtima); keerd keeru, kaard krümmung, keere keerde, määre, pööre, juurdlema juurelda.

166. d) Enne lk - lγ, nüüd

167. *lg - l* ($\bar{l}G - l$): γ on kadunud, kui tema järel enne tagahäälik ehk *i* seisis; näit. *jalg jala*. Niisama: *õlg õla* (*õla õla* on analoogiline), *võlg*; *hiilg*; *sulg sule*: *õlg, sõlg*; *nülg nüli*; *halg halu, sälg, sulg*, — *pale palge, hiile*; — *sulguma sulun, algama alata, salgama* (*g* hilisemast ajast pärit < **salama, vrd. sala*), *pelgama, sülgama, hiilgama*.

168. *lg - lj* ($\bar{l}G - lj$): γ on *j*-ks muutunud, kui tema järel esivokaal seisis *lõuna-Eestis* ka siin enamiste kadunud: *nälg nälja*; *lõuna-Eesti näläne*, *selg*; *jälg jälje*: *telg, külg, sülg*; *pelg pelju*; — Kesk-Eestimaa murretes on tihti *lj* asemel *ll*, näit. *külled* (*küljed*).

169. *lg - lg* ($\bar{l}G - lG$): *algama algatus, selgima selgitama*. Siin on *g* raskest astmest nõrka üle kantud.

170. e) Enne *rk - ry*:

171. Nüüd *rg* (loe $\bar{r}G$) - *r*: nõnda tagavokaali ees: *arg ara*: *sörg*; *kurg kure, kirg, kiirg kiire gluth, flamme, funke*; *nacken*; *org oru, turg turu* (*туру тору* on analoogiline), *piirg piiru*; *varas varga*; — *nirguma nirun rieseln, leise fliesen, träufeln*; *kargama karata, mõirgama, kiirgama, glänzen, funkeln, feuer sprühen, karglema karelda*.

172. *rg - rj* ($\bar{r}G - rj$): esivokaali ees: *härg härja, märg, pärg*; *särg särje, järg, kärg*.

173. 3. Lühikesed klusiilid 2-se silbi algusel nasaalide *m* ja *n* järel.

174. a) Enne *mp - mb*

175. nüüd *mb - mm* ($\bar{m}B - \bar{m}m$): kumb kumma, ramb 'schwach,' lammas lamba: hammas, sammas; sammal sambla, kämmal, vemmal; tõmbama tõmmata; (murretes ka: tõmmama tõmmata, kus raskele astmele kergelt astmelt *mm* laenatud; kirjakeeles ei ole tarvitata), õmblema õmmelda, tõmblema.

176. b) Enne *nt - nd*

nüüd *nd - nn* ($\bar{n}D - \bar{n}n$); pika vokaali järel on *nn* lühenenud *n*-ks: rand ranna, hind, pind, rind, händ, vend, kond, pund (jala) kand; and anni, kand ('tragen,' kannipuu 'tragholz'), pand panni 'pannipaik,' mänd, rend, kõnd, sund, tund, künd, sünd; lind linnu, känd, lend, pind, tund; — vanne vande, anne, kanne, lenne, ranne 'handwurzel,' tunne; kinnas kinda; pannal pandla; — andma annan: kandma, lendma, kündma; tundma tunnen; sündima sünnin, sundima, kõndima; vanduma vannun, rändama rännata, jändama, lendama, undama, hindama; lendlema lennelda.

kaas (< *kanti) kaande (< *kantesen) kaane (< kanden): küüs, laas, lääs, õös; — käänd käänu (enne *käännun): wäänd, paend; kääne käände, wääne; — paenduma; moondama moonata; käändlema käänelda.

177. d) Enne *ng - (ng, nG, nɣ?)* Ei ole kindel, mis oli nõrgal astmel raske astme *g* esitaja, kas kõlav *g*, või kõlata *G* või piluhäälik *ɣ*.

178. nüüd *ng - ng* (loe: $\bar{n}g - \bar{n}G$ ehk $\bar{n}n$). Näit. lõng lõnga (loe: $\bar{l}õ\bar{n}G \bar{l}õ\bar{n}G\grave{a}$ ehk $\bar{l}õ\bar{n}n\grave{a}$).

Niisama: king; hing hinge: õng; pang pangi, kang, tang, kangas kanga (loe: kaŋGas ehk kaŋnas kaŋGa), rõngas; tungal tungla; — mængima mængin (loe: mäŋGima mäŋGin ehk mäŋin), tingima, tõnguma, sangama sangata 'mit eimem henkel, bürger versehen'; kingama 'gehen'; tinglema tingelda. — Kaugemal sõnas leidub ainult ŋG, näit kuningas (loe: kuŋiŋGas, mitte *kuŋiŋnas).

7. Mõned iseäraldused lühikeste klusiilide juures.

179. Ainuse illatiivis (sisseütlevas) on mõnes sõnas lühikeste raske astme klusiilide asemele pikad raske astme klusiilid ilmunud. Põhjus ei ole selge, vist mingisugune analoogia. Mõnes murdes on aga lühikesed raske astme klusiilid reeglikorraliselt püsinud. Kirjakeeles on *b* asemel *pp*, *d* asemel *tt*, *g* asemel *kk*: abi, Saaremaa Jaanis (tule) abi, kirjakeeles: appi. Niisama: tuba tupp, rida ritta, sõda sõtta, pada patta, koda kotta, käsi kätte: esi, mesi, süsi, wesi; vaga wakka, sega sekka, jõgi jõkke, lagi lakke, mägi, nõgi, regi, vägi; vagu vaku, magu, jagu, nagu, ligu, kogu, nõgu, pagu. Teistel sõnadel on lõpp -sse. — Võru murdes on niihästi lühikesed klusiilid, kui ka kõik muud lühikesed häälikud kahendatud pikkadeks kergeteks häälikuteks muutunud, kui 2: se ja kolmanda silbi vokaali vahelt mingi muu konsonant kui *h* kadunud on, näit. like (likkè < *likeða) lige, hõpe (hõbe); niisama kahesilbilisteks lühendatud sõnades, kui 1. silp lühike ja

3. lahtine oli, näit. Jummal, tukev (tukkèv) < Jumala, tugeva.

180. Kui lühikese klusiili järelt vokaal kadunud ja klusiil kõlata konsonandi ette sattunud, siis on klusiil pikkade häälikute hulka üle läinud ja ilmub poolpika häälikuna. Kirjakeeles tähendatakse teda harilikult lühikese *b, d, g* tähega. Ainult: hõlbus hõlpsa. Näit. umbne umbse (loe: umpse); jõudus jõudsa (loe jõutsa, enne* jõudusa); raudis raudsa 'untergesetzt, kurz, derb', loodus loodsa 'ergiebig, ausgiebig, fruchtbar', moodus moodsa, aidne aidse (loe: aitse), haudne, kaudne, kiudne, kuldne, raudne, põudne, muldne, kondne, kardne, kordne, uudne; kandma kandsin, kandku (loe: kantsin, kantku), aegus aegsa (loe: aeksa). Niisama: aegne aegse (loe aekse), raagne, sulgne.

181. 8. Pikad klusiilid 1-se ja 2-se silbi vahel

Vokaali ees on pikad klusiilid iga kord kahendatud: sulg läheb eeloleva silbi külge, sulu avamine (lõhk, explosion) järgneva vokaali külge: vak-ka, tarka (loe: tark-ka). Kui pikk klusiil järgneva vokaali kadumise läbi konsonandi ette on sattunud, siis ilmub ta liht konsonandina (ilma kahenemata), vrd. matta matma. Pikad klusiilid on vanematest Ühis-Soome aja klusiilidest nii hästi kergel kui raskel astmel ühe järgu kõvenenud, näit. vakka vaka (loe vakka vakkä, enne vakka vaka).

182. 9. Pikad klusiilid lühikese vokaali järel:

183. Enne $pp - p$

nüüd $pp - p$ (loe: $\acute{p}p$, sõna lõpul ja konsonandi ees $p - \acute{p}p$). Näit. kapp kapa. Niisama: käpp, lepp, sepp, sopp; tupp tupe: rüpp; — kapp kapi: klapp, lapp, mapp, napp, sapp, vapp, täpp, kepp, lepp, trepp, sopp, topp, tropp, õpp, supp, — kipp kipu, tapp, näpp, lipp, tipp, rapp, lõpp; — hüpe hüppe, hape, õpe lernēn, lehren, aufgabe zum lernēn, lection, tappa tapan; leppima lepin: lappima, näppima, lippima, nippima, tippima, kloppima, noppima, toppima, õppima; — rippuma ripun, kippuma, uppuma; — hüppama hüpata, näppama, lippama.

184. Konsonandi kõrval kirjutatakse pp asemel üksainus p : pipar pipra (loe: $\acute{p}pra$), kupar kupra; taplema (loe: $\acute{t}aplema$ tapelda, siplema, suplema).

185. Enne $tt - t$

186. a) nüüd $tt - t$ (loe: $\acute{t}t$, aga sõna lõpul ja konsonandi ees $t - \acute{t}t$): jutt juta jutta (loe: $\acute{j}ut$ juttà jutta 'jochriemen (zur befestigung des joches an die hörner des ochses'; utt ute; kott koti; matt, kratt, latt, vatt, kett, lett, plett, kitt, lott, nott, pott, rott, jutt, mutt, tutt, kütt, pütt; — patt patu, jutt, nutt, rutt, tútt; — mõte mõtte (loe mõttè mõtte), kate, küte, läte, võte; — mätas mäta, ratas; — katta katan, mäta, jätta, võtta, kütta, petta, nutta; — not'tima

notin: kittima, küttima, süttima; sattuma satun; ruttama rutata: tõttama.

187. Konsonandi kõrval kirjutatakse *tt* asemel ühekordselt ainult *t*: katel katla (loe: katla), tatar tatra, võti võtme, mitu mitme, tütar tütre; katma (loe: katma) katan, matma, petma jne.

188. b) *t* (loe *t̄*) - *t* (loe *tt*) - \ominus : mõtlema mõtelda ehk mõelda (loe: mõtlema mõttelDa mõeldDa): ütlemä; matma maetud, jätma, katma, kütma, võtma; *t* > \ominus on neis sõnus, kui järgmises silbis ka *t* (*d*) häälik leidub, sõnades mõtlema ja ütlemä, aga ka mõelnud, mõelgu, öelnud, öelgu.

189. Enne *kk* - *k*

190. nüüd a) *kk* - *k* (loe: *kk*, aga sõna lõpul ja konsonandi ees *k̄* - *kk*): lakk laka lakka (loe: lak lakkä lakka). Niisama: kokk, nukk, sukk, — kukk kuke; — tekk teki: — pakk paku: — äke äkke: ike, lõke, rike, täke, tõke jne; — rikas rikka, okas; rukis rukki; — trükkima trükin: pakkima, nokkima, — pakkuma pakun, rikkuma, tikkuma, kukkuma, tukkuma; — hakkama hakata: hukkama.

kukal kukla (loe: *kuk̄la*), pakal; — aken akna; lõke lõkme 'kiemendeckel', viker vikru 'zwickbohrer, kleinster bohrer'; kukkur kukru; — kaklema kakelda.

191. b) *kk* - \ominus : äes äkke.

192. 10. Pikad klusiilid pika vokaali järel.

193. Enne *pp* - *p*

194. Nüüd *p* - *b* (Kettuse poolpikad: *pp*, sõna ja silbi lõpul *p̄* - *B*): kaup kauba kaup (kaup

kaubà kauppa): vaip; — seep seebi seepi;
— piip piibu, kaap; — raibe raipe, — saabas-
saapa, koobas, — kraapima kraabin, loopima,
— rüüpama rüübata, kauplema kaubelda, hoop-
lema.

195. Enne *tt - t*

196. nüüd *t - d* (Kettunen: *tt*, sõna ja silbi
lõpul *t - D*): laut lauda lauta (laut lau^Da lautta),
noot, eit eide; — paat paadi; — niit niidu, toit-
sõit, võit, teat: — muude muute, heide, liide,
süüde, teade, vaade; — kõide kõitme 'band' —
saatma saadan, viitma; — vaatama vaadata,
ootama, tüütama, aitama, näitama; võitlema või-
delda, vaatlema, kiitlema, näitlema, heitlema,
sõitlema.

197. Enne *kk - k*

198. nüüd *k - g* (Kettunen: *kk*, sõna ja silbi
lõpul *k - G*): paik paiga (paik pai^Ga paikka)
look; — kiik kiige, kõik; — haak haagi; — auk
augu; — läige läike, põige, — kaigas kaika,
pookima, rookima, röökima, pruukima, — liikuma
liigun, kiikuma, huikama — liige liikme; look-
lema loogelda: näaklema, põiklema, puiklema,
tõuklema.

199. 11. Pikad klusiilid lühikese
vokaali + *l, r* järel.

200. Enne *pp - p, tt - t, kk - k*;

201. nüüd *p - b* (Kettunen *pp*, sõna ja silbi
lõpul *p - B*); *t - d* (*tt, t - D*), *k - g* (*kk, k - G*).

202. *rp - rb*: karp karbi, kärp, sirp, kirp-
kirbu; — kärpima kärbin.

203. *lp - lb*: tulp tulba; — halp halbi: kilp, silp, kulp; — hilp hilbu; — pilbas pilpa; — halpima halbin; — nilpama nilbata 'lecken, schmecken, kosten', nälpama 'die zunge ausstrecken, die lippen lecken, schmatzen', hilpama flattern, baumeln (wie ein loser lappen'); hilplema hilbelda.

204. *lt - ld*: pilt pildi, silt, vilt, volt, sült; — välde välte; voltima voldin; vältama vältata.

205. *rt - rd*: vart varda: hurt; — part pardi: sort, kurt, kaart; — kurde kurte; kartma kardan: kurtma; — vartama vardata; kartlema kardelda.

206. *lk - lg*: palk palga: malk, salk, tilk, hulk, pulk; — palk palgi: kalk, jälk, helk, telk, kilk, solk, tõlk, mulk; — välk välgu: kelk, pilk, silk, polk; — tõlge tõlke, kõlgas kõlka, mülgas, helkima helgin, kelkima, kolkima, solkima, tõlkima; — hulkuma hulgun: välkuma, vilkuma, tilkuma; — palkama palgata, malkama, kilkama, pilkama.

207. *rk - rg*: tark targa, mark, virk, nõrk, nurk; — särk särgi: hark, mark, märk, värk, nirk, kork, kõrk, kurk, purk, türk; — kurk kurgu: järk, erk, võrk; — urgas urka: — tõrges tõrke; — märkima märgin: kärkima, kerkima, torkima; — tõrkuma tõrgun; ärkama ärgata, märkama, tärkama, torkama, pörkama; pörklema pörgelda, kerklema, kõrklema.

208. 12. Pikad klusiilid lühikese vokaali + nasaalide *m, n* järel.

209. Enne *pp - p, tt - t, kk - k*

210. nüüd *p - b* (*p̄p̄, p̄ - B*), *t - d* (*tt, t̄ - D*),
k - g (*kk, k̄ - G*).

211. *mp - mb*: pump pumba; — lamp lambi:
kramp, lomp, tömp, trump; — temp tembu, kimp,
tomp; — tampima tambin: kõmpima; — pumpama
pumbata, limpama; — kimplema kimbelda.

212. *nt - nd*: vänt vända; — sant sandi: kant,
pant, rent, lint, tint, kont, tont, krunt, hunt; —
pantima pandin; väntama vändata.

213. *nk - ng* (*ηkk - ηG*): pank panga: ränk,
ronk, munk; — pink pingi, kink, sink; — kink
kingu; — kungas künka; — kinkima kingin, van-
kuma vangun, võnkuma; — lonkama longata.

214. 13. Klusiilid *h, s, t, k* järel.

215. Enne *ht - hδ*

216. nüüd *ht - h* (*h̄t - h*): viht viha, piht;
— leht lehe: täht, laht; — vaht vahi: jaht, taht,
kiht, piht, siht, juht; — kõht kõhu, vaht, oht,
roht, toht (< Leedu tószis, kus *sz > h*; t on
Eestis hiljem sisse kantud, reeglikorrane vorm
oleks tohi), ehe ehte; — puhas puhta; kohus
kohtu; — juhe juhtme; — vahter vahtra; — tahtma
tahan; — vahtima vahin, jahtima, juhtima, pihtima,
sihtima, tohtima; — mahtuma mahun, uhtuma;
— kahtlema kahelda, vihtlema, nuhtlema. (Päris
uus on Kodaveres ht: st tekkinud st). — (Vrdl.
ka § 246/247).

217. Enne *hk - hγ*

218. nüüd *hk - h* (*h̄k - h*): nahk naha: tuhk;
— vähk vähja (nii harilik, esialgne on aga vähi
g. vähi < Leedu véžys kus,ž > h); — rõhk rõhu:

tahk, vihk, lohk, õhk, põhk, muhk; — puhkpillid (sõnast puhuma, *k* on hiljem sisse kantud); — mähe mähkme, pühe; — mähkima mähin, vehkima, rōhkima, rühkima, nühkima, pühkima; — lõhkuma lõhun, nihkuma; — vihkama vihata (*k* hiljem sisse kantud, vrđl. viha, < *vihama), ihkama, tihkama, ohkama, õhkama, puhkama, — vehklema vehelda, rehklema, puhklema.

219. Enne *sk - sy*

220. nüüd *sk - s* (*sk - šk - s*)

tusk tusa: laisk, piisk, suusk, tursk, kask kase, kosk, lesk, põsk, vask, kuusk, (< kuus *g.* kuuse: *k* on hiljemast ajast pärit); — käsk käsu: usk, liisk, pisut pisku; — laskma lasen; — nuuskima nuusin, käskima; uskuma usun, kiskuma, — viskama visata: oskama (< osama - osata: *k* hiljem sisse kantud), raiskama, priiskama, nuuskama, hōiskama, luiskama, tuiskama, noorskama; — laisklema laiselda, kisklema, pusklema, priisklema, nuusklema, noorsklema.

221. Enne *st - st*

222. nüüd *st - st* (*st - st*)

must musta: riist, kest, lest, verst; kast kasti: mast, vest, rist, post, lust, troost, tuust, tekst, pulst, hōlst, kulst 'zauber,' kunst, arst, vürst, paavst; — laas t - laastu: paast, liist, juust, mõist, kirst; — kaste kaste: aste, piste, mõiste, paiste, rooste; — räästas räästa; — aste astme, iste, kaste, piste; — kastma kastan, vestma, pistma, kostma, ostma, tõstma, päästma, haistma, paistma, mõistma; — ristima ristin, astuma astun, istuma, kustuma, vas-

tama vastata: mustama. Hoopis uus on Koda-
veres *st: st* tekkinud *ss: ašsun* (astun), *isma*
(istuma).

223. 14. Klusiilid 1-se silbi lõpul *j, l, r, v* ees. Nagu klusiil ühis-Soome ajal 2-se silbi algul raskel astmel oli, kui 2-se silbi lõpul vokaal seisis, ja kergel astmel, kui 2-se silbi lõpul konsonant, niisama oli lugu klusiiliga ka siis, kui ta 1-se silbi lõpul seisis, nõnda atra-
-**adran*. Sõnu, kus klusiil 1-se silbi lõpul seisab ja 2-ne silp *j, l, r*, ehk *v*-ga algab, on vähe. Enamiste on neis sõnus Eesti kirjakeeles lühikesed klusiilid pikkade klusiilide hulka üle viidud, ja nõnda näit. endise *þj - ßj* (**bj - *vj*) asemel praegu *þj - bj* (*þ̄j - Bj*). Kuid vormides nagu *ader, lodi, sõber, lõdev*, on esialgne lühike raske klusiil (*d*) püsinud, ilma pikkade klusiilide hulka üleviimata. (Kettunen § 24 arvab teisiti.)

224. Enne *þj - ßj*, nüüd *þj - bj* (*þ̄j - Bj*):
kabi kabja kapja: rübi sattel (der bauern),
lubi, rubi 'das waten, patschen'; — *kubjas kupja,*
— *lupjama lubjata; kebi* (harilikult *kebja*) *kebja.*

225. Enne *þl - ßl*, nüüd *þl - bl* (*þ̄l - Bl*)
kabl kabla kapla: rubl (harilikumalt: *rubla*
rubla rublat), *kubl bläschen, pustel, beule*; —
libl lible liple; — *kabl kabli kapli zerpupftes*
tauverk (z. *kalfatern*); *ablas apla.*

226. Enne *þr - ßr*, nüüd *þr - br* (*þ̄r - Br*):
sõber sõbra sõpra (Leedu *sõnast sébras, Läti*
sebrs), *naber, kibr, kobr 'klette'*; — *tubr tubri tupri*
'maischholz, maischqvirl, quirl im butterfass,' kibr

'finnen im fleische'; — kobr kobru kopru 'schaum'; — habras hapra, säbras hurtig, munter, rührig, tōbras, vapper (analoogiline, seaduskorraline on Võru vabras vapra < * vaßras).

227. Enne *ti* - *di*

nüüd *tj* - *dj* (*ti* - *Di*)

Näit. padi pādja patja (gothi badi, tüvi badja); hudi, rudi 'ein holz zum drücken oder pressen'; lodi (Vene лодья).

228. Enne *tn* - *dn*

229. nüüd Põhja-Eestis *nn* - *nn* (*nn*, *n̄* - *ñn*), näit. linn (seda) linna (selle) linna (< * litna, raskest astmest), Lõuna-Eesti liin (< * liðna, nõrgast astmest, litn Hupeli sõnaraamatus 1780 on vist Vadja lidna). Läti Hendriku ajal on siin nähtavasti *tn* häälikud ümber paigutatud (metathes), näit. Agelinde, Somelinde. Niisama vannas 'schaufelförmiges holz, woran das pflugeisen steckt, schiffsteven,' gen. vanna (loe: vanna) ja analoog. vanda < * vatnase, vrđl. Vadja vadnaz); Lõuna Eesti: voon < * voðna.

230. Enne *tr* - *dr*

231. nüüd *tr* - *dr* (*tr* - *Dr*)

Näit. ader adra atra: nõder, põder, tuder; teder tedre tetre (Leedu teteris); puder pudru putru (Leedu putrà), vedr vedru vetru; patrama padrata, latrama.

232. Enne *tv* - *dv*,

233. nüüd *tv* - *dv* (loe: *t̄v* - *Dv*).

Näituseks: ladv ladva latva, ridv, lõdv, ladv, lodev lodeva (* lotva).

234. Enne *ki* - *γi*

235. Nüüd Tallinna - Eesti *i* - *ii*. Näit. lai laia laia, Tartu la *i* ga (laega) nom. pl. la *i* a, Võru la *a* part. la *a*, ill. lakka < *lagja (vrd. lage lageda). Niisama vai < *vagja. Siit on vist pärit Läti Hendriku wagia, wagya, wayga < vagja 'vai'; maias < *magjas; raiuma Lõuna-Eesti ragjoma; ae 'stickerei, nähwerk' < *agja (vist Gothi *agja)

236. Enne *kl* - *γl*, *kr* - *γr*

nüüd Põhja-Eestis ja Eesti kirjakeeles *γ* asemel harilikult *e* (< *i*) ehk *i*, mis eeloleva vokaaliga diftongi sünnitab, Lõuna Eestis on osalt eeloleva vokaali pikendus, osalt *kl* - *gl*, *kr* - *gr*.

Näit. kael kaela kaela (loe: kaēla), Lõuna-Eesti kaal kaala kaala (loe kâla) < *kayla (Leedu kâklas). Niisama nael, Lõuna-Eesti nagõl (õ siin umbes kui Vene *ы*, astub nimetavas *g* ja *l* vahele tagavokaalistes sõnades), Tartu nagel < *nayla (muin. Skandin. nagli); pael < *payla, vrdl. Vadja пагла; tael, Lõuna - Eesti tagõl, Tartu tagel < *tagla, Läti dagla; — nõel, Lõuna-Eesti nõgõl, Tartu nõgel < *negla; — sõel, Lõuna-Eesti sõgõl, Tartu sõgel < *segla; — eile < *eglen, vrd. Karj. eglen (*e* järel on vana *i* < *γ*) püsinud), Lõuna-Eesti ēlā^c Tartu ēlā; — Tartu vagl vagla vakla; Tartu ägel ägli äkli, Lõuna-Eesti ägil (kirjakeeles harilikult äke äkke); vigl vigla vikla; lagl lagle lakle; mõgl 'prügel'.

kaer kaera kaera, Lõuna-Eesti kaar kaara < *kagra; — naeran, Lõuna-Eesti naaran < *nagran, vrdl. Vadja nagran; naeris, Lõuna-Eesti nakri Tartu

nāris < *nagris, vrd. Vadja nagriz; määr (< mäer < mäir, vrd. pääv < päev < päiv), kirjakeeles harilikult mägr < mägra 'dachs'; — küür (loe: küir) küüra < *kügrā, vrdl. karj. kügrā; — leer < *legri, Rootsi läger.

238. Enne *kn - γn*

239. nüüd *-un, in*: siunata < *signata Rootsi signa; Põhja-Eesti näinud < *nägnud < *nägenud); teinud < *tegnud < *tegenud; läinud < *lägnud < *läkt[e]nüt; Lõuna - Eestis on *γn > nn*: nānu, tennu.

240. Enne *str - zδr*

nüüd *tr - dr (̄r - Ǿr)* s kadunud; Tartu murdes *hr < sr* (*t* kadunud).

Näit. oder odra otra, murretes ohr, karj. ozra (< *ostra); keder kedra ketra 'spindel' < *kestrā, vrdl. karj. kezrā, Mordva kištir, Eesti murretes kehr; — ketrama kedrata, murretes kehrama, karj. kezreän (Karjalas *t* kadunud).

241. 15. Klusiilid esimese silbi lõpul *s:i ees*:

Ei ole mitte kindel, missugusel kujul ilmus häälikute ühisuste *ps, ts, ks* nõrk aste Ühis-Soome ajal, arvatavasti aga *βs, δs, γs* kujul. Klusiilid on siin Eestis pikkade häälikute hulka üle läinud ja nimelt:

241. Enne *ps - βs* (?), nüüd *ps - ps*; (loe *ps̄, ps̄ - ps̄*) kops kopsu: kapsas kapsa; (loe *kapsas kapsa*), ripse ripsme; — lüpsma lüpsa lüpsan (loe: lüpsma lüpsa lüpsan), küpsma küpsen;

— ropsima ropsin. Lõuna-Eestis on mõnes sõnas ps asemel *s* e. *ss* - *ss*, näit. nüs'mä nüs'sä nüssä, Tallinna lüpsma lüpsa lüpsan; selle kõrval leidub *ps* asemel ka *ts*: lat's ehk Tartu murdes laits laisè (laps lapse), jampsima; — napsama napsata. — sulpslema sulpselda. — Silbi lõpul kadus muiste *s*: *i* eest *p*: last. Harilikult on praegu *s*: *i* ees *p* teistest vormidest üle kantud: lüpsma.

242. Enne *ts* - *õs* (?), nüüd *ts* - *ts* (loe: *ts*, *is* - *is*) vits vitsa (vits vitsà), piits (pits pitsà) mets, ots; kits kitse; plats platsi: müts, selts, kants, suits; kitsas kitsa: kartsas; seitse seitsme, maitsma maitsen; otsima otsin: kutsuma, nuutsuma, kortsuma, turtsuma. Nagu *ps* oma *p*, nii on *ts* oma *t* silbi lõpul kaotanud, näit. väits väist.

243. Enne *ks* - *ys* (?), nüüd Põhja-Eestis *ks* - *ks* (loe *k̄s*, *ks* - *ks*): Lõuna-Eestis *s*, ehk: *ss*: *ss* i ees *ts*, *its*: maks, vaks, oks oksa, Lõuna-Eesti õs ossa; — uks ukse, Lõuna-Eesti uš, Tartu us, pl. ussõ, kaits kaitš, läts ja läits — taks taksi, viks, pronks, konks, maksuma maksan (Tartu massà maksan, mas maksab, mašsa maksta): peksma; — jooksuma jooksen, Tartu jōze, jōzi jooksin; — eksima eksin: tuksuma tuksun: laksuma, naksuma, pokslema pokselda, pükslema, jookslema.

244. 16. Kaks klusiili 1 ja 2 silbi vahel.

bt - *bt* (loe: *pt* - *pt*)

Üksainus vöõras sõna: abt abti.

245. Enne *kt - xt*

Nüüd:

246. 1) *kt - kt* (loe *kt - kt*) uuemates laenusõnades: akt akti, takt, punkt.

247. 2) Tallinna murdes ja kirjakeeles *ht - h*, Lõuna-Eestis *tt - t*:

Näituseks: õhtu, Lõuna-Eesti ottu, õtak, õdang < *ektago, vrd. Lapi ektu, ikto (ek on vahest seesama tüvi, mis sõnas eile (< *eglen, *eklen); — ahtma ahan, ehk ahtima ahin, Lõuna-Eesti atma < *akta; — uha g. uha, zum verbrennen niedergehauener wald, dessen boden feld werden soll, uhe uhte rödung brennen, Soome huhta huhdan, der geschwendete boden, das schwendenland < *hukta < *sukta, vrdl. Mordva sufta (meie *h < s*, Mordva *ft < kt*); — uhtuma, Lõuna-Eesti utma, Soome huhto — < *huktoi < *šuktoi-; — juhatama vrd. Mordva jofta < *jokta-; — kaks kahe, Lõuna-Eesti ka ts katõ, Lapi guõkte, Mordva M. kafta < *kakte; — kaheksa, Lõuna-Eesti kahtõssa < *kakteksa; — koht kõha, Lõuna-Eesti kotus; kõht kõhu, Lõuna-Eesti kõtt kõtu < *koktu; laht lahe, Soome lahti, laksi, < *lakte-, vrd. Norra-Lapi luokta; — lahtuma, Lapi lakta - jne. < *laktu; lähen läksin (< *läkt - i - n), Lõuna-Eesti lätsi (< *läkt-i), Lapi likte-, tscherem. lekt-, sürj. lokt-, Votj. lykt-, minema, tulema < *läkte; — läte 'hallikas', gen. lätte, Soome lähde gen. lähteen < *läktek, läktege-; — näha, Lõuna-Eesti nätä < *näktäk; nuhtlema, Mordva Ersa novta 'ohi', Votjaki nukto 'ohi' < *nuktele 'ohjades hoidma'; — Tartu-Eesti oit, -ota ehk ote, oit oti 'karu', Otepää 'karupea',

vrđl. Soome ohto 'karu', md. ofta < *okto(i), vist seesama sõna, mis Lapi vuokta 'karvane', vrđl. Eestis sagri Ott, der mit verwühltem haar einhergeht. Sellega ühenduses on vist ka sõna ohakas, Soome ohdake; — teha, Lõuna-Eesti tetä < *tektäk; — vaht vahu, Lõuna-Eesti vatt vatu < *vaktö; üks vrđl. kaks < *ükte; üheksa vrđl. kaheksa < *ükteksä.

Kuna ka endisest *st*-st Tallinna murdes *ht* tekkinud on, näit. leht < *leste, on võimalik vana *kt* ja *st* vahel vahet teha ainult niisugusel korral, kui sõna Lõuna-Eesti murdes leidub, kus *kt* alati > *tt*, *st* > *ht*, ehk muis sugulastes keeltes, kus vana *kt* alal on püsinud.

248. Enne *tk* - *tk* (?), nüüd *tk* - *tk* (loe *tk* - *tk*):

pitk pitka: - tutk; — katk katku: jätk; kütke kütke: katke, pitke 'verlängerung', tutkas (muru-tutkas 'kampfahn'), tötkes tötke 'schleie', kätkit (ehk kätki) kätki (loe kätkit kätki kätki); — katkuma katkun: jätkuma, kitkuma, nõtkuma, sõtkuma; — jätkuma jätkata. — Lõuna-Eestis on *tk* asemel 1) *kk*, näit. sõkma (sõtkuma), kakma (katkema), pikk (ka kirjakeeles, pitk), sikke (sitke); 2) *tsk* (< soome-ugri *tšk*: katsk (katk), katski (katki), kitskma (kitkma), pütsk (putk).

249. Klusiilid järgsilpide (3-nda, 4-nda jne.) algusel.

Niisama nagu 1-se ja 2-se silbi vahel klusiilid raskel kujul ilmuvad, kui teine silp muiste

lahtine, ja kergel kujul, kui teine silp kinnine oli, niisama mõjus muiste klusiilide peale see, kas nad rõhuga või rõhuta silbi järel seisid. Rõhuga (kaasrõhuga) silbi järel seisis raske aste, rõhuta silbi järel kerge aste. Klusiilidest leidusivad järagsilpides ainult lühikesed rasked *b, d, g* (*p, t, k*) ja kerged *β, δ, γ*, kuna pikad klusiilid *pp - p, tt - t, kk - k* seal puudusid. Praeguses Eesti keeles ei ole enam järjekorralist vaheldamist kerge ja raske vormi vahel, vaid ühel osal juhtumistel leiame ainult raske astme, teisel — kerge astme üleüldistatud, ilma et rõhk iseenesest enam mõju avaldaks. Selle kõrval on aga Eesti keeles, osalt küll juba ka Ühis-Soomes, pikad klusiilid, kaasrõhulise silbi järel raskel, rõhuta silbi järel kergel astmel, nimelt *p* (*ṗ, ṗṗ*), *t* (*ṫṫ, - ṫṫ*), *kk - k* (*k̇k̇, - k̇k̇*), näit. kaneṗ (kanep) kanepi (kaneppi), kannatamatus (kannattamattus), ligistikku (ligistikku), kajakas (kaiakkas).

250. Enne *p - β*, nüüd *b* ehk *v*. Siia alla käivad:

1. *v*-lõpuga adjektiivid, näit. *igav*. Et *v* siin mitte esialgne ei ole, vaid endisest *β*-st tekkinud, näitab Liivi keel, kus *v* asemel *b* seisab: *igab*. Liivi keeles ei ole nimelt praegu mitte enam astevaheldust, vaid harilikult on raske aste üleüldistatud. Niisamasugused *v*, enne *β* lõpuga, adjektiivid on: *terav*, kirjav 'kirju', *lihav*, vägev, tugev, edev, odav, imav 'imal'; niisama adverbid üleval, erevil, kohevil, liikvel jne.

251. 2) v-lõpuga partitsipid (oleviku kesksõnad), millel enne raskel astmel rõhuga silbi järel *ba* (*pa*), kergel astmel kinnise silbi algusel ehk rõhuta silbi järel *βa* seisis. Praegu on kerge astme *β* peaaegu igal pool *v* kujul üleüldistatud. Seaduskorralise raske astme *b* leiame ainult sõnas keeb 'kuum', mille kõrval aga ka uuem analoogiline keev 'keeja' tarvitusel on, kumbki eri tähenduses; ja niisugustes segavormides kui sööbija, lööbija, käibija, kus partitsipi otsa veel tegija-sõna lõpp *ja* on lisatud. Mujal leiame ainult *v*, mis rõhuta silbi järel seaduskorraline on: kastev, kutsuv jne., rõhuga silbi järel aga analoogiline: parandav, enne *parantapa. Kesksõnade hulka võib lugeda oma tekkimise poolest ka sõna palav 'kuum', murdelisest ajasõnad palama.

252. 3) Oleviku 3-as persoona ainuses ja mitmuses. Ainuses oli enne lõpul rõhuga silbi järel *bi*, rõhuta silbi järel *βi*, nüüd leidub ainult *b*: raske aste on üleüldistatud. Seaduskorralised vormid on: saab, toob, armastab, kannatab, analoogilised: kannab, tuleb, annab jne. Seaduskorraline on Lõuna-Eesti and 'annab' endisest *andaa < *andau < *andavi. Niisama: künd 'künnab', tapp 'tapab', lugõ loeb', tulõ 'tuleb' jne. — Mitmuses on ainult kerge vorm tarvitusel: saavad, annavad, kannatavad.

See oleviku 3-ndas persoonas leiduv *b* - vad ei ole mitte isiku lõpp, vaid on oleviku tunnus ja on etimoloogiliselt v-lõpulise partitsipiga

üks ja seesama. Isiku lõpp puudub 3-ndal persoonal.

253. 4) Refleksiv (enesekohaste) ajasõnade lõpp *bu - vu* (*pu - ßu*), mis osalt *bu* kujul olemas, osalt aga labial hääliku kaotanud on, näit. joobuma, saabuma 'millekski saama', olgugi et see sõna vist tervelt Soomest laenatud on; harilikult on *b - ß* kadunud ja *u* sõnatüve lõpuhäälikuga ühte sulanud. Niisugune sõna on vist kuulduma < *kuuleßuma, vrd. Voguli *xuláß* (*xul — kuulma*). Kuna aga teine suffiks *du - ðu* niisamasugusel kombel omad *d - ð* kaotanud on, siis on iga üksiku sõna juures raske ütelda, kas seal enne lõpp *bu* või *du* oli. Vahet mõlemate sõnaliikide vahel aitavad osalt sugulased keeled teha, kus *b, d*, ehk nende nõrgendused *ß, ð* on püsinud, näit. Lõuna-Eesti tahtuma (mull ei tahtu 'ich habe nicht lust), Vadja *eb* tahtau < *tahtavu, vanuma 'vananema' < *vanaßuma, vrd. Liivi *van'bəb*.

254. 5) On olemas väike arv sõnu, millel teise silbi järel kergeasteline *p* seisab, näit. *kanep kanepi* (loe *kanep kaneppi*). Niisama: *sinep, ülap 'albern, närrisch', Joosep, käänap, keerup, siirup* jne.

255. 6) Komparatiivi (võrdleva aste) lõpus on Lõuna-Eestis muistne labial *m*: i järel püsinud, näit. *vanõmb pl. vanõmba*, Põhja-Eestis ja Eesti kirjakeeles puudub ta praegusel ajal: vanem vanemad. Hornungi ajal 17. aastasaja lõpul oli ta Põhja-Eestis veel olemas, nimelt kirjutab Hornung: *illusamb, silledamb*.

256. Enne *t-ð*, nüüd *d*, *t* (*D*, *t̃*, *⊖*) ehk ei midagi.

(Kettuse arvates leidub praegu *D*, kui esimene silp lühike oli ja kolmas silp kinnine ehk lahtisena sõna keskel kaasrõhu järel seisis.)

257. 1) Üksikud sõnad: kevade, labidas, vaba (< *vabade, vrd. vabadus < Slaavi *сво-бодь*), vene (< *venäde —).

258. 2) -eda lõpuga adjektiivid (omadussõnad).

259. a) Sõnad, millel 1-ses silbis lühikesed häälikud, on nimetavas *d* kaotanud, teistes kaasustes leidub igal pool *d*, Lõuna-Eestis on neil *d* asemel *h*, näit. pime pimedad, Lõuna-Eesti pümmē pl. pümehe⁴. Saaremaal on need seaduskorraliselt *d* kõigis kaasustes kaotanud: pime omast. pime. Niisugused sõnad on: kare kareda, kibe, lage, libe, sõge, sile, jäme, mage, tahe, nobe, kade, pude, äge, lige 'nass, weich', sage, tige, jahe, lahe, lähe, mahe, muhe 'zart, weich, locker', tihe, hale, hele, jäle, jõle, kole, kõle, sale, väle, jume. — Siia hulka käib ka üks asjasõna, hõbe hõbeda.

260. b) -eda sõnad, millel esimeses silbis pikk häälik, on *d* (*ð*) kõigis vormides kaotanud; et ta enne seal oli, seda teame ainult sugulaste keelte, peaausjalikult Liivi ja Vepsa keele abil; näit. valge gen. valge, Vepsa vaug'ed pl. vauktad (*u* < *l*), Liivi valda (*g* kadunud) < *valgeda. Niisugused sõnad on: kange kange, kerge, kõrge, pehme, haige, raske, ahne, helde, ihne, julge, karske, kauge, lahke, niiske, õige, rohke, selge, sirge, sitke, terve, uhke, vänge, värske, väike, vinge jne.

261. 3) -u da lõpuga sõnad.

262. a) 1-ses silbis lühike häälik, *d* nimetas kadunud, teistes kaasustes olemas: kõlu kõluda 'spreuartig, dünn, mager', õhu (harilikult 'õhukene'), kibu 'kleiner grauer wasservogel, wahrscheinl. ein wasserläufer'; lühi (< *lühü) lühida: ligi, lähi. Nende hulka tuleb lugeda ka sõna õlut (ehk õlu) gen. õlle, enne *õluden (u kadunud, *ld* > *ll* nagu vald valla).

263. b) 1-ses silbis pikk häälik. Need sõnad ilmuvad Eesti keeles kahel kujul, algupärasemas, kus *t* nimetava lõpul alal, teistes kaasustes seaduskorraselt kadunud, ja hilisemas, kus nominativ genitivi kuju omandanud. Need sõnad on: kätkit (ehk kätki, loe kätkit ehk kätki) gen. kätki (kätki), vrd. Soome kätkyt kätkyen enne *kätkyden; neitsit neitsi 'wirtschaftsjungfer', ja analoogiline neitsi neitsi 'tütarlaps (esialgselt mõlemad üks ja seesama sõna).

264. 4) -nud lõpuga partitsipid jäävad Eesti keeles praegu harilikult muutmata, võivad aga mõni kord ka muutuda, kus siis *d* kadunud on, näit. surnud (omastava analoogial ka surnu) omast. surnu (< *surnuen < *surnuden), niisama joobnud, joobnust peast, joobnuga.

265. 5) -us lõpuga omaduse nimed, näit. noorus, haigus jne. on koguni ise teed käinud. Esialgselt on need liitsõnad olnud, mille lõpu osa — *us* seesama sõna on, mis Eesti voos voe 'jahr jahresertrag, ernte, ausbeute', Soome vuosi vuoden, Lapi vuotta, tüvi vöte. Nimetavas on *d* (*t*) asemel *s*, nagu sõnas hiis hiie (tüvi hite). Soomes on nende sõnade muutmise reegli-

korrane, gen. nuoruuden (< *nuoruvuden * < *nuorevuoden) 'nooruse', Eestis aga on võrdlemisi hilisemal ajal s nimetavast kõigisse teistesse sõna vormidesse üle kantud: nooruse noorust jne. Kirjakeeles on kunstlise valeanaloogia põhjal — us lõpu ette paiguti d-häälik asendatud, nimelt b, g, m järel ja kahe vokaali vahel, mis rahvakeelele enamiste võõras näib olevat ja mida ära võib jätta, kus ilma d-häälikuta vorm rahva keeles leidub, näit. halbdus ehk halbus, kõlbdus ehk kõlbus, kaebdus e. kaebus, kurbdus e. kurbus, argdus e. argus, vanadus e. vanus. Tihti on aga võimata d-häälikut välja jätta, näit. sõnades headus, laimdus (sõna laimus näib keeles puuduvat), truudus (vormid truuus, truuvus on vananenud, ei ole enam tarvitusel).

266. 6) Partitiivus (osastav) enne rõhuga silbi järel lõpp ta rõhuta silbi järel δa, nüüd

267. a) partitiivus sing. (osastav ainsuses):

268. d (< *ta) seisab 1-se silbi lõpul vokaali järel, näit. maa maad: pae, väi, vôi, puu, luu, pea, soo, töö, suu, hea, vöö, jää, tee, ka maantee, pii, öö, kuu, püü, süü, prii, truu. Niisama mitmesilbilistes uuema aja laensõnades, millel lõpus pikk vokaal, näit. patarei, kallerii, loterii, kantselei, politsei, rentei, komitee, palee jne. Niisama 1-se silbi lõpul lühikese vokaali + l, n, r järel kahesilbilistes sõnades: tuli tuld, lumi lund, uni und, meri merd, veri verd, mõni mõnda.

269. ○ (ei midagi < *δa) 2: se silbi lõpul, kui seal praegu vokaal on ja enne oli, näit. ema ema, linn linna (loe linna).

270. -t igal pool mujal ja nimelt: 1-se silbi lõpul, praeguse konsonandi järel, näit. hääle häält, leem leeme leent; joon joone joont, äär ääre äärt, — kaas kaane kaant: küüs, laas, lääs, õõs; — pars parre part, õrs, tõrs, vars, hirs, kirs, kõrs: — üks ühe üht, kaks; — mees mehe meest; laps lapse last; uks ukse ust; — naine naise naist: jäine, luine, maine, puine, vaene vaese vaest.

271. 1-se silbi lõpul, endise konsonandi järel, mis praegu kadunud: hiis hiie hiit (*hît-ta): köis, kuus, niis, õis, põis, rais, reis, täis, uus, hüüs, viis; — käsi käe kätt (< *kât-tä): esi, kesi, lüsi, mesi, säsi, susi, süsi, tõsi, vesi.

272. 2-se silbi lõpul, praeguse konsonandi järel: oras orase orast: jalas, vares, nõges; linane linase linast, punane, rebane jne. — süda südame südant; aken akna akent jne.

273. 2-se silbi lõpul, endise konsonandi järel: ase aseme aset (enne asent, vrd. südant), habe, kibe, lade, jne.; — pere pere peret (< *perehtä), kaste kaste kastet (enne *kastekta).

274. Aga ka vokaali järel, nimelt sõnades, mis nimetavas ja omastavas pikahäälikused kahe-silbilised ühel ja selsamal kujul, niisama ka kolmanda ja järgmiste silpide järel kõigis sõnades, on hakatud tähte t kirjutama, et osastava ja mitmuse nimetava vahel kirjas vahet teha, kõlalisel ei lähe aga need sõnad ainsuse osastavas mitmuse nimetavast lahku, näit. piiga piigat: küpse, tubli, hapu, herra, neiu, proua, jne.; aasta, priske, õpetaja, kibe kibedat, kübar kübarat jne.

275. b) Partitiivus plur. (osastav paljuses). Enne rõhuga silbi järel *ta*, rõhuta silbi järel *da*. Nüüd reeglikorraselt rõhuga silbi järel *d*, rõhuta silbi järel \ominus (ei midagi): maid, puid, oraseid, peresid; — linnu, kalu, inimesi.

276. 7. Genitiiv plural. (omastav paljuses). Enne rõhuga silbi järel *-ten*, rõhuta silbi järel *den*, nüüd:

277. Väga harva, mõnel üksikul juhtumisel, rõhuta silbi järel *e*, mille eest δ seaduskorraliselt kadunud on, näit. jalge < *jalgae < *jalkaden. Niisama rinde, härge, silme. Lõuna-Eestis on δ kadumine harilik, kuna omastav paljuse osastava kuju omandanud on, näit. nahku 'nahkade', tarku 'tarkade', santõ, saari 'saarte'.

278. *-de* reeglikorraselt 1:se ja analoogiliselt 2-se silbi vokaali järel, näit. maade, puude, peade; — majade, linnade, jne.

279. *-te* 1-se ja 2-se silbi praeguse konsonandi järel: häälte, keelte, meelte; joonte, seente, soonte; ärte, hiirte; kaante, küunte; parte, varte; meeste, laste, uste, naiste, vaeste jne; — niisama naelte, paelte, nõelte, õunte, heinte, seinte, kaarte, koerte, sakste, okste, vitste, otste; oraste, punaste, küünalte, akente jne. — *l, n, r*, häälikute järel kõlab *t* kaunis nõrgalt, nagu *d*, mis pärast mõned siin *t* asemel *d* kirjutavad.

280. 1: se ja 2-se silbi endise konsonandi järel, mis praegu kadunud: kõite < *kõitten. Niisama hiite (hiis), kuute (kuus), õite; käte (< *kät-ten): kete (kesi), lüte (lüsi), süte, vete; perete (< *pereh-te), katete (< *katek-te). —

Kaugemal sõnas on ainult *-te* tarvitusel: asemete, nädalate, südamete, kannatajate jne.

281. Mitmuse omastavast on *-de* ja *-te* kõigisse teistesse paljuse muudetesse üle kantud, väljaarvatud mitmuse osastav: maades, maadesse, maadest, maadel, maadega jne., oraste, orastes, orastesse, orastest, orastele, orastega jne.

282. 8) *-da* ja *-des* lõpuga infinitiivid (ajasõnalised nimisõnad). Enne rõhuga silbi järel *-tak*, *-tessa*, rõhuta silbi järel *-dak*, *ðessa*. Nüüd on

283. väheses arvus sõnades rõhuta silbi järel *ð* reeglikorraselt kadunud: anda < *antaa < *antaðak andes, < *andades < *antaðessa. Niisama: püüda, needa, vooda 'lecken, laufen, tiefen', hüüda, seada, teada, leida, hoida, võida, jõuda, nõuda, sõuda; kanda, lenda, künda, murda, tappa, saata, keeta, kiita, liita, niita, riita, viita, joota, loota, mõõta, sööta, muuta, suuta, küüta, laita, täita, heita, peita, koita, loita, toita, köita, sõita, võita, uita, katta, matta, jätta, võtta, kütta, petta, nutta, tahta, ahta, karta, kurta, kasta, vesta, pista, kosta, osta, tõsta, süsta, päästa, haista, paista, mõista; tunda < *tundea < *tunteðak.

284. Niisama on endine *ð* kadunud teise, enne kinnise silbi algusel, sõnades: jooma juua (< *jōðak): luua, tuua, lüüa, süüa, puua, käia, müüa, viia, juues jne.

285. *-ta*, *-tes* *s-i* järel: seista, maksta, peksta, lüpsta, lasta < *laskeðak, tõusta, jooksta, küpsta, maitsta, seistes jne.

286. Niisama endise *t* järel sõnades nagu karata < *karyat -tak: kaevata, rännata, visata jne.

287. -da, -des igal pool mujal, nimelt vokaali ehk *l*, *r* järel: saada, lubada, laulda, naerda, kuulda, sundida, rääkida, istuda, lausuda, riielda, kaubelda, jahtuda, kannatada jne. — Lõuna-Eestis kaob *d* reeglikorraliselt rõhuta silbi järelt, mitte ainult sõnades nagu anda', murda', vaid ka niisugustes kui paku' 'pakkuda', jaka' jagada, lukõ' lugeda, istu' istuda, usku' uskuda, ellä' elada, imme' imeda, isteh istudes, elleh elades.

288. 9) Passivi (tehtaviku) tunnusena ilmub praegu olevikus:

289. -da *l*: se silbi vokaali järel: saadakse, keedakse (murretes ka kiiakse), võidakse, täidakse. Miks siin kinnise silbi algusel *d* püsinud, ei ole selge.

290. -a sõnades: jooma juuakse. Niisama: tuuakse, lüüakse, süüakse, puuakse, käiakse (käima), müüakse, viiakse, ka tehakse, nähakse. — Siin on *d* reeglikorraselt kinnise silbi algul *ð*: ks muutunud ja siis kadunud. — Lühikese vokaali +*l*, *n*, *r* järel on *d* hariliku korra järele eeloleva hääliku sarnaseks muutunud: ollakse, tullakse, panakse, minnakse, surrakse, aga tarvitusel on ka *d*-lised vormid: oldakse, pandakse, tehtakse jne.

291. -ta igal pool mujal: antakse (< anetakse), veetakse (< *vedetakse), jagatakse, elatakse, murtakse (< murretakse), rännatakse (< *rännatatakse).

Viimases sõnas on *t* < *tt*-reeglikorrane. Nähtavasti on seesuguste sõnade analoogial ka mujal *d* asemele *t* üle kantud.

292. Teised tehtaviku vormid lähevad dentaali tarvitamise poolest olevikust osalt lahku. Nimelt leiame seal

293. *d* alati 1: se silbi vokaali järel: saad saadud saadama. Niisama ka sõnadest jääma looma, tooma, viima jne.

Niisama leiame *d* hääliku alati *l*, *n*, *r*, järel: olema: oldi, oldud. oldama: tulema, panema, minema, surema, laulma, naerma, kuulma, kauplema: kaubeldi kaubeldud kaubeldama.

294. *t* alati 1: se silbi *h* ehk *s* järel, niisama ka vokaali järel igal pool kaugemal sõnas (*t* - *tt*) ka siis kui see vokaal ise kadunud: tege-ma: tehti tehtud tehtama, nägema, seisma: seisti seistud seistama; lubama: lubati lubatud lubatama: elama, tapma (tapeti jne), istuma, nõiduma: nõiuti jne, nalgima: nalgiti, kannatama kannatati; püüdma: püüti < püüeti, andma: anti < anneti, tundma tunti < tunneti. Sõnast rändama: rännati jne. < *rännat-ti. Nagu olevikus nii on ka teistes passiivi vormides viimase sõna ja tema taoliste analoogial *d* asemele *t* passiivi vormidesse üle kantud.

295. 10) Käskiva kõneviisi (l. imperatiivi) mitmuse teise persoona lõpp oli enne *ade*. See *d* on praegu kadunud ja *ae*-st on *e* saanud: tulge < *tulkae < *tulkađen.

296. 11) Üks osa -*uma*, -*ima* (< **-ümä* lõpuga intransitiiv ajasõnu on enne -*δuma*, -*δümä* — lõpuga olnud: lahkuma (< **lahkoδumak*); niisama valguma, hüübima. Enamiste on neid võimata -*βuma*-, *βümä* lõpuga sõnadest lahutada, mis niisama praegu -*uma*, -*ima* kujul ilmuvad.

297. 12. *ld, nd, rd* jäävad järgsilpides muutamata: ütelda, mõtelda, vaheldama; parandama, haljendab, pehmendab; kumardama, pisardama.

298. 13. *tk*:st saab alati *k*: tõmmake < *tõmmatke, arvaku < *arvatku.

299. 14. *Silp ti (di)*. Muiste, umbes kuni meie ajaarvu alguseni, valitses Eesti keeles seadus, mille järel *t* (*d*) häälik mitte *i* ees ei võinud seista, vaid *s*-ks muutus. Ainult sõna algusel püsis harilikult *t*, ehk me küll ka siin mõnel juhtumisel *t* asemel *s*-i leiame. Kord tekkinud, jäi *s* püsima, olgugi et hilisemate seaduste järele *i* tihti kadunud on. See seadus on väga tähtis hulga Eesti sõnade praegustest vormidest arusaamiseks. Nõnda leiame sõnas (pane hobune) köide *d* hääliku, sest et ta siin praegu *e* ees seisab ja enne seisis (vana vorm oli *köidesen). Nime-metava vana vorm oli aga *köidi, millest köisi sai; siit kadus hilisemal ajal *i* ära. Omastava praegune kuju on köie (enne *köiden), siin ei ole siis mitte *s* kadunud, mida *e* ees tekkidagi ei võinud, vaid *d*, nagu sõnast laud omast. laua. Palj. osastavas on aga jälle *s*: köisi < *köit-i-tä.

Tähtsamad juhtumised, kus muistne *ti (di) si*:ks muutunud, on järgmised:

300. a. Sõna algusel mõnes üksikus sõnas: sild < Leedu tiltas; siga < *tika (vrdl. Mordva tuva, kus *t* püsinud, meie taga *i (i)* asemel *u* ja *g* asemel *v*, nagu ka muidu harilikult); sina (vrdl. Lapi don, ton, mord. ton, Tscherem. teń, tiń, tön); Lõuna-Eesti siib, vrdl. Põhja-Eesti ja kirjakeele tiib. Mõnes sõnas leiame sõna algu-

sel s-i koguni ilma et temale i järgneks. Ei ole arusaadav, kuidas sarnaseid juhtumisi seletada. Näit. Lõuna-Eesti süvä, Põhja-Eesti sügav < *tүvä (vrdl. Liivi tүva', Lapi davve,; sulg. om. sule, Mordv. tolga, Lap. dolgge, Ung. toll); Lõuna-Eesti saivas, Põhja-Eesti teivas < Leedu stėbas (s kadunud, ė = ai).

301. b. Sõna keskel k ja n järel:

kaks < *kakti; üks < *ükti; läksin < *läkt-i-n.

n-i järel: kaas < *kanti (pärast seda kui t s-ks muutus on n s-i ees eelseisva vokaaliga pikaks vokaaliks kokku sulanud, kuna ta omad ninaääliku omadused kaotas, ja siis on nimetavast pikk vokaal kõigisse teistesse kaasustesse üle kantud: kaane < *kanne < kanden, sest siin püsis e ilma i-ks muutmata, selle pärast püsis ka d ilma s-ks muutmata ja d ees ei kadunud n, eeloleva vokaaliga kokku sulades. Murretes on siis omastavast n ka nimetavasse s-i asemele üle kantud: kaan jne). Niisamasugused sõnad on: küüs, lääs, laas, õõs, kolmas < *kolmandi (s-i ees on pikk a hiljemal ajal lühenenud, omastav oleks reeglikorraselt *kolmande, aga ta on mingi analoogia põhjal e asemele a omandanud); maasikas < *mansika < *mantika, nagu must-ikas; manta 'maa', vrdl. manner < *manter.

302. r-i järel: pars parre (< *parti *parren). Niisama: õrs, tõrs, vars, virs, hirs, kõrs, kärsima < *kärti — vrdl. Mordva kird'e (kird'an), mõrsja < *mortia < Leedu marti tūvi *martiā).

303. Pika vokaali ja diftongi järel: kuus kuue < *kuuti *kuuden, niis < Leedu ny'tis,

uus < * uuti, vrdl. uudis, köis < köiti, vrdl. köidik, täis < * täiti, vrdl. (läks) täide, hiis, õis, põis, rais, reis, viis, paas pae (harilikum on analoogiline pae gen. pae).

304. Lühikese vokaali järel: käsi < * kāti: esi, kesi, lüsi, mesi, säsi, susi, süsi, tōsi, vesi;

Järgsilpides: tõmbas-i-n < * tõmbad-i-n. Niisama: tõukasin, kargasin jne. (Kõigis nõnda nimetatud γ kontraheeritud või kokkutõmmatud ajasõnades.) — Omaduse nimesid sünnitavas lõpus -us < * udi: noorus, suurus jne.; s on nimetavast kõigisse teistesse kaasustesse üle kantud.

306. -ti- ei ole -si -ks muutunud

307. a) s -i järel: ostis;

308. b) h järel, mis muistsest š -st tekkinud: ehtima < * ešti-, leht < lehti < * lešti, piht - pihi < * pišti, täht tähe < * täšti, tohtima < * tošti-

309. d) di seisab si asemel, kui d järele i alles hilisemal ajal tekkinud on: padi < padja.

310. e) di seisab si asemel, kui sõna ise hilisemast ajast pärit on, näit. taud taudi < * vana-Skandinavia daudi, mis sellel ajal laenatud, kui d enam i ees s: ks ei muutunud; niisama pood poodi, pruut pruudi;

311. g) di on hiljemine si asemele mingi analoogia põhjal asendatud, näit. pidi, teiste vormide eeskujul, kus d sees. Vorm pidi on juba Ühis-Soome ajast pärit.

312. Enne rõhuga silbi järel k, rõhuta silbi järel γ .

313. nüüd k (k , kk) ehk ei midagi.

1. Üksikud sõnad, milles praegu Põhja-Eestis -kas, ehk k (*k̄kas*, *k̄*), Lõuna-Eestis enamiste -jas, Soomes -va ehk -ja. Nende sõnade esialgne lõpp oli *γa*, näit. kajakas ehk kajak, Vepsa kaiag, pl. kaiagad (Vepsas on rõhuta silbi järel *γ* asemele raskest astmest *g* üle kantud, niisama) Liivis kaia'gəz, Soome kajava, mis oma *v* mujalt laenanud on, nagu Eesti kajakas oma *k* ja *s* häälikud. Niisamasugused sõnad on veel majajas ehk majaja 'biber', Soome majava, Lapi majeg (< *majaga); — vaja (vist seaduskorraline < *vaiaγa) ja analoogiline vähe tarvitata vajak, Soome vajava e. vajaa, Lapi vagjeg ja vagjag; — jalakas, Lõuna-Eesti jalajas, Soome jalava < *ialaya; — kadakas, Lõuna-Eesti kadajas, kattai, Soome kataja, Veps. kadag, pl. kadag'ed; — pihlakas; — pedakas ja pedajas. — Muidu on -kas lõpuga sõnad enamiste muul teel tekkinud, näit. harakas Soome harakka < Leedu szārka.

2. Samast algupära kui kajakas jne., aga teisiti kujunenud on järgmised sõnad:

ainus omast. ainu (seaduskorraline vorm, Soome ainoa, Vadja ainago, < *ainoa < *ainoγa < Goti *ainags, *ainugs) ja analoogiline omastav ainsa, (niisuguste sõnade eeskujul, nagu rõõmus rõõmsa); — saabas saapa (< *sappaγa < Vene сапогъ, niisuguste sõnade eeskujul, nagu koobas koopa); lõuna, Lõuna-Eesti lõna', lõuna' ja lõunag, Liivi lünag. Reeglikorrane kuju on lõuna' < *lõunage —; õhtu, Lõuna-Eesti ottu, õdag, õdang, Soome ehtoo < *ektayo (vrld. Lapi ikte, nii-

sama nagu *kakti Põhja-Eesti kahte, Lõuna-Eesti kätte).

Sõnades nagu kanarpik kanarpiku kanarpikku leiame ka järgsilbis *k*, *k̄k*-*kk*.

314. 3) e (enne -ege) lõpuga sõnad, mis oma g (-γ) kaotanud ja ee e-ks lühendanud; näit. kaste, Lõuna-Eesti kastõ', enne *kasteg, gen. *kastegen, vrd. lüüdilaste murde kaste gen kastegen. Nii-sugused sõnad on; haue haude, jäte jätte, läte lätte, paine paine, paiste paiste, paise paise, kate kätte, kõne kõne, helve helbe, leede leete 'sandboden, trieb-sand', rooste rooste (< muin. Ülisaksa, praeg. Rootsi rost), virre virde ja väga suur hulk niisamasuguseid ehk nende eeskujul tekkinud teisi sõnu.

Aga mitte kõik selle-taolised sõnad ei ole enne -ege lõpuga olnud, vaid üks osa on endised -ehe lõpuga sõnad, mis h kaotanud on, näit. laine laine < *lainehe. Vahet mõlemate sõnaliikide vahel saab ainult sugulaste keelte abil teha, kus g kadunud, -h aga püsinud on, näit. hoone Karj. huoneh.

315. 4) I. imperatiivi tunnus oli muiste rõhuga silbi järel -ka, rõhuta silbi järel -γα; nüüd on alati raske aste g kujul üleüldistatud näit. saage < *sa-ka-e < *sa-ka-δe, istuge < *istu-γα-te.

316. II. imperatiivi (3. persoona) tunnus oli muiste -ko-, -γο-; praegu leidub ainult -gu-: saagu < *sa-ko-hen, istugu < *istu-γο-hen.

317. 5) Siin kohas tuleb nimetada ka liite partiklit ki gi (varem *kik *γik, vrd. Mordva Ersa -gak jne. ja Eesti sõnaga ei-ga, e-ga, kus endine a näib püsinud olevat, kuna tema asemel muidu i

seisab; -ki tuleb tarvitada kõlata häälikute p t k b d g h s järel, -gi kõlavate l, n, r ja kõikide vokaalide järel, näit. majagi, majalgi, majaltki, majaski jne.

20. Klusiilid järgsilpide lõpul.

318. Klusiilid järgsilpide lõpul *s-t* ees (ps, ts, ks):

319. *ps* ei tule järgsilpides ette.

320. *ts, s* järgsilpides.

On olemas terve rida hämaraid nähtusi, kus *ts* ja *s* samas lõpus ja samas tähenduses kõrvuti seisavad, ilma et võimalik oleks nende algupära kindlasti ära määrata. Ainult umbkaudu võiks arvata, et *ts* enne rõhuga silbi, *s* rõhuta silbi järel seisis ja hiljemine mõlemad ära segatud ja sinna sattunud, kus nad esialgu ei tohtinud seista. Need juhtumised on:

321. 1. -itse lõpuga denominaalverbid (nimisõnadest sünnitatud ajasõnad), näit. tarvitsema, valitsema, manitsema, pakitsema, savitsema, kaubitsema, pesitsema, sepitsema, himutsema (vrd. Soome himoitsen) jne.

322. 2. -ise lõpuga ajasõnad. Soome vanemas kirjanduses ja ka Eesti murretes leidub lõpu -ise kõrval neis sõnades ka lõpp -itse. Näit. vabisema, Soomes Agricolal wapitzi, värisema Eesti murretes Wiedemanni järel väritsema. Enamiste on selle lõpuga sõnad looduse hääle järeleaimamised, näit. kõlisema, helisema, siri-sema, wisisema jne. (Vrdl. ka alamal p. 3).

323. 3. -ise lõpuga nimisõnad, mille kõrval Tartu-Võru murdes väga tihti -itse-, näit. unine unised, Võru unitsõ, pealmised Võru pääl-

mätse'. Sõnades päitsed ja suitsed leiame *ts* kõigis Läänemere Soome sugu keeltes. Tallinna murdes leiame kõrvuti sarnased ja sarnatsed, näljased ja näljatsed, karjased ja karjatsed. Sõnas ristsed tuleb ainult *ts* ette. Võiks arvata, et selle lõpu vana kuju oli vahest *-inkse, millest *-intse; *n*-i kadumise läbi tekkis -itse rõhuga silbi, -ise rõhuta silbi järel, ja analoogiliselt kanti siis -ise- pea igale poole sisse.

324. 4 -tse -tsi lõpuga adverbid, näit. käsitse e. käsitsi, jalutsi 'jalgadega', küüsitse, silmitsi e. silmatse, õietse, alatse e. alatsi e. alasi (pidi), ületse e. ületsi, tagatse e. tagatsi e. tagasi (pidi). Need sõnad näivad mingisugused kaasused itse - ise lõpuga nimisõnadest olevat, e- lõpulised võiksivad ainust, i- lõpulised paljust tähendada. Lõpult on kadunud kaasuselõpud instruktiivi *n* ehk prolatiivi *k* (Setälä ÄH. 187 jne).

325. 5. -ts lõpuga nimisõnad, näit. päits om. päitsu, rind mit weissem vorderkopf, jalats jalatse fussbekleidung, peats om. peatsi e. pähits pähitse 'kopfende im bette', näläts 'näljane', vilets. Iseäranis on see lõpp Lõuna-Eestis tarvitusel. Vististe on need sõnad ine - ise sõnadega kudagi sugulased, ehk küll see sugulus ligemalt selgitamata on:

ks, ss järgsilpides.

326. -*ks* on Põhja-Eestis harilikult püsinud, näit. tunnukse, kuulukse, tehakse, antakse, vennaksed, rikkamaks. Lõuna-Eestis on *k* *s*-*ks* muutunud, nagu 1. ja 2. silbi vahel, ja *ks*-ist nõnda *ss*, sõna lõpul *s* (*š, s, z*) saanud, näit. kuulus kuulukse, tetäs tehakse, katõssa (kaheksa), suureš

meheš (suureks meheks). Aga ka Põhja-Eestis on ks mõni kord oma k kaotanud, nõnda toob Ahrens näitused abis 'abiks', suurelisemas 'suurelisemaks'; Weske Lüganusest oldanesse, käidanesse < -neksen; Narva ümbruses leidub ks asemel st, näit. (jäi) haigest (haigeks), pojas e. pojast 'pojaks', hüütaste 'hüütakse'; siin ks > ts, ehk õigemine vist ks > s, millest segamise teel elatiiviga st.

327. Sõna ja silbi lõpul on ks juba Ühis-Soome ajal k kaotanud, näit. vares (< *vareks); nüsama harjas, õpetus, uks ust (< *uksta), sõrmus, kirjutus, teras, joosta joosti (rohkem kirjakeeles tarvitavad jooksta jooksti on hiljemal ajal k teistest vormidest analoogiliselt laenanud), juuks juukse juust (< *juuksta) juuste (kirjakeeles analoogiliselt ka juukste). Kus praegu ks sõna lõpul olemas, seal on enne vanast veel mingi häälik tema järel seisnud, näit. uks enne *uksi, üks < *üksi. Nimetavast on hiljem ilma k-ta vormid ka teistesse kaasustesse üle kantud; nõnda kirjakeeles vares varese (murretes aga selle kõrval ka varesse ja varekse).

328. *kt* järgsilpides

ilmub praegu alati *t* (tt) kujul ja nimelt:

329. 1. ege- lõpuga sõnade osastavas, näit. kastet < *kastekta, katet < *katekta, lõunat < *lõunakta.

330. 2. Oleviku paljuse 2: es persoonas: annate < *annakte, valate < *valakte (kus k oleviku tunnus või suffiks on).

331. 3. Kausatiiv verbide suffiksis -ta: võrdle kasvama kasvatama < kasvaktama, uju-

tama, Mordva uifte, Ersä murdes ujevte (Mordva -ft-, -vt- on endine kt). Puhta kt leiame Tscheremissi keeles: jooma Tscherem. jü-, jootma, Tscherem. jükt-; niisama ehtima Tscher. est-, ehitama Tscherem. estekt- jne. Et 1. ja 2. silbi vahel kt mitte ainult Tartu vaid ka Tallinna murdes *t* kujul ilmub ja mitte ht kujul, on analogia mõju.

21. Klusiilid sõna lõpul.

332. Labialklusiilid ei tulnud muiste sõna lõpul ette. Kus ta praegu sõna lõpul leidub, sinna on ta hilisemal ajal selle läbi sattunud, et tema järelt vokal kadus, näit. sarap.

333. *t*-häälik on Tallinna murdes ja kirja-keeles sõna lõpul *d* kujul püsinud, Võru murdes 'häälikuks muutunud, Tartu murdes kadunud. Näit. Põhja-Eesti metsad, annad, saavad, kirjutavad, inimesed, saanud, kirjutanud, saadud, kirjutatud jne. Eesti kirjakeele neitsi, kätki, leiduvad murretes neitsit, kätkit kujul, kus $t < t(D)$. Võru nari 'naersid', nakri 'naerid', naardva 'naeravad, Tartu äva haavad, kana kanad. — Sõnas kolm $< *kolmet$ on *t* Põhja-Eestis lõpult kadunud; see *t* leidub veel Vadjas: kõlmõd, Ingeris kolmet ehk kolt ja Lõuna Eestis 'kujul kol' (vrđl. Ingeri kolt, kust *m* kadunud). See asjalugu selatab ka, miks sõnas kolm kolme peenendust ei ole. Peenendus ilmus *i* ees, *e* sõnas kolm ei võinud *i*-ks muuta, sest et *t* teda kaitses, vrđ. selle vastu sõlm ($<$ sõlmi) om. sõlme. Kettunen leiab aga ka Eesti murretes kõl̄m $< *kolmi$, siis ilma *t* häälikuta.

k-häälilik sõna lõpul.

334. Muistne *k* on Tallinna murdes sõna lõpult alati kadunud, Tartu murdes aga leiame meie tema kõrisõlme suluhääliku ' kujul alal. Juhtumised, kus *k* muiste sõna lõpul seisis, on järgmised:

335. 1. -ege- lõpuga nimisõnade nimetavas muutes seisis muiste *k* näit. kaste < *kastek gen. *kasteyen, kate < *katek vrdl. Lõuna-Eesti kattõ', lõuna < *lõunak.

336. 2. Abessiivi (ilmaütleva) vana lõpp oli *ttak, millest praegune -ta on saanud, näit. jaluta < ialoittak, vrd. Ingeri jaloidak, maata, lubamata, palumata. Seesama lõpp on Lapi-tak, Votjaki -tek jne.

337. 3. Terminatiivi (rajava) lõpp oli ennik, nnik, näit. taevani < *taevahannik, vööni < *vönnik (sõna on raskel astmel vististe analoogiliselt teiste muudete mõjul.) vöni, aga Võru murdes reeglikorraliselt vöni'

338. 4. Ainuse imperatiivi (käskiva kõneviisi) 2. pers. lõpul seisis *k*, näit. vala < *valak, naera, Lõuna-Eesti nara', kanna, Ingeris kannak.

339. 5. Präsensi eitava vormi lõpul, näit. tema ei vala < ei *valak, ei naera Lõuna-Eesti ei nara' ehk narái, ei anna Soome-Savo murdes en annak.

340. 6. Imperatiivi keelavas vormis, näit. ära vala < ära *valak.

341. 7. Vanades imperfekti eitavates vormides, mis Läänemere Soome sugu keeltest ainult Lõuna-Eesti, ka Kodavere ja Eesti saared ja Liivi keel alal on hoidnud, näit. Kodavere esin tule < *tulek ei tulnud, Lõuna Eesti es anna' ehk anna-as ei andnud, Eesti saartel es anna < *esin annak ei andnud, vrd. ka Mordva eziñ vanok ei näinud.

342. 8. I infinitiivi lõpul, näit. anda < *antadak, leida Lõuna Eesti löüdä'.

9. Oleviku paljuse 1: ses ja 2: ses persoonas: anname, annate < *anda-k-me-k, *anda-k-te-k (kus sõna keskel olev *k* oleviku tunnus on) $k+m$ ja $k+t$ > mm, tt; Eestis on hiljem $mm > m$, tt aga on *t* (tt) kujul püsinud, lõpu *k* oli paljuse tunnus).

343. 10. Mõnedes latiivistes (liikumist tähendavates) adverbides, näit. sinna Lõuna Eesti „sinnä“, Ingeri sinnek; tänna Ingeri tännek; Eesti kirjakeeles ja Põhja-Eestis pruugitav analoogiline alla, mille kõrval Eesti murretes laialt tarvitata seaduskorraline ala ilmub, enne *alak, vrdl. Ingeri alak; siis veel ümber, Soome ympäri, Ingeri ümpärik; kinni, Soome kiini, Ingeri kiinik.

11. -itse, -itsi lõpuga adverbides, enne *itsek, *itsik näit. käsitse ehk käsitsi, jalutsi „jalgadega“, küüsitse, silmitse ehk silmatse, õietse, ületse e. ületsi, tagatse e. tagatsi, Ingeris ülitsek, alaitsek (Lõpp *e* näib ainust, *i* paljust tähendavat).

344. 12. -sti lõpuga adverbidel seisis enne *k* lõpul: hästi enne *hüvästik; *i* on juba ühis-Soome ajast pärit, kuid Eestis püüab noorem *e*

tema asemele astuda. Võitluse lõppu ei ole veel näha: ilusasti ilusaste.

II. Spirandid (pilihäälikud).

345. Spirantide hääletamisel ei ole suukaanal kuskil kinni sulutud, nagu klusiilide juures, vaid kindlasti määratud kohas on kitsas, pilutaoline avaus, kust õhuvool sahinat sünnitades läbi voolab. Ninaruum on kurgupurju surumise läbi vastu tagumist kurguseina suuruumist täitsa ära eraldatud, ega võta hääletamisest osa.

Spirantidest leiame konsonantide tabelil järgmised liigid:

346. 1. Labiolabial spirandid (huulhuulelised piluhäälikud): φ kõlata ja β kõlav häälik. Nende hääletamisel on huuled pilutaoliselt lahti, nad ei puuduta mitte pealmisi hambaid, nagu v hääletamisel, nad ei ole ka ümarusesse tõmmatud nagu u hääletamisel. Mõlemad häälikud puuduvad praegu Eesti keeles, muiste oli aga β häälik laialt tarvitusel, kuna ta lühikese klusiili b nõrga astme sünnitas: leiba leiβad. Praegu on tema asemel v ehk ei midagi: leiba leivad, kuube kuued. Pikemalt on temast klusiilide all juba kõnet olnud.

347. Dentilabial spirandid (hammashuulelised spirandid) on kõlata f ja kõlav v . Pilu on alumise huule ja pealmiste hammaste vahel. Alumine huul on nõrgalt pealmistele hammastele lähendatud; õhuvool, mis selle pilu vahelt läbi voolab, põrkab pealmise huule seespoolse seina vastu ja sünnitab siin f juures

kaunis kõva, v juures koguni nõrka sahinat; f häälik tuleb Eesti keeles ainult uuemates laensõnades ette, näit. filoloogia, filosoofia, fantaasia jne. Vanemates laensõnades sai tast sõna algusel p ehk v, sõna keskel hv, näit. Prits 'Fritz', vilt, vilts vrd. filz, vink 'fink', kartuhvel, kohver, kohvi, niisama sõna lõpul; krahv graf, ahv affe, trahv, jne., ohver, 'opfer'; —

348. 2. Dentalspirandid (hammaspilulised) langevad kahte liiki:

A) Keeleots sünnitab pilu: kõlata ϑ ja kõlav δ . Pealmised hambad seisavad alumistest natuke maad eemal; mõlema hammaste rea vahele ehk ainult ülemiste hammaste otsaäärte vastu ligineb keeleots ja sünnitab seal pilutaolise avause, kust õhk läbi pääseb, sahinat sünnitades. Nii hääletatakse uue-Kreeka ϑ , δ ja Inglis „kõva“ ja „pehme“ th. Mõlemad häälikud puuduvad praegu Eesti keeles, muiste sünnitas aga δ lühikeste dentalklusiilide (d) nõrga astme; praegu seisab tema asemel ei midagi ehk mõni kord j, näit. vedama *vedän vean; sõda sõdan sõa ehk sõja. Klusiilide juures on temast juba kõnet olnud.

349. Kui me keele otsa ϑ , δ juurest ülespoole tõstame, nõnda et pilu umbes hambaasemete kohal sünnib, siis tekib iseäraline värinata r häälik, mida me \mathcal{R} tähega tähendame. Inglis- ja Vene keeles tuleb see häälik tihti ette, näit. Vene popa . See häälik puudub Eesti keeles.

350. B) Keeleleht sünnitab pilu: kõik s š häälikud. Keeleleheks (zungenblatt) kutsutakse eelmist keeleosa, mille me üles leiame, kui me Eesti harilikku s-häälikut pikalt hääletades tähele

paneme, missugust keeleosa väljavoolav õhk puudutab. S-i hääletamisel näib pikuti keset keele selga, eest kuni alveoolide taha kitsas, enam ehk vähem sügav vagu ulatavat, kuna keele kumbki äär vastu alveoolisid (hambaasemeid), ehk koguni vastu eelmist kõva suulage surutud on. Seda vagu mööda tungib õhuvool edasi ja pörkab lõpuks pealmiste hammaste ehk alveoolide vastu. Keeleots lamab harilikult peaaegu indifferent seisus, alumiste hammaste taga, kuna pilu alveoolide alumise ääre kohal on, nagu Eesti ja enamiste ka Kesk-Saksa s juures; Prantsuse s-i juures on pilu rohkem eespool pealmiste hammaste tagaseina kohal, kuna Põhja-Saksa ja Inglis s-i juures pilu alveoolide kohal on ja keeleots ülespoole pealmiste hammaste alumise ääreni tõstetud on. Me võiksime seda mööda Prantsuse s tähendada s (esi- s), Eesti oma — s, Inglis s-i s (taga - s). Peenendatud š juures on aga pilu veel rohkem tagapool ja keele eelmine osa (keeleht) tugevamini kumerasse tõmmatud. S-häälik on kõlata; lühikese kõlata s tähendamiseks tarvitatakse ka Z tähte, mis aga üleliigne on; kõlavat s-i tähendatakse z tähega. Kõlav z-häälik leidub Eestis peaaesjalikult ainult Vene ja Läti naabruses Setu ja Võrumaal.

351. Kõlata š, kõlav ž on sedasama, mis Vene ш ja ж. Nad puuduvad praegu Eesti keeles, olid aga muistsel ajal olemas. Nende häälikute kirjeldamine on kaunis raske. Pilu sünnib igatahes rohkem tagapool, kui s-i juures. Hääliku sünnitamisest võtavad ka huuled enam ehk vähem osa. Keele ots on ülespoole alveoolide kohani tõstetud ja eelpoolses suurus katlataoline koobas selle

läbi tekkinud, et keele selg allapoole on vajutatud. Peenendatud š hääliku juures ripub keele ots allapoole. Muistne š on Eesti keeles h-ks muutunud, uuemates laensõnades on š asemel s, näit. sinel, Vene шинель. Niisama: sall, sandarm, sokolad.

352. 3. palatal spirandid (kõva suulae piluhäälikud). Pilu on kõva suulae ja keele keskosa vahel. Palatal spirandid on kõlata x ja kõlav γ , näit. Saksa sõnas ich (ch on x), machen (ch on x), ja harilik Vene x . Eesti keeles puudub praegu see häälik, nagu ka tema kohane kõlav häälik γ , mis niisugustes sõnades nagu Saksa Tage, Vene Бора leidub; muiste oli γ , osalt ka x laialt tarvitusel, kuna nad lühikese palatalklusiili (g) nõrga astme sünnitasivad. Praegu leiame γ asemel j ehk ei midagi, näit. selg *seljän selja, nuga ну҃ан noa.

353. Peenendatud γ (γ') asemel tarvitatakse teaduslistes töödes väga tihti tähte j , mis Eesti keele seisukohast õige tülitav ja segav on. Eesti j -häälikul ei ole selle häälikuga midagi tegemist, vaid Eesti j on poolvokaal, mida teaduslistes töödes tähega i tähendatakse, näit. ialga, maia jne.

354. 4) Laryngal spirandid (kõrisõlme piluhäälikud) on $'$ ja h . $'$ hääliku üle on juba kõnet olnud; h -hääliku juures on häälepilu nii kitsas, et väljahingatava õhu vool pilu äärte vastu sahinat sünnitab. Väljahingatava õhu vool algab enne kui häälepaelad kõlaseisu on astunud. Nõnda tekib kõla ette mingisugune nõrgem ehk tugevam h häälik. Kahe

vokaali vahel omandab *h* häälik suuremal ehk väiksemal määral eelolevalt ja järgnevalt vokaalilt oma alguse ja lõpu osasse nende kõla ja ainult keskkohast on puhas kõlata *h*, s. o. häälepaelad lähevad ainult pikkamisi kõlaseisust *h*-seisu ja ümberpöörduvalt *h*-seisust kõlaseisu.

355. Kwantiteedi (pikkuse) poolest võivad praeguses Eesti keeles spirantidest lühikesed ehk pikad olla ainult *s* ja *h*; kõik muud on lühikesed.

356. Kui me spirandid, millest juba varemine kõnet on olnud, nimelt mitmesugused β , δ , γ häälikud, niisama ka spirandid, mis Eesti keeles puuduvad, kõrvale jätame, siis jäävad ligemaks läbivaatamiseks spirantidest üle veel ainult *v*, *s* ja *h*.

V-häälik.

357. *V* oli Ühis-Soomes puhas poolvokaal *u*, on aga praegu kerge dentilabial spirant. Eesti kirjakeeles ilmub ta ainult lühikese häälikuna, ilma aste vahelduseta, Lõuna-Eestis on aga ka kahendatud *vv* *vv* olemas, vist *uv*-st tekkinud, näit. Kodaveres põvve põvvè (< *pouvehēn *pouven) 'põue põue'.

358. Lõuna-Eestis ja Eesti saartel on *v* sõna lõpul *u*-ks muutunud: karu < karv, kõru < kõrv, ladu < ladv, kao < kaju < *kaiv.

359. Muistne silp *-vo-* on võrdlemisi hilise ajal *u*-ks muutunud. Veel 1660 kirjutab Goesen rahvo, rahvul, jahvo, kasvo, mille asemel praegu rahu, rahul, jahu, kasv. Praegune sõna arvu on arvama sõna mõjul uuesti tekkinud,

reeglikorrane on aru (pidama) < arvo. Niisama nõu < *neuvo, auline < *auvollinen, aus < *auvoisa, paluma < *palvoma, vrdl. palve.

360. Kahe vokaali vahelt on *v* tihti kadunud, ilma et võimalik oleks kindlat reeglit üles seada, nähtavasti on siin tegemist mitme murde segamisega. Näit. suvi (ja sui), suiline (ja suvine), väi (ja vävi), päviline (ja päiline), aitama (ja avitama), kruvitud (ja kruitud), tuvi (ja tui), lõokene (ja lõevokene), vaene ja vaevane, töötab (< *toivottapi), päise (< päivise) päeva ajal, õel vist Soome ovela, taoline < tavoillinen, juukset < *hivukset, põline < põlvine, tere < terve. Kadu ilmub enamiste labialvokaali kõrval ehk *i* ees.

361. Sõna lõpul *s* ja *h* järel võib kõlata *v* seista: rašv, õhv.

Näitused: iva, kava, lava; kõva; suvi suve, lävi, tüvi; kuiv; kraav kraavi; — avama; soovima jne.

362. S - häälik.

363. 1. Sõna algul on *s* läbistikku Ühis-Soome ajast pärit. Mõned näitused, kus *s* sõna algusel endisest *t*-st on tekkinud, on juba varem nimetatud. Mõnes sõnas leiame Põhja-Eestis sõna algusel *s* ehk *t*, Lõuna-Eestis *ts*. On arvatud, et alles hilisemal ajal võorastel mõjudel *s*-i ette Lõuna-Eestis *t* on astunud, kuid asi on ümber pöördud. Lõuna-Eesti *ts* on muistne *c* ehk *c'*, mis Põhja-Eestis kas *t* ehk *s* on kaotanud, näit. sirk tsirk, sirguma tsirguma, sirisema

tsirisemä, tibama tsibotama, til'l'u 'weibliches lamm, mutterlamm' tsil'e 'lamm, lämmchen' (wördle Wichmann F. U. F. XI 173—290). Laensõnad, millel sõna algusel ts, on Tallinna murdes ja kirja-keeles harilikult / kaotanud, näit. sitron < citrone, seeder < ceder.

364. 2. Lühike s esimese ja teise silbi vahel oli muiste raskel astmel s, kergel astmel z, kuid see s z vaheldus näib juba enne Ühis-Soome aega kadunud ja praegu ei leia meie temast Eesti keeles enam jälge, vrd. pesa pesad, küsima küsin. Wiedemann tarvitab küll paiguti z tähte, näit. õigus õiguze, aga z tähendatud häälik ei kõla kudagi s häälikust teisiti; z tähe tarvitamine on sellepärast ülearune. Vene ja Läti naabruses Setu ja Wõrumaal leiame naabrikest laenatud z hääliku, millel aga muistse kerge astme z-ga midagi tegemist ei ole.

Näituseks: isa isad, kesa, kisa, lisa, visa, osa.

365. 3. Pika s-i juures vaheldavad kerge ja raske aste harilikkudel tingimistel, nimelt 1-se ja 2-se silbi vahel. Raske aste seisab, kui 2-se silbi lõpul muiste vokaal, kerge aste, kui seal muiste konsonant oli. Pika s-hääliku kohta maksab seesama, mis pikkade klusiilide kohta öeldud.

366. Pikk s-häälik võib olla: 1) täispikk ühesilbilise sõna keskel ehk lõpul lühikese vokaali järel. Harilikus kirjas tähendatakse esimest s, teist ss tähega; teadusliselt tähendatakse mõlemaid s tähega, näit. mäss (mäs), must (must).

367. 2) Lühendatud ehk poolpikk *s*-häälik 1-silbi keskel ehk lõpul pika vokaali ehk lühikese vokaali + *l, n, r* järel. Niisugust poolpikka *s*-häälikut tähendatakse teadusliselt \bar{s} tähega, harilikus kirjas *ss* tähega, näit. poiss (po \bar{s}), varss (var \bar{s}); Lõuna-Eestis on $r\bar{s}$ asemel $\bar{r}s$: vars.

368. Kui kahesilbilises sõnas pikale *s*-häälikule konsonant järgneb, siis tähendatakse *s*-häälikut harilikus kirjas alati *s*, teaduslises \bar{s} *s*, seda mööda kas *s* kergel või raskel astmel seisab, näit. musta mustad (musta mustad).

369. Järgneb aga pikale *s*-le vokaal, siis kaheneb *s*-häälik. Teadusliselt tähendatakse niisugused kahenenud *s*-häälikud alati kahe tähega ja nimelt raskel astmel $\bar{s}s$, kergel astmel *ss*, kuna harilises kirjas kerge ja raske aste ühte viisi *ss* tähtedega tähendatakse, näit. (selle) mässu (seda) mässu (mässu mässu). Kahenenud poolpikka *s*-häälikut tähendatakse nii hästi harilises kirjas kui ka teaduslises ühte viisi raskel astmel *ss* (*ss*), nõrgal astmel *s* (*s*), näit. poissi (po \bar{s} si) poisi (po \bar{s} i); varssa varsa (varssa varsa).

S-häälik tuleb järgmistes häälikute ühendustes ette:

370. 1-se silbi lõpul:

Harilikus kirjas kirjutatakse siin *s*, teaduslises lühikese vokaali järel \bar{s} *s*, pika vokaali ehk lühikese + *l, n, r* järel \bar{s} *s*:

sj sj (\bar{s} i \bar{s} i): (seda) asja (selle) asja (\bar{s} ia \bar{s} ia): (' on peenenduse märk);

sk s: 1 (sk̄ s): kaske kase (kas̄ke kasè);

2 (šk̄ s): laiska laisa (lais̄ka laisà);

rsk rs (rsk̄ rs): järsku järsu (iärs̄ku iärsù);

sm sm (sm̄ sm): (seda) osmi (selle) osmi (os̄m̄
os̄m̄i);

sn sn (sn̄ sn): (seda) käsna (selle) käsna
(käs̄na käs̄nà);

st st: 1) (st̄ st): (seda) musta (selle) musta
(must̄a must̄à);

2) (st̄ st): paistma paistab (paist̄ma paist̄ab);

lst lst (l̄st lst): (seda) pulsti (selle) pulsti
(pul̄sti pul̄sti);

nst nst (n̄st nst): (seda) kunsti (selle) kunsti
(kun̄sti kun̄sti);

rst rst (r̄st rst): arstima arstin (ar̄stima ar̄st̄in);

sv sv (sv̄ sv): (seda) rasva (selle) rasva (ras̄va
ras̄và).

371. 2-se silbi algusel.

Harilikus kirjas *s*, teaduslises niisama *s*. Raskeastmelises sõnas on *s* natuke pikem kui kergeastmelises, aga seda vahet võib *s* juures tähendamata jätta, sest et vahetegemine peaausjalikult *s* eel seisva konsonandi juures sünnib. Ainult *rs* läheb lahku (vrdl. alamal).

ks ks: 1) (ks̄ ks): (seda) oksa (selle) oksa
(oks̄a oks̄à);

2) (ks̄ ks): jooksmata jooksen (iõks̄ma iõks̄en),

lks lks (lks̄ lks): vilksama vilksatama (vilks̄ama

vilksattama; (Kodaverest Kettunen: vilGsattaß),
 nks nks (ηks ηks): (seda) konksu (selle) konksu
 (konksu konksu; Kodaverest Kettunen: konšõD;
 rks rks (rks rks): (seda) sorksu (selle) sorksu
 (sorksu sorksu);

ps ps: 1) (ps ps): (seda) kopsu (selle) kopsu
 (kopsu kopsu);

2) (ps ps): viipsima viipsin (viipsima viipsin);

lps lps (lps lps): nilpsama nilpsata (nilpsama
 nilpsata); — mps mps (mps mps): jamsima jamsin
 (iamsima iamsin); — rps rps (rps rps): (seda)
 nirpsu (selle) nirpsu (nirpsu nirpsu);

ts ts: 1) (ts ts): (seda) metsa (selle) metsa
 (metsa metsa);

2) (ts ts): raatsima raatsin (raatsima raatsin);
 lts lts (lts lts): (seda) seltsi (selle) seltsi (seltsi
 seltsi); — nts nts (nts nts): tantsima tantsin (tant-
 sima tantsin); — rts rts (rts rts): (seda) kõrtsi
 (selle) kõrtsi (kõrtsi kõrtsi);

rss rs (rss rs): marssima marsin (marssima
 marsin, Lõuna-Eestis: marsima marsin).

372. 4. *s*-häälik järgsilpides. Juba
 Ühis-Soome ajal on pearõhuta silbi järel kahe
 vokaali vahel *s*-häälik *h*-ks muutunud, kui eel-
 pool sõnas mitte *h* ei seisnud. Nõnda tekkinud
h on siis hiljem Eesti keeles kadunud. Järgmi-
 sed juhtumised tulevad siin tähele panna.

373. a. Nõnda nimetatud kahesilbilisteks
 kokkutõmmatud sõnades, näit. sõnas kirves on

sõna lõpul ja t-hääliku ees s püsinud, näit. kirves kirvest kirveste; vokaalide vahel aga on s h:ks muutunud ja siis kadunud, nõnda omastavas enne *kirvesen, millest kirvehen (nõnda praegu veel Karjalas), siis kirveen (nõnda Soome keeles), lõpuks Eesti kirve. Niisama võõras (sõna algkuju on *veerese —, rukis < *rukise —). Nii-suguste sõnade eeskujul hakati muutma ka laenatud sõnu, millel nimetava lõpul s oli, näit. taevas < Leedu *dévas*, loe: daivas; lammas < Vana-Germania *lambaz jne,

374. b. Sisseütleva (illatiivi) vana lõpp oli — sen, näit. (pistis) silma < *silmähen < *silmäsen. Analoogia on illatiivis väga palju eelpool toodud reeglit seganud. Muistne — sen-lõpp ilmub Eesti keeles — sse kujul, kus n häälik lõpult kadunud ja lühikese se asemele pikk sse on ilmunud. Murretes, näit. Saaremaal, leidub aga ka lühike s, näit. merese, Tallinna murde ja kirjakeele meresse asemel. Reeglikorrane on sse ainult seal, kus praegu ehk varemine eelpool sõnas h leidis, näit. pahasse, vihasse, kirvesse < *kirvehesen, taevasse < *taevahasen, vorm: (läks) taeva, mis rahva suus tihti ette tuleb on analoogiline, reeglikorrane on taevasse. Mujal on -sse lõpp analoogiline, nõnda sõnades külasse, talusse, kirikusse, kuna rahva seas laialt tarvitatav (läks) kiriku reeglikorraline on, enne kirikuhen, ja on siis lõpp -se, praegusel -sse- kujul kaugemale oma esialgsest piirist üle laiale lagunenud, iseäranis seal, kus ta vahet aitas teha nimetava ja sisseütleva vahel, nagu sõnades külasse, talusse jne. — Harilikult on endisest s-häälikust

tekkinud *h* kadunud, leidub aga ka juhtumisi, kus *h* Eesti keeleski püsinud on, nõnda sõnades maa maha, pea pähä, soo sohu, töö tõhõ, suu suhu, kus kuhu, endiste * maasen, * pääsen, * soosen, * suusen asemel. Nad on praegu rohkem adverbide tähenduses tarvitatavad; (kukkus) maha (ВНИЗЪ), (õppis) pähä (НАИЗУСТЬ), illatiivi tähendamiseks on aga nende kõrvale uuesti -sse vormid tekkinud: maasse, peasse, soosse, töösse, suusse; *h*-lised vormid on juba Ühis-Soome ajal tekkinud niisuguste sõnade analoogial, kui silma < * silmähen, kuna ju reeglikorraselt paarõhuga silbi järel *s* mitte *h*-ks ei ole muutunud, vaid *s* kujul püsinud on. -*h* järel seisev *e* on *h* eel seisva hääliku sarnaseks muutunud, sellepärast maha < * maasen, pähä < pääsen, kuna *h* ees seisev pikk vokaal Eesti keeles lühenenud on.

375. c. Imperatiivi (käskiva kõneviisi) 3. persoona lõpul oli muiste * hen < * sen, näit. saagu < * säkohen.

376. d. Passivi imperfekti lõpus oli enne -sen: saadi < * saadiin < * saadihin < * saadisen. Selle -sen lõpu leiame -se kujul praegu veel passivi olevikus, kus *s*-häälik *k* järel seisis ja sellepärast *h*-ks muutuda ei saanud, näit. saadak-se < * saadaksen.

377. e. Niisama -sen lõpuga olid Eesti rahvalauludes leiduvad mineviku vormid, nagu valmistie 'valmistas' < * valmistihe < * valmistisen, ja Lõuna-Eesti mineviku vormid, nagu puske < * puskie < * puskihe < * puskisen, laske < * laskie < * laskihe jne. Ka siin on nende kohastes oleviku vormides *s k* järel püsinud: kuuluk - se, Lõuna-

Eesti parandas 'parandab' < *parandakse (Lõuna-Eestis on *ks* harilikult *ss* kujul: oks oss).

378. g. Peale eelpool nimetatud analoogiliste illatiivide maha, pähä jne., leidub veel mõni juhtumine, kus me pearõhuga silbi järel *s* hääliku asemel *h* leiame, ehk küll *s* muidu alati pearõhuga silbi järel püsinud on. Niisugused sõnad on: lahja < laiha < Leedu lėsas (loe: laisas); mees mehe; kihl < *kisla < muin. Skandinaavia *gisl*; pihlakas < *pislaga, vrd. Mordva pizäl, pizel', Tscheremissi pizle, 'pihlakas'. Kuidas neid juhtumisi seletada, ei ole selge.

379. h. Ühel juhtumisel on *s* sõna algusel *h*-*ks* muutunud ja siis Eestis *h* kaotanud, nimelt enese, mille algosa Soome hän 'tema' < *sen, seesama, mis sõna kuuluk - se lõpul, kus *k* häälik *s*-i kaitses.

380. i. Uuemast ajast pärit on *sn* muutumine *hn*-iks Lõuna-Eestis niisugustes inessiivides (seesütlevates), kui Lõuna-Eesti külän ehk küläh < külähN < *küläsna. Muidu on *sn*-ist juba Ühis-Soome ajal *ss* saanud: külas, silmas < silmässä < silmäsnä. Niisugused Lääne- ja Saaremaa vormid aga, kui paikas, vakkas sunnivad varemaid *paikasa, vakkasa, s. o. lühikese *s*-ga vormisid oletama. Kas siin mingi analoogiaga tegemist on, või on lühike *s* siin kaugemate aegade tagant pärit, on raske ütelda. Tähelepanemise väärt on, et neis samus vormides ka mõnes Soome murdes, (nimelt Lääne-Soomes), ja Vadjas lühike *s* leidub, näit. Soome kyläsä, Vadja fšüläzä (külas, fš umbes kui č).

381. k. *s*-häälik ei ole *h*-*ks* muutunud, kui *s* ise *t*-st on tekkinud: arvasin < *arvadin, -ise lõ-

puga sõnades, näit. punase < punaise, -isa lõpuga adjektiivides, näit. kuulus < *kuuluisa, ilus < iloisa. Kõigil neil juhtumistel on s kahe vokaali vahele hilisemal ajal sattunud, kus ta enam h-ks ei saanud muutuda. Suurel arvul juhtumistel on seda nii ütelda otse meie silma all sündinud, näit. varese ja selle kõrval praegu veel varekse, karjase ja selle kõrval karjatse.

H-häälik.

382. 1. H-hääliku hallikad. H-häälik on võrdlemisi koguni noor häälik, mis alles Ühis-Soome ajal on tekkinud, osalt endisest k-häälikust (*kt > ht*), õige rohkem arvul endisest s-häälikust, kõige suuremal määral aga endisest š-häälikust, ükskõik kus kohas sõnas see š seisis. Nõnda leiame h < š, näituseks, sõnades hiir Sürj. šir e. šyr, viha Syr. vež, Votj. vož 'zorn, neid', ehtima, Tscher. eštem 'tege ma, valmistama, jne., leht, Tscher. leštaš, täht Mord. täštä jne., tohtima Tscher. toštam, toštem 'julgema', vaher vahtra Tscher. vaštar, hammas < Leedu žambas, hani Soome hanhi < Leedu žansis, hernes < Leedu žirnis ja väga palju teisi sõnu. (Vaata Setälä Äännehist. lk. 264—323). Vanemate Germaania laenude ajal ei olnud Eesti keeles veel h häälikut, sellepärast ilmub Saksa laensõnades, mis sel ajal Eesti keele võetud, h asemel k, näit. kalju vanaisl. hella < *xalliōⁿ, kana Goti hanat, kaer Norra hagre. Praegu leidub h Eesti kirjakeeles kahel kujul: lühike h ja pikk raske ħ. Lõuna-Eestis leidub aga ka hh, kahhin G. kahina.

383. 2. H sõna algusel. Ühis-Soome aegne h on püsinud Soomes, Karjalas, Aunuses, Vepsas ja Eesti Võru ja Setu murdes, kadunud Vadjas, Liivis ja Eesti Tallinna ja Tartu murdes. Ehk küll Eesti kirjakeel Tallinna murde peal põhjeneb ja h häälikut sõna algusel ei tunne, on Võru ja Setu murde põhjal harjunud viisiks saanud h-tähte sõna algusel kirjutada. Et kirjakeele kõneleja h-häälikut seal ei kuule, siis tekivad h-tähte tarvitamisel väga kergesti vead sisse: kirjutatakse teda sinna, kus teda tarvis ei ole, näit. sõnas *hagan, peab olema agan ja jäetakse sealt välja, kus ta ajalooliselt peaks seisma. Üleüldiselt võiks järgmist tähendada: h tuleb sõna algul kirjutada sõnades, millel Võru-Setu murdes ehk Soome keeles h sõna algusel hääletatakse, näit. hobune, Soome hevonen, Võru hopõn. Kui aga Võru-Setu murdes ehk Soome keeles h-häälik küll kuulda on, Eesti kirjakeeles aga tänini h tähte selle sõna algusel mitte tarvitatud ei ole, siis ei tule teda ka edespidi tarvitada, näit. õhk, mitte hõhk, nagu mõned seda sõna on hakanud kirjutama, sest et Soomes hehku.

384. 3. H teise silbi algusel.

385. a) lühikese vokaali järel on Ühis-Soome h püsinud, näit. Soome, Karjala, Aunuse, Vepsa paha, viha Soome viha. Niisama liha, keha, raha, vaha, eha, reha, iha, köha, püha, müha; löhi löhe, ihu, kihu, nohu; mühama, ahama 'rauschen', ehama 'glühen, leuchten', kihama, kohama, uhama 'sausen, brausen'; köhima; rõhuma, ihuma, puhuma, (puhkuma on analoo-

giline, k hiljem sisse kantud, kirjakeeles mitte soovitav).

386. b) Esialgse pika vokaali järel on h ka püsinud, aga eelmine pikk vokaal on lühikeseks muutunud, näit. maha S. maahan, pähä S. päähän, suhu S. suuhun, mehed S. miehet, rohi rohu S. ruohon, rehi S. rihi. Siiski leidub Võru ja Setu murdes h ees ka pikk vokaal, nimelt nominatiivis ja ainuse ja mitmuse partitiivides, ka illatiivis, näit riih' rehi, part. sg. riht reht, part. pl. rihi rehtesid, aga nom. pl. rehe' rehed, niisama puuhu puusse, suuhu suhu, maaha maha, päähä pähä.

387. d) -i, -u, (-ü) lõpuga diftongide järel on ühelt poolt h teiselt poolt diftongi lõpp -i, -u, (-ü) ümber paigutatud. Selle juures on diftongi lõpu *i jks* muutunud, -u (ja -ü) *v-ks*, näit. kahjud < *kaihot, jahvatan < *jauhatan, lahja < *laiha, kehva < *keühä, Soome köyhä, jöhv < *jouhi, mähi mähja < *mäihä, lehvima, lehvitama < *leühü-, *leühüttä-, Soome löyhy-, löyhyttä-, lihvatama 'schnell vorbei eilen,' Soome liuhahta- jne. — Ka siin leiame Võru murdes osalt vanemaid ümberpaigutamata vormisid, näit. Võru iahu' jahud, iauha jahusid, iauh jahvatab, kah'o kahju, kaiho (seda) kahju, aga kahiuh jahjusid. — Viru ranna ja Narva murdes on h hoopis kadunud: iavadan jahvatan, iavadin, iavati jahvatasin, jahvatas, seal kõrval aga ka hilisemad: jahud, kehva, kahjo, lahja jne.

388. e) l, n, r järel on Põhja-Eestis h kadunud, Wõru ja Setu murdes osalt niisama, osalt on ühelt poolt h, teiselt poolt l, n, r ümber pai-

gutatud, näit. sulane, Võru Setu sulanõ < * sulhainen, karu Soome karhu, Võru kahr, pl. kahru' karud, vana Soome vanha, herilane, S. herhiläinen, kare Võru kahrõ < * karhea, nuri Võru nühr, pl. nührü' nüridad, Soome nyrheä, tänan tänada Wõru tehna, tehädä' < * tenhāda jne., vrd Soome tenho.

389. 4. H järgsilpide algusel

Ühis- Soome h on järgsilpide alguselt (kahe vokaali vahelt) harilikult kadunud, näit. lambad < * lambahad, < * lambased, toored < * toorehed < * tooresed, tuppa < * tupahan. Aga Võru murde rahvalauludes leiame kaasrõhulise silbi järel illatiivis lõpu he, endise * sen: laulemahe, siidikohe, kamberehe. Põhja-Eesti murde rahvalauludes on neilsamul juhtumistel ie ehk je: istumaie, laulemaie, laskemaie, kaendelaie, tubaje jne.

390. 5. 1-se silbi lõpul on ühis-Soome *h* püsinud: nahka, rihma, lõhkuma jne. Häälikute ühenduses ht, mis št—st tekkinud, on ht *h* kujul püsinud nii hästi Põhja kui Lõuna Eestis, näit. leht, täht, tohtima, tahtma, puhtad. Aga ht *h* asemel, mis endisest kt-st tekkinud, ilmub Lõuna-Eestis, *t*, näit. ühe üte, näha nätä', teha tetä', koht kotus, kõht kõtt jne. — Kodaveres on iga-sugune ht uemal ajal, ka päris uutes laensõnades, st-ks muutunud, näit. leht lest, lahti lasti, õhtu õstu, vahtima vastma, täht täst, ühte üste, tohter toster jne.

391. 6. H järgsilpide lõpul. Siin tuleb ette ainult ht, endisest št-st tekkinud, mis üksikutes

murretes mitmel kujul ilmut. Lõuna-Eestis on ht püsinud, näit. mälehtä mäletan, unõhta unustan, kolahtama, murõht muret, pereht peret, hoonõht hoonet, imeht imet (muistne kt on t: kastõt < *kastekta, katet < *katekta, kõnet < *kõnekta).

— Tartu murdes on ht-st tt saanud: mälettä mälestan, unetta unustan, näugatama, haugatama. — Tallinna murdes on ht st-ks muutunud: unustan, mälestan, vabastan, imestan (Lõuna-Eesti imehtama), punastama, minestama, armastama (vist < *armahdan), kaetsema Lõuna-Eesti kaehtama < *kadehdama, nõrgastama, (< *nõrgahtama), Vormid imet (*imest asemel < *imehtä), venet, hoonet, muret jne. on-ege lõpuga sõnade analoogial tekkinud nagu näit. kastet < kastekta. Osas sõnades on st asemel t (tt) praksatama, näugatama, purjetama Soome purjehtia, vikati Lõuna Eesti vikaht. Vist on siin mõne teise murde, näit. Tartu murde mõju.

392. 7. Ühis-Soome h < š sõna lõpul on Lõuna-Eestis alal püsinud, mujal kadunud; näit. murõh mure, pereh pere, hoonõh hoone, imeh ime. Paiguti lejame aga neissamus sõnades Võru murdes h asemel ' , näit ime', pere', murõ', terve', lainõ' ege sõnade analoogial nagu kastõ', kõnõ'.

Nasaalid (ninahäälised)

393. Nasaalide hääletamisel on suukaanal ühes kindlasti määratud kohas kinni sulatud, nagu klusiilidegi juures, aga kurgupuri ripub alla ja selleläbi on õhuvoolule vaba tee läbi ninaruumi avatud. Sedamööda, kus kohas suuruum sulatud

on, jagunevad nasaalid niisama kui klusiilid järgmiselt:

394. 1. Labial nasaalid, mitmesugused *m*-häälikud, mille hääletamisel huuled sulutud on. Eesti keeles leiduvad järgmised *m*-häälikud: lühike *m*, näit. lumi, pikk *mm* (\bar{m}), näit. tamm (\bar{tam}), kahendatud *mm mm* (*mm mm*), näit. (seda) tamme (selle) tamme (*tamme tammè*), murretes leidub ka peenendatud \dot{m} (mitte aga kirjakeeles), \dot{kam} (kamm kammi); *h* ja *s* häälikute järel võib kõlata *M* seista: \dot{tuhM} , $\dot{o\dot{s}M}$, aga ka kõlav *tuhm*, *osm*.

395. 2. Dental nasaalid. Eesti *n* on harilikult alveolaar, s. o. sulg on keelelehe ja alveoolide vahel; viimaseid katab keeleleht peaaegu täitsa. *n*-häälikutest leiduvad praegu Eesti keeles lühike *n*, näit. pane, pikk *nn* (\bar{n}), sõna ja silbi lõpul näit. linn (*lin*), kahendatud *nn nn* (*nn nn*) kahe vokaali vahel, näit. (seda) linna (selle) linna (*linna linná*); tihti leidub peenendatud *n*, näit. kann (\dot{kan}) jne.; *t*-hääliku ees seisab (*esi*) *n*, näit. *panDuD*. Sulg ei ole siin mitte alveolide, vaid pealmiste hammaste tagumise seina ja keelelehe vahel. Kõlata *N* võib sõna lõpul *h* ja *s* häälikute järel ette tulla, näit. $\dot{käsN}$, \dot{pahN} , aga ka $\dot{käsN}$, \dot{pahN} .

396. 3. Palataalnasaalid: keeleselg lit-sub suulae vastu ja sünnitab seal sulu. Harilikus kirjas tähendatakse seda häälikut *ng*, teadusliselt η ; harilikult ilmub ta kujul $\dot{\eta}g$ $\eta\eta$ ehk ηG , näit. lõng (seda) lõnga (selle) lõnga $\dot{lõ\eta}g$ $\dot{lõ\eta}G$ $\dot{lõ\eta}\eta$ ehk $\dot{lõ\eta}G\dot{a}$. Murretes leidub ka peenenda-

tud *ŋ*, näit. pang pangi (pa^hŋg pa^hŋGi). *ŋ* hääliku kohast kõlata häälikut tähendatakse *h* tähega, kuid see häälik näib Eesti keeles puuduvat.

m.

397. Ühis-Soome *m* on Eesti keeles püsinud, ükskõik kus kohas ta sõna sees oli, näit. meri S. meri, lumi S. lumi, silm S. silmä, õnnetumad S. onnetomat. 1-e ja teise silbi vahel jääb lühike *m* muutmata, näit. lumi lumes, silm silmad, pikk *m* kaheneb aga kahe vokaali vahel ja ilmub kergel astmel, kui 2-se silbi lõpul enne konsonant, raskel astmel, kui teise silbi lõpul vokaal oli, harilikus kirjas ilma raske ja kerge astme vahel vahet tegemata *mm mm*, teaduslises raskel astmel *mm*, kergel *mm*, näit. tamm (seda) tamme (selle) tamme (tam tamme tammè). Järgsilpides leiame praegu ainult lühikese *m*.

398. Ka endise *mm* asemel on järgsilpides praegu *m*, näit. saame < *sammak, arvame < *arvademmak, haigemad < *haiGemmaD < *haikeðambat).

399. Mõnel juhtumisel on *m* juba Ühis-Soome ajal *n*-ks muutunud, nimelt:

400. 1. *t* (*d*) ees: lumi lund, leem leent, südame südant. Niisama sõnades kinnas < *kindas < *kimdas; kaas < *kansi < *kanti < kamti, vrd. Tschere. komdos 'kaas'.

401. 2. *k* ees sõnas king S. kenkä < *kemkä (*kemgä), vrd. Lapi gama, Mordva kämä, keme 'saabas', Tschere. kem 'saabas', Sürj. köm kot 'kingad ja sukad'.

402. 3. Sõna lõpul muutus Ühis-Soome ajal *m* alati *n*-ks. (Praegu võib *m* sõna lõpul küll seista, näit. leem, õnnetum). Nõnda tekkinud *n* on aga niisama nagu algupäranegi *n* Eesti keeles kadunud (peale paari erandi), kuna ta Soomes püsinud on. Nimelt on *m* sõna lõpul *n*-ks muutunud ja siis kadunud järgmistel juhtumistel.

403. a) Üksikutes sõnades, näit. ase Soome asen aseme, süda S. sydän südame, võti võtme, mitu mitme jne.

404. b) karitiv (ilmaütlevates) adjektiivides, näit. õnnetu S. onneton õnnetuma.

405. d) Akkusatiivi lõpul seisis enne *n* < *m*, näit. (tegin) koja (valmis), S. kodan, Tschere-m. kudom; (valas) vere, S. veren, Tschere-m. vüröm.

406. e) Oleviku 1 persoonal lõpp oli enne **m*, näit. loen S. luen Lapi logam, Tschere-missi pokta-m 'aja-n'. Miks see *n* Eestis kadunud ei ole, on raske ütelda.

407. g) arvusõnas kaheksa S. kahdeksan < **kakteksam*, vrd. Eesti murde genitiv kaheksma e. kaheksme ja kordarv kaheksamasa kaheksama (kaheksas kaheksanda kõrval). Niisama sõna üheksa, seitse < **seitsen* < **seitsem* vrd. omastav seitsme.

408. h) Ajasõna on om (murde vorm). Ühis-Soome ajal pidi see sõna kahel kujul olema olema, vokaali lõpuga, mis *m*-i *n*-ks muutumise eest kaitses ja ilma vokaali lõputa, kus *m* sõna lõpul üleüldise korra järele *n*-ks muutus. Ühis-

Soome aegne paljus oli nähtavasti *õmmat, vrd. Lõuna-Eesti omma, kuna praegune paljus 'on' ainusest laenatud on.

409. 4. 1-se ja 2-se silbi vahel vokaali ees lühikese vokaali järel vaheldavad üksikutes murretes lühikesed *l, m, n* ja kahendatud kerge *ll mm, nn*. Kirjakeel tarvitab kord ühte kord teist vormi. Sagedamine leiduvad vankuvad sõnad on järgmised:

410. *m* kirjutada: amet, emis, himu, imit-sema, kamakas 'grosses stück', kamal 'beide hohle hände zusammen gelegt', komistama, komitee, komandeerima, komendant, komissar, komisjon, kumardama, kumer, ometi, sama, samuti, samet, tümin, ümar, ümardaja, ümargune.

411. *mm*: jõmmakas 'stark, tüchtig, tüchtiger hieb', kammel 'kamille', aga kaamel 'kameel', kammits, kammal kambla 'grosses stück', kämmal kämbla 'handfläche', kummut, kõmmutama, kummima, kummitama 'wölben; spucken', kummuli, kummutama ein gefäss umkehren, lämmatama, lummama 'bezaubern', ummistama.

412. *mb*: kamber, number, klamber.

n.

413. 1. Ühis-Soome *n* on sõna algusel püsinud, näit. nina S. 'nenä', nimi, nahk S. nahka jne.

414. 2. Järgsilpides on endine *nn* *n*-ks muutunud, näit. tõmmanud < *tembannut < *tembatnut; niisama: karanud, vaadanud, hüpanud jne. — Kuidas terminatiivi (rajava) nõrka astet seletada, ei ole selge, näit. rannani; ootama peaks siin vormi *randani < *randanik. Kõrvuti sei-

savad senni, kunni (ja seni, kuni < * senik, * kunik). Võiks arvata, et rajava lõpu lühike *n* mingi analoogia põhjal kahendatud *nn*-ks muutunud on, millest siis hiljem uuesti lühike *n*. Seesama mak-sab ka essivi (oleva) kohta, mis Viru rannas reeglikorraselt raskel astmel leidub: jõgena, lapsena, mujal aga nõrgal astmel on, näit. Kodaveres: k̄aõn kukk̄uB, linn̄un lal̄aB (< * k̄aγonna, * lindunna?). Vrdl. ka sõna homme (< * hommena), peaks olema * homme.

415. 3. Vanemas Eesti keeles on häälikute ühenduses *ns* *n*-häälik eeloleva vokaali sarnaseks muutunud ja sellega pika vokaali sünnitanud. See pikk vokaal on siis hiljem ka niisugustesse vormidesse üle kantud, kus *n* mitte *s*-i ees ei seisnud, näit. küüs < * künsi (< * künti), omast. küüne (peaks olema * künne < * künten). Niisamasugused sõnad on kaas (< * kansi), laas < * lansi, põõsas < * pensas, maasikas Soome man-sikka (< * mantika, sõnast * manti, nagu sõnast musta mustik. Sõna * manti kohta vrd. manner-maa < * mantermâ). Reeglikorralised on ka Lõuna-Eesti tuusi, tuus, kuna Tallinna murde tundsin, tundis analoogia teel mineviku tundemärgi -si-abil on tekkinud. — Järgsilpides on *ns* niisama oma *n* kaotanud, kuid tema eel seisev vokaal on lühike, kas algusest peale, või hiljem lühendatud, ei ole selge, näit. kolmas < * kolmansi < * kolmandi omast. kolmanda < kolmande. Rahvalauludes on ka 3 isiku suffiks *nsa* oma *n* kaotanud: ajalasa < ajalansa, karvaldasa < karvaldansa. Niisama üksnes < * üksinensä, iganes < * ikänensä, enesel < * henensellä.

416. 4. Silbi lõpul on *nt* juba Ühis-Soome ajal *n*-i kaotanud, näit. katta < *kantta-, vrdl. sõna kaas < *kanti. Siitsamast pärit on kate < *kanteše ja katus. Niisama tundma - tuttav < *tunttav, kuna praegune Eesti vorm tuntav uus, analoogiline sünnitus on. Sõna ots vana kuju on *ontsa, vrdl. Tschere. ondžol, ondžul; kolmat < *kolmantta, tüvi *kolmante-; paraku < *paratku < *parantku, sõnast parandama või õigem *parandema.

417. 5. *ln > ll*: Leedu szalnà > *šalna, Eesti hall, om. halla; Leedu vilna > Eesti vill villa; all, Soome alla < *alna, vrdl. Tschere. ülnö 'all'. Niisama alalütleva (adessiivi) lõpus, näit. maal vrdl. Soome maalla < *maalna. Alalütleva (allatiivi) pikk *l* on järelaimamine adessiivile; nõnda maale Soome maallen < *maalen, vakale < *vakallen < *vakkalen; alla on järelaimamine all sõnale; alla asemel seisis enne ja seisab praegugi veel Eesti murretes (läks laua) ala < *alak.

418. 6. *sn > ss*, näit. maas, Soome maassa < *maasna on Ühis-Soome ajast pärit, selle pärast tuleb niisuguseid Lõuna-Eesti vormisid kui külähN, küläh, külän uuemateks analoogia sünnitusteks pidada. Nendes leiduv *n* on Dr. Setälä arvates essivi *na*-lõpust pärit, mis inessiivi ehk illatiivi *s*-i otsa on astunud, kuna *s* ise *h*-ks on muutunud.

419. 7. Sõnalõpult on muistne *n* Eesti keeles kadunud ja nimelt:

420. a. Ain. nimetavas vanades *n* (-me-) lõpuga substantiivides. Niisugused sõnad on: habe < *haben om. habeme: kuule kuulme, kanne kandme 'gehenk', süda südame, liige liikme, mähe

mähkme, pühe pühkme, seitse seitsme, kõide kõitme, sööde söötme, aste astme, iste, kaste, piste, võti võtme, mitu mitme ja *n*: sõnades seeme seemne, kümme. Mitmel neist sõnadest on ilma *m*-ta vorm kõrval, näit. kaste om. kaste ja kastme.

421. b. kõikide ne (-se-) lõpuga substantiivide ja adjektiivide ain. nimetavas, näit. hobune < *hobunen vrd. Soome hevonen, naine < nainen, karvane Soome karvainen jne.

422. d. Kõikide ilmaütlevate (karitiv) omadussõnade ain. nimetavas, näit. õnetu õnetuma, vrdl. Soome onneton, põhjatu, jalutu jne.

423. e) Kõigis ain. ja mitmuse omastava vormides, näit. (selle) maja < *majan, (nende) majade < *majaden.

424. g) Akkusatiivuses (sihitavas), mille *n* vanast *m*-st tekkinud, näit. (ehitasin) maja < *majan < *maiam (üles).

425. h) Kõigis ain. ja palj. illatiivi (sisseütleva) vormides, näit. maha < *maahan (*maasen), (läks) metsa < *metsahan (< *metsasen), (läks) saama < *saamahan < *samasen, andma < *andamahan < *andamasen.

426. i) Kõigis ain. ja palj. allatiivi (alaleütleva) vormides, näit. majale < *majallen < majalen, majadele < *majadelen.

427. k) Vanus ain. ja palj. instruktiivides, mis läbistikku ainult adverbidena püsinud, näit. palja jalu (< paliahin ialyoin), oma keeli < *omin kelin, mõistu ja targu, palju < *palion, hilja < *hilian, ilmsi < *ilmisin.

428. l) Passivi praesentis: pannakse < *pan-daksen, parandatakse.

429. m) Passivi praeteritumis: söödi < *söö-dihen < *sötisen, joodi, naerdi jne.

430. n) Präsens 1-ses persoonas on *n* Lõu-na-Eestis reeglikorraliselt kadunud, ka tihti vane-mas Eesti kirjakeeles, praeguses Eesti kirjakeeles ja Tallinna murdes on präsens 1-sesse persoo-nasse *n* (vist uuesti) asendatud: annan, teen, loen jne.

431. o) ka liitsõnades on liidu esimene osa oma vana *n*-lõpu kaotanud, näit. kalamees < *kalanmees; erand on sõna maantee, kus *n* püsi-nud. Osalt näib *n* järgmise hääliku sarnaseks muutunud olevat, näit. kahekesi < kahdenkes-ken, sarapu < *saranpuu jne.

η.

432. η-häälik ilmub raskel astmel alati ηG kujul, näit. hang (loe: haηG), pang (loe: paηG). Nõrgal astmel leiame ühes osas murretes ηG, tei-ses (Saaremaal) ηη, näit. hange (loe haηGe ehk haηηe) jne. Harilikus kirjas tähendatakse seda häälikut alati ng- tähtedega. Järgsilpides on ai-nult ηG: kuniηGas (mitte *kuniηηas) ehk η on kadunud, näit. Setu kuñigas, aga Haanjas kuñigas.

433. Tähele tuleb panna, et lõpuliide gi (< *-kik) kunagi eeloleva *n*-häälikuga η hääli-kuks kokku ei sula, võrdl. kang kaηGi, aga kann kañGi, mitte *kañGi, niisama söongi, olengi (sõnGi, olenGi, mitte *sõηGi, *oleηGi).

IV. *l*-häälik.

434. *L*-häälikut hääletades sulub keeleots vastu pealmisi hambaid, ehk vastu alveoolisid (nõnda nimelt Eesti *l*) ehk alveoolide tagumist osa, nii sama nagu *t* ja *d* hääletades, kuid kummagi keeleääre ja põse vahel on lahtised kaanalid, kust kaudu õhk vabalt välja voolab. *L*-i iseloomu ei muuda palju, kus kohas sulg olemas, küll aga see, kui palju keele tagumine osa suulaele ligindatud on. Mida suurem see vahe, seda tumedamalt kõlab *l*, nii on näituseks lugu Vene *л*-häälikuga. Eesti *l* on väga hele häälik, heledam koguni kui Soome oma, see tähendab, Eesti *l*-i hääletades on keele tagumine osa väga ligidale suulaele tõstetud.

435. Oma iseloomu (kvaliteedi) poolest on Eesti *l* üle terve maa ühesugune, ainult Setumaal on Vene mõjul sügav Vene *л* tekkinud, nimelt kui *l*-i järel vanasti *i*-häälikut ei seisnud, ehk praegu mõnda esivokaali ei seisa, näit. күлм 'kül'm', валгõга, aga күelmä 'külmad', üles. —

436. Pikkuse (kvantiteedi) poolest leiame Eestis lühikese *l*-i, millel astevaheldust ei ole. Pikkadest on \bar{l} sõna ja silbi lõpul: vil̄ (vill); kahevokaali vahel on kahendatud ll̄ ll̄: villa villà. Harilikus kirjas tähendatakse pikk *l* ll tähtedega ilma vahet tegemata nõrga ja raske astme vahel.

437. Järgsilpides leiame ll̄ mõnes murdes allatiivi (alaleütleva) lõpul kaasrõhulise silbi järel, näit. sulaselle, harilikult sulasele; see kahendatud *l* ei ole aga midagi algupäralist, vaid on

analoogia teel tekkinud, kuna allatiivi vana lõpp-len oli (mitte -llen).

438. Endise *ll* asemel leiame meie 2-se silbi algusel pika vokaali järel lühikese *l*, näit. keelan < *kēllän < *kēldän; niisama oli lõpp-line enne *-llinen, näit. metsaline < *metsällinen.

V. r-häälik.

439. R-i hääletamisel puudutab keele-ots, nagu *l*-gi juures, kas pealmisi hambaid, ehk alveoolisid (Eesti *r*) ehk alveoolide tagust ruumi, ei sünnita aga sulgu nagu *l* juures. Puudutamine sünnib kas ühekordselt (ilma värinata *r*) ehk mitmekordselt (värisev *r*, nagu Eestis).

440. Kvaliteeti (iseloomu) poolest on Eesti *r* ühetaoline üle terve maa, ka ajalooliselt on *r* läbistikku ilma muutusteta püsinud Soome-Ugri ajast peale.

441. Kwantiteedi (pikkuse) poolest on *r* kas lühike, ilma astevahelduseta, ehk pikk *r̄* ehk *r̄*, ehk kahendatud *rr* *rr*. Tallinna murdes ja kirjakeeles leidub *rr* *rr* ainult kahes sõnas narri narri, wurru. Lõuna-Eestis leidub kahendatud *r* sagedamine (läks) merre (meresse), kerra kerasse jne.

VI. Poolvokaalid.

442. Poolvokaalideks nimetatakse häälikuid, millel kõik vokaalide omadused, ainult selle vahega, et nad üksi, ilma vokaalita, mitte silpi ei sünnita. Poolvokaalisid kirjutatakse nende samade tähtedega kui vokaalisidki. Kui aga tarvis on seda

tähendada, et täht mitte täieõiguslist vokaali ei tähenda, siis tõmmatakse temale loogataoline joon alla, mille kumer selg ülespoole on käänatud, näit *i*, *u*, *a*, jne. *Õieti* on hariliste nõndanimetatud diftongite (kaksiktäishäälikute) lõpuosad alati poolvokaalid, sest et ainult diftongi algosa silbisünnitaja on, lõpuosa aga, nagu iga muu konsonant, sellele vokaalile külge liitub. *Sõnas* *hai-ge* on *i* niisama *a*-vokaali külge liitunud, nagu *l* *sõnas* *al-ge*. Harilikult ei lahutata aga diftongi osaid mitte teineteisest, vaid loetakse diftongi teist, konsonandilist osa eelmise, vokaalilise osaga üheks ainsaks kaksikühenduseks, kaksikvokaaliks. Ainult siis, kui konsonandiline osa vokaalilise ees seisab, loetakse esimest, konsonantilist osa poolvokaaliks.

443. Niisuguseid poolvokaalisid kitsamas mõttes on Eesti keeles kaks: *i*, mida me harilikus kirjas *j* tähendame, näit. *maja* (*maia*), *tegija* (*tegiia*), *saaja* (*saaia*) jne. ja *u*, mis aga Eesti keeles enamasti dentilabial spirandiks *v*-ks on muutunud, näit. *kuuve* < *kuue*. Et *v*-st juba spirantide all kõnet oli, siis võtame siin ainult *j*-i (*i*) kõne alla.

j (*i*)

444. Ühis-Soome ajast peale on *j* poolvokaal olnud, on Eesti keeles selleks enamiste ka jäänud ja tähendatakse teda sellepärast teadusliselt *i* tähega. Kirjakeeles leidub *j* ainult lühikese häälikuna, ilma astevahelduseta, Lõuna-

Eestis on aga ka kahendatud *ji* olemas, näit. mailla < *maiahen 'majasse.'

445. Kui *j* järgneva vokaali kadumise läbi sõna ehk silbi lõpule on sattunud, siis on ta täieõiguslikseks silbisünnitajaks *i*-vokaaliks muutunud, näit. nali < *nalj < nalja, hiline < *hiljne < *hiliainen.

446. Lõuna-Eestis on *j* konsonandi järel kergel astmel konsonandiga ühinenud lühikeseks peenendatud konsonandiks, aga raskel astmel püsinud, näit. palas < paljas, paljuses palja', (selle) ah'ö < ahju, aga (seda) ahjo. Kui eelseisev konsonant *g* ehk *k* on, siis ilmub see ka raskel astmel peenendatud raske astme klusiilina, näit. väga < *vagja 'vaia', part. (seda) vakka (vaia) illat. (sinna) vakka vaiasse. — Viljandi pool on *lj* > *ll*, näit. kül'l'e < külje. — Saaremaal on *lj* mõnel juhtumisel *il*: pailu < palju, harilikult aga *lj* püsinud: haljas haljad, nagu kirjakeeleski.

447. Ühis-Soome ajast pärit on mõnes sõnas sõna alustavate silpide vaheldus *jo-e*, näit. Soome joka, Lõuna-Eesti egä, Põhja-Eesti iga, niisama Soome jotta että, Eesti et, Soome jompikumpi, Eesti emb-kumb.

448. Niisama vaheldavad paaris sõnas sõna algusel *ju-ü*: jumal aitümal (< aita jumal), jutlus ütlus, ütleva.

449. Paiguti on *j* kahe vokaali vahelt kadunud näit. (aama <)* ajama, aasta (< ajasta-), aetud < *ajetud.

450. *i* ees on *j* alati kadunud, näit. velje, nom. *velji > veli, kosilane < *kosiilainen; nii-

sama võib *h* oma *j* hääliku ees kaotada, näit. tühendan < tühjendan.

451. Hilisemal ajal *i*-st tekkinud on *j* sõnas juuksed < *hißuksed.

Näitused: maja, kaja, raja, oja; kuju, aju, paju, mõju, tuju; soe sooja; ajama, rajama, kajama, ojama; ujuma, vajuma, mõjuma.

VII. Vokaalid (täishäälikud).

452. Vokaalideks nimetatakse ülepea niisuguseid sonoorhäälikuid, mida lahtise suuga, keelepära osavõttel, hääletatakse. Ka *l* ja *r* on sonoorhäälikud ja neid hääletatakse niisama lahtise suuga, aga *r* hääletamisel on keeleots tegev, *l* hääletamisel keele küljed; *n*-i hääletades on suu- ja ninaruum mõlemad lahti, mitte ainult suuruum, nagu vokaalide juures.

453. Vokaalide jaotamine liikidesse teeb palju rohkem raskusi, kui konsonantide jaotamine. Konsonantide juures on palju hõlpsam ära määrata, missugused kõneorganid ja kus kohas nimelt iga üksikut häälikut hääletades, peasjalikult tegevad on. Vokaalide juures on see äramääramine palju raskem. Häälise sünnib ju kõrisõlmes sellest, et häälepealad võnkuma ja kõlama hakkavad, nagu kõlavate konsonantidegi juures. Aga see kõla ei pääse muidu ilma, kui läbi suu (ehk nina) ja muutub sedamööda, missuguse kuju suukoobas omandab. Siiski on võimalik kaht keeleorgani osa nimetada, mille mitmesugused kujud mitmesuguste vokaalide tekkimise juures pätegelased on. Need on huuled ja keelepära.

454. Huulte kaastegevusel tekivad labiaalvokaalid (huultäishäälikud) *u, o, ü, ö*. Aga ka siin mängib kõige tähtsamat osa ikkagi keelepära, kuna huuled häälikule ainult lõpuliku värvi annavad. Palju tähtsam on keelepära tegevus.

455. Keelepära (keele tagumise osa) tegevus on vokaalide tekkimisel kahesugune: Keelepära hääletab horisontaljoonel oma mingisuguse osaga, ehk keelepära liigub vertikaljoonel ülespoole suulae ligemale ja ümberpööratud. Suurema hulga vokaalide juures on need mõlemad hääletamise viisid ühekorraga tegevuses.

456. a) Hääletamised horisontaljoonel. Kergemaks arusaamiseks võib keelepära endale õige joonena ette kujutada, mille iga punktikene, tagant alustades ettepoole, hääletamisel päätegelane võib olla. Et neid punktikesi aga lugemata hulk on, siis saame ka lugemata hulga vokaalisid. Kuid harilikult jaotatakse terve keelepära (eelpool nimetatud õige joon) ja sedamööda ka vokaalid kolme liiki, selle järele kas keelepära kõige tagumisem, või keskmine või eelmine osa hääletamisel päätegelane on. Nõnda saadakse kolm liiki: esivokaalid *ä, ö, e, ü, i*; keskvokaal *õ*; tagavokaalid *a, o, u*.

457. Keele uurimise töödes (vähem igapäises kirjas) leidub tarvidus ka niisuguseid vokaalisid ära tähendada, mis eelpool üles loetud normalvokaalidest natuke ette või tahapoole hääletatakse. Selleks otstarbeks on iseäralised märgid olemas iga normalvokaali mõlema teisendi jaoks. Nii saame, näit. esi *e*, normal *e*, taga *e*, esi *i*, normal *i*, taga *i*, esi *u*, normal *u*, taga *u* jne.

458. b) Hääletamised vertikaljoonel.

Ka siin võib keelepära õige joone iga punkti keelele ligemal ehk kaugemal seista, nõnda et ka sellest seisukohast lugemata hulka vokaalid võib saada, aga siingi valitakse ainult teatav hulk normalvokaalid välja, millele keeleuurija veel kaks teisendit igale ühele juure lisab, ühe, mida normalvokaalist natuke kõrgemal hääletatakse (keelepära suulaele natuke ligemal), teise, mis normalvokaalist natuke madalamal seisab. Nõnda saame normal *e*, kõrge *e* ehk *é*, (mõlemaid tähti tarvitatakse ilma vahet tegemata), hääliku, mis *e* ja *i* vahe peal on, kuid ligemal *e*-häälikul, muidu saaks temast madala *i*), ja lõpuks madala *e* hääliku, mis *e* ja *o* vahe peal on.

459. Mõlemaid, niihästi horisontal, kui ka vertikal jaotusi näitab alamal seisev normalvokaalide tabel, kus igale normalvokaalile pahemat kätt tagavokaal märgiga <, paremat kätt esivokaal märgiga >, ülespoole kõrge vokaal märgiga ^, allapoole madal vokaal märgiga v juure võib liituda. Nii saaks näit. normalvokaal *i* järgmised 9 teisendit.

kõrge	<i>i</i> _˘	kõrge	<i>i</i> ^ˆ	kõrge	<i>i</i> _˘
taga	<i>i</i> _˘	normal	<i>i</i>	esi	<i>i</i> _˘
madal	<i>i</i> _˘	madal	<i>i</i> _v	madal	<i>i</i> _˘

Nõnda siis võib iga üksiku vokaali juures 9 teineteisest natuke lahkuminevat teisendit kirjas üles tähenõndada, seal, kus keeleuurija selleks tarvidust tunneb.

Vokaalide tabel.

Horisontal joonel	Taga- vokaalid	Kesk- vokaalid	Esi- vokaalid
vertikal joonel alt üles lugeda		i	i
	u	ē	ü
		ō e	e
	o	ē	ö
	a		ä

460. Vokaalide hääletamise koha äramääramiseks on vaja hästi tähele panna, kuidas keel puhates seisab. Kui me endale selle selgeks oleme teinud ja siis puhkeseisu kohast keelepära tagumise osa vähe tahapoole tõmbame ja ühtlasi tema natuke pehme suulae poole üles tõstame, siis saame normal (hariliku) *a*-hääliku. Huuled ei muuda siin oma seisust. — Kui me keelepära *a* seisukohast veel rohkem tahapoole tõmbame ja suulaele lähendame, ühtlasi aga ka huuled nõrgalt ümarusse tõmbame, siis saame *o* hääliku. — Kui me sedasama viisi edasi toimetame, siis ilmub *u* häälik, kus keelepära puhkeseisust võimalikult kaugele tahapoole on tõmmatud, ühtlasi nii kõrgele pehme suulae poole üles on tõstetud, et õhk veel vabalt läbi pääseb ilma õõrumist sünnitamata, mille juures konsonant tekiks, ja huuled võimalikult kaugemale ettepoole välja on lükatud ja rõngataoliselt ümarusse tõmmatud. Keelekogu on ka tahapoole tõmmatud. Nõnda tekib suukoopa esiosas kuulisarnane resonantsruum, kuna väljapääsemiseks ainult väike ümargune avaus huulte vahel on.

461. Kuna tagavokaalide hääletamisel keelepära kõige tagumise osa pehme suulae poole

kerkib, tõstab keskvokaali *õ* hääletamisel keelepära keskosa ennast kõva suulae tagumise ehk keskmise osa poole, kuna keele eelmine osa pisut taha poole tõmmatud on ja nõnda suuruumis lamab. Eesti kirjakeeles ilmub *õ* häälik ainult 1-ses silbis.

462. Esivokaalide juures hääletab keelepära eelmine osa. *ä* juures on keeleseis umbes seesama kui *a* juures; kuna aga *a* juures keelepära tagumine osa tegev on, töötab *ä* juures keelepära eelmine osa, mis õige vähesel määral kõva suulae poole üles kerkib. Huuled ei võta hääletamisest osa. — *ö* on keskmise kõrgusega esihäälik; keelepära eelmine osa on kõva suulaele natuke ligemal kui *ä* juures; *e* juures kerkib keelepära *ö* kohalt vaevalt märgatavalt kõrgemale, huuled ei võta hääletamisest osa. — *ü* juures näib keelepära suulaest natuke kaugemal olevat, kui *e* juures, ettepoole lükatud huuled on nõrgalt ümardud. — *i* on kõigist vokaalidest kõige rohkem eelpool hääletatav, keele kogu on ettepoole lükatud, ühtlasi on keelepära kõige rohkem suulaele ligindatud, umbes niisama kui *u* juures. Suunurgad tõmbavad ennast harilikult pisut taha poole, huuled sünnitavad ümaruse asemel tihti pilutaolise avause. Resonantsi ruum on võimalikult väikene, õhu väljapääsemise avaus võimalikult suur.

Vokaalide kvantiteet (pikkus).

463. Eelpool oli kõne vokaalide kvaliteedist või iseloomu omadustest, aga ka vokaalide kvantiteet või pikkus mängib keeles tähtsat osa. Nagu

konsonandid, nii ilmuvad ka vokaalid keeles kas lühikestena ehk pikkadena.

464. Pikad vokaalid, mis praegu ainult sõna esimeses silbis võivad ette tulla, ilmuvad jällegi nagu konsonandidki, kergel astmel kui 2-se silbi lõpul muiste konsonant seisis, näit. sama (päev) < *saman, raskel astmel kui 2-se silbi lõpul muiste vokaal seisis, näit. läheb sama < *sâman. Teaduslikes kirjas tähendatakse pikk vokaal ainult ühe tähega ja tarvitatakse kerge astmelise vokaali tähenduseks tähe peal märki -, raskeastmelise juures märki ^ . Harilises kirjas tähendatakse kerge ja raske aste ühte viisi ilma vahettegemata kahe tähega.

465. Lühikesed vokaalid ei tunne praegu astevaheldust. Keeleteaduslikes töodes tehakse küll vahet täielühikese ja poollühikese vokaali vahel ja tähendatakse poollühikest märgiga ^ tähe peal, aga see vahe ei teki mitte reeglikorralisest aste vaheldusest, ja tihti ei saa seda palja kõrvaga sugugi välja kuulda, näit. tehakse lõpu a vahel vahet sõnades padà - patta (1-se sõna lõpul on poollühikene à, teise lõpul täislühikene a). See vahetegemine on siin enamiste tähelpanemata jäetud.

Diftongid (kaksiktäishäälikud).

466. Nagu iga vokaal iga konsonandiga võib silbi sünnitada, niisama võib ta seda ka iga teise vokaaliga, mis siis niisama silbisünnitaja vokaali mõju alla ennast heidab, nagu konsonantki. Silbisünnitaja vokaal sünnitab diftongi esimese osa, konsonandiline vokaal lõpu osa.

467. Konsonandilise (lõpu) osa järele jaotades leiame kirjakeeles järgmised diftongid, kuna üksikutes murretes neid palju rohkem on.

i - lõpuga diftongid: ai, oi, ui, õi, äi, öi, ei;

u - lõpuga: au, ou, õu, äu, eu, iu;

e - lõpuga: ae, oe, õe, äe;

o - lõpuga: ao, õo, äo, eo;

a - lõpuga: ea.

468. Diftongi esimene osa on muutumata, lõpuosa on aga astevahelduse alune, kerge- ehk raskeastmeline, nagu pikad lihtvokaalidki. Harilises kirjas ei tehta kerge- ja raskeastmelise diftongi vahel vahet, teaduslikes tähendatakse raskeastmelise diftongi lõpu osa märgiga *v*, näit. (selle) päeva *v* (seda) päeva. Järgsilpides tulevad diftongidest ette ainult *ai*, *ei*, *ui*: nädalaid, siniseid, raamatuid, kõik teised leiduvad ainult esimeses silbis.

VIII. Vokaalide vaheldused.

469. 1. Sissejuhatavad märkused. Iga üksik keelemurre edeneb iseoma keeleseaduste põhjal, mis peasjus küll kõikide murrete kohta ühtlased on, üksikutes asjades aga lahku lähevad. Nõnda tekivad aja jooksul lahkuminevad keelekujud, nagu Tartu murde pää, Tallinna pea, Lõuna-Eesti külla, Tallinna külasse jne.

470. Selle kõrval mõjuvad aga ka naabri murded, kuna neist sõnu ja keelevormisid laenatakse. Seesama nähtus kordub ka kirjakeeles, mis ju niisamasugune keelemurre on, nagu iga teinegi. Ka siin töötavad iseomad keeleseadused,

mis peasjus teiste murrete omadega ühtlased on, nõnda et Eesti kirjakeel ikkagi Eesti keeleks jääb, mitte mõneks muuks keeleks ei saa muutuda, kuid laenamiste mõju on siin veel mitu korda suurem kui üksikutes rahvakeele murretes. Kirjakeele peale võivad otseteel kõik keelemurded mõju avaldada, mitte ainult naabruses olevad, ja iga murre seda suuremal määral, mida rohkem selle murde kõnelejaid kirjandusliselt tegevad on. Ilma tahtmata toob juba igaüks kirjandusliselt tegev isik oma murde sõnu ja vormisid kirjakeele, iseäranis niisuguseid, millest tänises kirjakeeles puudust tundus. Sellel teel edeneb ja kosub iga rahva kirjakeel alatasa ja ilma vahetpidamata, ikka rikkamat sõnade ja keelevormide tagavara murretest kogudes. Sedasama sünnib ka Eesti keelega.

471. Kuid Eesti kirjakeele olud on mitmeti teistsugused, kui teistel haritud keeltel. Seal on kirjakeel ühtlasi ka koolikeel. Ta õpitakse koolis ära nõnda, kudas ta teataval ajal olemas on, ja igal kirjandusliselt tegeval isikul on selle tõttu kindlasti teada, mis keeles olemas ja mis puudub. Eesti keele varaga saab ainult raamatutest, enamiste ilma kooliõpetaja juhatuseta, ühte ja teist juhtumise kaupa tundma õppida.

472. Sellepärast on arusaadav, kui murretest sõnu ja vormisid kirjakeele sisse tuuakse, mille jaoks siin juba omad sõnad ja vormid olemas olid, aga kirjanikul (ehk kõnelejal) puuduliiku keeleteadmise pärast tundmata. Nõnda on kirjakeele suur hulk ühetähenduslisi kaksik-, kolmik- ja enamgi vormisid tekkinud, mis keele kirjuks ja mitmekesiseks ja tema äraõppimise raskeks teevad.

473. Kui siis veel, nagu see suurel hulgal meestel, kes Eesti keele põllul on katsunud tööd teha, harjunud mooduks on saanud, vististe küll kõige parema tahtmisega, aga keelt ja tema seadusi puudulikult tundes, teda kirjutuslaua taga parandama ja ümber looma hakatakse ja uusi sõnakujusid veel meelega suurel arvul juure soetatakse, siis läheb segadus väljakannatamataks ja harilik inimene, kes koolist mingit keelelist tuge jalge alla ei ole saanud, viskab meelt heites sulle käest, ehk ta tormab pimedast peast nõnda nimetatud „keele uuendajatele“ järele, iga uut lahkuminekut rõõmuga tervitades, selles ekslises usus, et sellega keel jälle haritud keelele sammu ligemale on jõudnud. Ta ei tea, ja see on ka andeksantav, sest keegi ei ole temale ära seletanud, et lahkuminevate vormide üksteise otsa kuhjamine ja näselemine keele vormide kallal keelt haritud keeleks ei tee, vaid suured vaimutööd, mis keeles leiduvad; et keel mitte iseene pärest olemas ei ole, mitte selleks, et tema vormide „suurtsugususe“ üle ilutseda, vaid et inimene tema abil oma mõtteid võiks välja ütelda.

474. Mida kindlamalt, selgemalt ja vähema vaevaga keel suudab mõtte ära ütelda, seda rohkem on ta haritud. Sellest seisukohast on iga vägivaldne, ilma tungiva tarvitusega ettevõetud uuendus keeles tagurline toimetuse, sest et see mõtte arusaadavat väljaütlemist raskemaks teeb. Liig suured ja järsud uuendused keeles teevad hariduse saamist raskemaks, alalhoidlus keeles tähendab edu hariduses. Uuendus keeles on lubatud ja tarvilik ainult seal,

kus tänini kirjakeeles kohane avaldamise viis puudus, ehk raskustega ühendatud oli.

475. Keeleõpetuse ülesanne on olemasolevaid vormisid süstemaatiliselt üles tähendada, nende tekkimist ära seletada ja nõnda sellega tutvustada, mis keeles tõepoolest olemas on; kirjaniku asi on seal, kus ta mingi uue mõtte väljaütlemiseks keelest kohast sõna või vormi ei leia, seda luua, ja seda loob kirjanik alati ilma vaevata nii tabavalt, kui selge tal enesel väljaöeldav mõte on. Puudulikult loodud ütlemise viis tähendab ühtlasi, et väljaöeldav mõte ise kirjanikul veel selge ei ole. (Mõeldud ei ole siin mitte teadusliste nimetuste — termini tehnicu — kindlaks määramine sellekohastes komisioonides, mis vististe soovitav ka edespidi).

See sissejuhatus on tarvilik iseäranis nimelt vokaalide õpetuses, kus Eesti kirjakeel iseäranis palju lahkuminekuid pakub, mis suurelt osalt ilma tahtmata üksikutest murretest sissekantud on, osalt aga ka paljast üleannetusest. Igal lahkumineval vormil, kui ta mitte paljas üleannetus ei ole, vaid rahva keeles tõeste leidub, on eluõigus, sest igaüks rahvakeele vorm on oma murde seisukohast täitsa õige. Kust peab siis põhjuseid selleks leidma, et üht vormi soovitada ja teist kõrvale jätta.

476. Selle järele, mis eespool öeldud, peab eesõigus igakord kahest või mitmest sõnakujust sellel olema, mis üleüldiselt tuttavam, millest suurem hulk kõige kergema vaevaga aru saab, mille abil mõtte väljaütlemine kõige õigemalt ja otsekohesemalt, kõige väiksemate takistustega

kuulajani ulatab. Sellest seisukohast on siin kaksikvormidest need, mis vähem tarvitusel ja mida soovitada ei saa, klambrite vahele asendatud. Ka siin võib keeleõpetus eksida ja üleüldisemalt tarvitata seda pidada, mis tõe poolest vähemal määral tarvitusel on. Võib juhtuda, et just see vorm, mis mitte soovitatavaks on tunnistatud, üleüldiselt tarvitusele tõuseb ja teised kaksikvormid ära lämmatab. Seda peab keeleõpetus muidugi silmas pidama ja seda mööda elava keele nähtuste alla grammatika reeglid painutama, mitte elavat keelt grammatika reeglite alla painutada tahtma.

477. Kui keel ja grammatika mitte kokkukõlas ei seisa ja grammatika midagi muud õpetab, kui seda, mis keeles olemas, siis on alati süü grammatikal, kunagi mitte keelel: grammatika nõuab parandamist keele põhjal, mitte keel grammatika põhjal.

478. Lahkuminevaid vormisid, iseäranis vokaalide alalt, on Eesti keeles väga palju. Neid kõiki üles lugeda oleks võimalik ainult täielises suures sõnaraamatus, kus kõik lahkuminevad murdevormid aset leiaksivad. Siin on tahetud lahkuminekuid ainult liikidesse jaotada ja iga liigi kohta mõned silmapaistvamad näitused tuua.

479. 2. Vokaalide vaheldused 1:ses silbis.

A. Lühikesed vokaalid.

Vaheldused vertikaljoonel.

480. Kõige tähtsamad vaheldused vertikaljoonel on *u-o*, *i-e*, *ü-ö*, mis kirjakeeles kõigis sõnades korduvad, niipea kui *u*, *i* ehk *ü* järelt *a*,

e ehk u eest lühike *b*, *d*, *s* ($< d$) ehk *g* kadunud on, näit. tuba toa, pidama pean, nuga noa, süsi söe ($< süden$). Mitmes murdes puudub vaheldus, näit. Kodaveres nuga nua, siga sia, aga lugema loen, Saaremaal Jaanis nua, sia, lueb.

481. Üksikutes sõnades vaheldavad *u-o*: ju (*jo*), juba (*joba*), kuhu (*kohu*), ujuma (*ojuma*); — kond (*kund*), oherd (*uherd*), ohakas (*uhakas*).

482. *ä-e*: pära (*pera*), päris (*peris*), pärgel (*pergel*); tema (*täma*), nemad (*nämad*); kirjutatakse: herra (*köneldakse*: härra).

483. *i-e*: king (*keng*), kirves (*kerves*), hing (*heng*), ise (*esi*), igaüks (*egaüks*), kirik (*kerik*), kirp (*kerp*), pink (*penk*); keha (*kiha*), peni (*pini*), vedama (*vidama*), reha (*riha*).

484. 3. Vaheldused horisontaljoonel:

485. *a-ä*: jagu (*jägu*): niisama: janu, jabur, 'jähzoring, heftig, toll', jada 'beet, reihe', jagama, jagelema, jakk, jaksama, jamama 'zusammenfügen, zusammenziehen', jätkama, jaotama; — jändama (*jandama*), kähar (*kahar*); niisama: käänd, häänd, tänav, välk, märts.

486. *u-ü*: rukis (*rükis*)

487. 4. Vaheldus vertikaal- ja horisontaaljoonel korruga *e < õ*, *o < ô*. Kõige tähtsam nähtus on siin õ hääliku tekkimine Eesti keeles endistest taga e ja o häälikutest, näit. võlg $< *velka$ vrd. Soome *velka*, võsu vrd. Soome *vesa*, tõru S. *terho*, põhk S. *pehku* jne; — kõrv S. *korva*, põlv S. *polvi*, sõtkuma S. *sotkema*, õlut S. *olut* jne. Mõnes sõnas on e-õ ja o-õ

Eesti kirjakeeles mõlemad tarvitusel, näit. serv (ja sõrv), õlad (ja olad), õlut (ja olut), orel oreli, (õril õrila). Ühes sõnas on $\bar{o} < e < i$: nõnda, (enne ja praegu veel murretes nenda ninda < * nintavoin).

488. \bar{o} -a: põgenema pagema pakku (minema), põlema põlev palav, nõjatama najal, põrand (parand).

489. u-i: kustuma (kistuma).

490. Näitusi nende vahelduste kohta võiks veel väga palju tuua. On enam ehk vähem põhjendatud arvamisi olemas, et suur hulk neid vokaalide vaheldusi endise astevaheldusega ühenduses seisab ja nimelt, et raskeastmelises vormis madalam vokaal ilmuks, näit. palav, kergeastmelises kõrgem vokaal: põlen, vrd. ka Saaremaa koht kuha. Hiljem oleksid siis ühes murdes kergeastmelised vormid, teises raskeastmelised üleüldistatud. Vististe on aga ka väga mitmed muud mõjud siin kaasa töötanud. Küsimine on ülepea veel läbitöötamata ja tume.

5. Pikad vokaalid esimeses silbis.

Kvantitatiivised vaheldused.

491. Pikkadel vokaalidel vaheldavad alati kerge ja raske aste. Seda vaheldust tähendatakse ainult teaduslises kirjas, harilikus ei tehta vahet kerge ja raske astme vahel, kirjutamise juures, näit. saadud saanud (sädud sanud), loomi loomad (lõmi lomad) jne. —

Teistsugune vaheldus pika ja lühikese vokaali vahel ilmub siis, kui pika vokaali järelt konsonant

kadunud on ja pikk vokaal järgmise vokaaliga ühinenud. Niisugusel korral on pikk vokaal lühikeseks saanud ja temale järgnev lühike vokaal pikaks; näit. paas pae (< * paðen), saagima saen, praadima praen.

492. Tihti vaheldavad murretes, osalt ka kirja-keeles üksikutes sõnades pikk ja lühike vokaal, näit.

493. *aa-a*: parm (Jõhvi paarm), vaks (Jõhvi vaaks), laast (Lõuna-Eesti last), vaarik (varik), karikas (kaarikas), nagu (naagu).

494. *ää-ä*: räästas (rästas), pääsēma (Setu pāzemā), mäletama (määletama).

495. *oo-o*: rooste (Kod. rošsè), homme (hoomē), loojus (lojus loius), soojad (sojad), soendama soojendama (sojendama), roojane (rojane), noorskama (norskama), odav (Kod. ūDev, Soome huotava), poolakas (pohlakas) 'preisselbeere, strickbeere'.

496. *õõ-õ*: sõõrmed (Jõhvi sōrmed), sõrg (Kod. sērg), mõte (Soome miete)

497. *ee-e*: peenar (Setu pinnār)

498. *uu-u*: mullu (Soome muuloin), tuustib (Kod. tušsib), (kāgu) kukub (Setu kük), puutama (Setu putto'), kugistama (kuugistama)

499. *üü-ü*: küünal (Setu künnel), ürikene (üürikene)

500. *ii-i*: kinni (Soome kiinni), pigistama (piigistama), kiitma (Lõuna-Eesti kitmä); iial (eal < iga), ritsikas (riitsikas), (niigu nigu, kuid selle asemel parem) nii kui.

6. Kvalitatiivised vaheldused.

501. *oo-uu*: tooma tuua, jooma juua, looma luua, pooma puua.

502. *öö-üü*: lööma lüüa, sööma süüa. Muidu on kirjakeeles pikad vokaalid harilikult püsinud, murretes aga väga mitmekesisteks diftongideks muutunud.

503. Vaheldus vokaali ja diftongi vahel.

aa (-*oa-ua*): maa (moa)

ää (*ea, eä*) rääkima (reakima), säär (seär).

oo (-*uo*): tooma (tuoma)

õõ (-*õe*): mõök (mõek), võoras (võeras), põõsas jne. (Sõnades sõel ja nõel on ka kirjakeeles difthong õe tarvitusel).

öö (-*üö*): pööрма (püörma).

ee (-*ie*): meel (miel).

üü (-*üi*): süü (süi).

uu ja *ii* püsivad alati puhta pika vokaalina ilma diftongiks muutumata.

Mõnes sõnas on need diftongid siis ka kirjakeele üle kantud. Nimelt on *ää* asemel kirjakeeles *ea* (*ää* kõrval) tarvitusel järgmistes sõnades:

504. *ää-ea*: teadma (vrd. Soome tietä-, Vepsa tedä- < tetä-, Vadja tätä-. (See sõna ilmus vistist juba Ühis-Soome ajal kahel kujul: *e*-ga, millest Soome ja Vepsa vormid, ja *ä*-ga, millest Vadja ja Eesti vormid), hea (hää; selle sõna ajalugu ja vahekord Lõuna-Eesti hüvä-sõnaga ei ole selge), pea (pää, kus *ä* esialgne), seadma (säädma), seal (sääl, vrd. Soome siellä < *siyällä), teal (tääl < täyällä). Lõuna-Eesti murdes ja Tartus ilmuvates kirjatöodes on nendes sõnades *ää* tarvitusel, mujal ainult *ea*; aga päästma (peastma), hääl (heal).

7. Diftongid.

505. Nagu pikkade vokaalide, nii vaheldavad ka diftongide juures raske aste kerge astmega. Vahelduse alune on alati diftongi lõpu osa, kuna algosa muutmata püsib. Teaduslises kirjas tähen-datakse rasket astet märgiga \cdot diftongi lõpu osa peal, kuna harilikus kirjas raske ja kerge astme vahel vahet ei tehta, näit. käima käinud (kääma käinud).

506. Kui diftongi algosa enne pikk vokaal oli, siis on see diftongiks ühinemisel alati lühike-seks muutunud, näit. raag rao, maa maid.

507. *i*-lõpuga difthongide juures vaheldavad tihti *i* ja *e*, harilikult *v* ja *r* ees, aga ka mujal:

ai-ae : naine vrdl. naist (naene), laine (laene), laenama (lainama), aid vrdl. aia (aed), ainult: aer, aeg, aeglane, vaenlane; *v* ees alati *e*; vaev, laev, taevas, aevastama.

oi-oe : ainult *e* : poeg poja, koer.

äi-äe : päev päeva päevi (aga ka päivi).

õi-ei : kõik (keik, Soome kaikki), teine (tõine), lõikama (leikama).

508. *ou* leidub ainult ühes sõnas: proua, (aga murretes tihti *õu* asemel).

509. *öö õ* : lööma lõi, sööma sõi.

510. Kui *u* lõpuga difthongile vokaal *u* järgneb, mille eest konsonant kadunud on, siis läheb praegune õigekirjutus lahku. Ühed tähen-davad ka juure tulnud *u* üles, mille läbi kaks *u-d* kõrvuti satuvad, teised jätavad juure tulnud *u* tähendamata. Kuna juuretulnud *u* ülestähen-damisel ainult sõna tekkimisest arusaamiseks tä-

hendust on, tema ülestähendamine või väljajätmine hääletamise juures aga midagi ei muuda, siis võiks õigekirjutuse lihtsamaks tegemise mõttes teist *u-d* tähendamata jätta; nõnda tuleks au (< auu < *auvo), nii nõu, jõud jõu (< jõuu < *jõuðun), hautama (< haudutama) jne. kirjutada.

8. Diftongide vanadus.

511. Oma vanaduse poolest langevad diftongid kahte liiki: vanad diftongid, mis Ühis-Soome ajast päritud: naine, aid, vaev, poeg jne

512. Uuemal ajal tekkinud diftongid, mis ise jälle kahesugused on: a) diftongid, mis sellel teel tekkinud, et kahe vokaali vahelt konsonant kadunud on ja mõlemal pool seisvad vokaalid diftongiks on ühinenud, ja b) diftongid, mis sellel teel on tekkinud, et vokaali järel seisnud konsonant vokaaliks on muutunud ja eeloleva vokaaliga diftongi sünnitanud.

513. a) diftongid, mis konsonandi kadumise läbi on tekkinud, lähevad selle poolest harilikku-dest diftongidest lahku, et neil aste vaheldust ei ole ja diftong alati raskel astmel püsib, näit. õde õè, õèksed, aüstama, väikene. Niisama suiline (< suviline), soendab (< *sõ-enta-, < *soientapi), jõest < *ioyesta), õel õelad (vrd. Soome ovela), toetab (< *tugettapi), lugema loen, sugema soen, mägi mäed, väga (< väega < *väyenkansak), öelda ütelda jne. Mõnes sõnas on aga astevaheldus analoogiliselt tekkinud, näit. aítama aídاتا (mitte aítada, sõnast avítada), laegas laèka (< *layikkas?).

514. b. diftongid, mis endise *k* vokaaliks muutumise läbi on tekkinud, ei lähe Ühis-Soomest päritud vanadest diftongidest milgi kombel lahku, näit. kael < *kaila < *kakla, nael < *nakla. Niisama pael, kaer, naerma, naeris, sõel, nõel, eile (< *eylen), küür jne.

515. 9. Lühikesed vokaalid järgsilpides. Järgsilpides leiduvad lühikestest vokaalidest kirjakeeles praegu ainult *a, e, i, u*, kuna *ä, ö, õ, ü* puuduvad. Järgmised vokaalide vaheldused tulevad järgsilpides ette.

516. 1. *o* > *u*. Kõige laialisemalt tarvitusel olev vokaalide vaheldus Eesti keeles on *o* muutumine *u*-ks kõigis järgsilpides, näit. elu (Soome elo), tulu (S. tulo), rikun (S. rikon), kat-sun (S. katson) jne. — Väljaarvatud on mõned uuemal ajal otsekohe kirjakeele laenatud sõnad, kus *o* on püsinud, näit. sinod, Siion, komisjon (komisjoooni komisjoooni), doktor (selle kõrval on rahvakeele kaudu kirjakeele tulnud tohter), paron (rahva keeles parun) jne.

517. 2. *a* > *e*: Ajasõnades on 2-se silbi endine lühike *a* alati *t* ees *e*: ks muutunud ja siis osalt kadunud, näit. saadan saadetakse; niisama keedan, kiidan, katan kaetakse (ja katetakse), petan, tahan, kardan, päästan, tapan, maksan, maksetakse (ja makstakse), annan antakse (annetakse); püüan püütakse (püüetakse); niisama: hüüan, naeran jne. — ka mõne sõna võrdlevas astmes on *a* > *e*; näit. kurja kurjem, kõva kõvem, vana vanem, paha pahem, paras parem jne.

518. 3. *u* > *e*: Mõne sõna võrdlevas astmes, näit. vali valjem, õhukene õhem jne.

519. 4. *ä* > *a* järgsilpides harilikult, näit. näha (< *nähä), teha (< *tehä), mäda (< mädä), härjad (< härjäd) jne.

520. *ä* > *e* mõnes sõnas, näit. esimene (vrd. Soome ensimmäinen), üleval üleval (< *ülevälla), peletama (Lõuna-Eesti pelätämä).

521. 5. *e* > *a* kordarvused lõpul, näit. kolmanda < kolmande, neljanda, viienda jne.

522. *e* > *i* alati, kui *e* vanast sõna lõpul seis, näit. mere nim. meri, lume lumi, jõe jõgi, nime nimi, õnne *õnni õńń, kolmanda < *kolmande > *kolmandi > *kolmansi > *kolmasi > kolmas. — Kui praegu *e* sõna lõpul seisab, siis on tema järelt igakord mingi konsonant kadunud, näit. kaste < *kastek, mere < meren, inimene inimese < *inimenen *inimesen jne. — Mõnes sõnas on nõnda tekkinud *i* hiljem ka teistesse vormidesse üle kantud, näit. kivi, savi, om. praegu kivi, savi, enne *kive, *save. — Järgmistes tegija sõnades on endine *e* *i*-ks muutunud, aga analoogiliselt on ka *e* tarvitusel, näit. lugija 'peakoolilaps' lugeja 'see, kes loeb', nägija (ettekkuulutaja, prohvet), nägeja 'see, kes näeb', tegija (tegeja), tulija (tuleja), olija (oleja), panija (paneja), minija 'poja naine', mineja 'see, kes läheb', surija (sureja), pesija (peseja).

523. Muistses *hen lõpus (< *sen) on *e* muutunud *h* eel seisva vokaali sarnaseks ja *h* kadumisel selle vokaaliga ühinenud, näit. maha (< *maahan < *maahen), pähä (< *päähän < *päähen); sohu (< *soho < *soohon < *soohen); jalga < *jalkahan < *jalkahen, kokku < *kokko < *kokkohen, tulgu < *tulgo < *tulko-

hen, püsti < *püstü < *püstühen, tehti < *tehti-hen jne.

524. 6. *i - e*: adverbide lõppudes sti ste, mini mine, näit. kenasti (kenaste), paremini paremine. Mõlemad vormid on Eesti kirjakeeles tarvitusel, ilma et võimalik oleks ära määrata, kummale eesõigus peaks jääma. Palja soovina võiks siin sti ja mini vormidele eesõiguse anda, vahest selle põhjal, et Soomes, kus osalt niisama mõlemad vormid olemas, kirjakeeles i-lõpulisel ainuõiguse on saanud.

525. 7. *ü > i* teises silbis, näit. tüli Soome tyly, lüli Soome lyly jne., aga ka kaugemal sõnas, näit. hapatis.

526. *ü > u* 3:as silbis ja kaugemal sõnas, näit. väsimus < *väsimüs; niisama ehmatus, lüpsitud jne.

527. 10. Vokaalide kadumine sõna lõpult (apokope)

Sõna lõpult on kahe- ja mitmesilbilistes sõnades vokaal alati kadunud, välja arvatud kõik ja-lõpuga tegijasõnad ja kahesilbilised, mille 1-ne silp lühike on. Kus vokaal muidu praegu sõna lõpul seisab, seal on muiste teda mingisugune järelseisnud häälik kadumise eest kaitsenud.

Kadunud on nimelt.

528. *a* (ja *ä*)

529. 1. nimisõnade ainuse nimetava lõpult, näit. kõrv (< korva), humal (< humala), kübar (< kübara < kübärä). — Püsinud: saaja, tegija, armastaja jne.

530. 2. ainuse ja mitmuse partitiivi lõpult, näit. tuld (< *tulda), suud (< suuda), varest

(< varesta); päid < päida < *päitä), majasid
(< majasida)

531. 3. ainuse ja mitmuse inessiivi lõpult, näit. suus < suussa, majas < majassa, vareses < varesessa; — suudes < suudessa, majades < majadessa, varestes < varestessa).

532. 4. ainuse ja mitmuse elatiivi lõpult, näit. maast < maasta, majast < majasta; — maadest < maadesta, majadest < majadesta.

533. 5. Ainuse ja mitmuse adessiivi lõpult, näit. maal < maalla, majal < majalla, maadel < maadella, majadel < majadella.

534. 6. Ainuse ja mitmuse ablatiivi lõpult, näit. maalt < maalta, majalt < majalta; — maadelt < maadelta, majadelt < majadelta.

535. 7. Ajasõnade oleviku kesksõna tegeviku ja tehtaviku vormides, näit. seisev < seisava), tegev < tegeva; — joodav < joodava, tuttav < tuttava.

536. *u* (ja *o*):

537. 1. Nimisõnade ainuse nimetava lõpult, näit. känd < kändu, vihk < vihku, kuusik < kuusiku, mõisnik < mõisniku.

538. *i* ja *i* < *e*.

539. 1. Nimisõnade ainuse nimetava lõpult, näit. kepp < keppi, amet < ameti jne., õhn < õhni.

540. 2. Ainuse ja mitmuse translatiivi lõpult, näit. maaks < maaksi, suureks < suureksi; — maadeks < maadeksi, suurteks < suurteks.

541. 3. Ajasõnade oleviku ainuse 3. persona lõpult, näit. saab < *saabi, annab < *antaβi.

542. 4. Ajasõnade mineviku ainuse 3. persoona lõpult, näit. arvas < *arvasi, puhkas < *puhkasi jne.

543. 5. Vist kahtleva kõneviisi ainuse 3-nda persoona lõpult, näit. saaks < *saaksi, tuleks, armastaks.

544. Vokaal on sõna lõpult umbes 13-nda aastasaja algusel kadunud. „Daani hindamise raamatus,“ mis 13-nda aastasaja 1-sel poolel kirjutatud, leiame ühes osas sõnades lõpuvokaali veel alal, teises osas aga kadunud, näit. Lemmun kylaegund (< küläkunta), Sonorm (< *sönormi). Rapal < *Rapala, aga püsinud Maydala, Ardalae, Kaersaelae (Kärsälä) jne.

545. 11. Vokaali kadumine sõna keskelt (Sünkope).

Sõna keskelt ja nimelt teisest silbist on vanasti lahtine, silbi lõpul seisnud vokaal kadunud, kui ta kadumise ajal lühike oli ja kui 1-ne silp pikk raskeastmeline oli, näit. andma < andama. Mõnes murdes, näit. Kodaveres, maksab see reegel tänapäevani peaaegu ilma erandita, kirjakeeles on aga kadunud vokaal tihti analoogiliselt uuesti tekkinud. Nimesõnadest on nimelt kolme ja mitmesilbilised oma 2-se silbi vokaali ka kirjakeeles kaotanud ja nõnda ühe silbi osa lühenenud, näit. sammal sambla < *sambala; niisama küünal küünla, pannal pandla, kukal kukla, peenar peenra, hoolas hoolsa; katel katla, aken akna, vaher vahtra; õnnis õndsa, kuulus kuulsa, rõõmus rõõmsa, ainus ainsa, hõlbus hõlpsa; kannel kandle; liige liikme, pühe pühkme, kuule kuulme, ripse ripsme, seitse seitsme, aste astme,

mitu mitme, võti võtme, seeme seemne, kümme kümne; vaenlane < vaenulane jne. — Ajasõnad on aga teisest silbist ainult *a* ja *e* lõpulikult kaotanud; kuna *i* ja *u* analoogiliselt sinna uuesti on asendatud, näit. püüan püüdma < *püüdama, niisama: hüüan hüüdma, hoidma, andma, laulma, naerma, seisma, saatma; tundma tunnen: laskma, kuulma, tõusma, lõpma jne, — aga hoolin hoolima, teenima, noomima, koorima, nõiduma, karjuma, katsuma, astuma jne.

546. Vokaal on sõna keskelt umbes 1300—1500 aasta vahel kadunud, nõnda siis hiljemine, kui sõna lõpult. Kolmeteistkümnenda aastasaja keskel oli ta sõna keskel veel olemas, nagu „Daani hindamise raamatust“ näha, näit. leiame seal Kandalae praegu Kandle, Raudanal nüüd Raudna, Hyrvelae nüüd Hirla, kuna Georg Mülleri jutlustes aastast 1600 jne. vokaal juba kadunud on, näit. vsckma (uskma), kutznuth, istvat, otzma (loe otsma < otsima).

547. 12. Pikad vokaalid järgsilpides. Ühis-Soome ajal leidsid järgsilpides ainult lühikesed vokaalid, välja arvatud vahest pikk *i*, mis ka Ühis-Soome ajal võis ette tulla. Pärast teistest Läänemere Soome sugu keeltest lahkumist tekkisid Eesti keeles ka järgsilpides pikad vokaalid selle läbi, et kahe ühesuguse lühikese vokaali vahelt mingisugune konsonant (harilikult *β*, *δ*, *h*) kadus ja mõlemad vokaalid üheks ainsaks pikaks vokaaliks ühinesid, mis siis hiljem oma korda lühenes, nõnda et praegu Eesti keeles jälle nagu Ühis-Soome ajalgi ainult lühikesed vokaalid järgsilpides leiduvad. Selle juures on *h*

järel seisnud vokaal enne *h* kadumist *h* eel seisva vokaali sarnaseks muutunud.

Sõnad, kus sarnaselt kadunud *β*, *δ*, *h* tüvehäälikud (mitte muutelõpu osad) olid, nimetatakse kokkutõmmatud ehk kõvendatud sõnadeks. Hari-likult on neil endised 2-se ja 3: nda silbi vokaalid ühinenud ja tüvi selle läbi kolmesilbilisest kahe-silbiseks saanud, näit. kastel < *kasteyella.

548. I a) *ada* > *aa* > *a*, *ädä* > *ää* > *ä* > *a*

549. 1. Kahesilbiliste nimisõnade ainuse osastavas, näit. (seda) ilma < *ilmaa < *ilmada; niisama vihma < *vihmada, küla < külä < *külää < *külädä.

550. 2. Kahesilbiliste ajasõnade I infinitiivis: tappa < *tappaa < *tappaδak, anda < *antaδak, jätta < *jättäδäk.

551. 3. Kokkutõmmatud ajasõnade vormides: arvan < *arvaδan (< varem *arvaδen), arva < *arvaδak, arvaks < arvaδaksi, (ei) arva < *arvaδak, arvama < *arvaδamahen; niisama viskama, tõmbama, sülgama, hakkama jne.; *δ* järel seisis varemine *e*, mis aga vist enne *δ* kadumist *a*-ks on muutunud, niisama nagu *h* juures.

552. b) *aγa* > *aa* > *a*

553. Ühes sõnas vaja < *vajaya.

554. d) *aha* > *aa* > *a*, (ähe) *ähä* > *ää* > *ä* > *a*:

555. 1. Juba Ühis-Soomes oli *ahe > *aha — as (äs) lõpuga kokkutõmmatud nimesõnade ainuse vormides: taevas gen. taeva < *taevaa < *taivahan (varemine *taivahen), taevast < *taiva-

hesta, taevad < *taivahet, taevale < *taivahellen.
Niisama vööras, varas, pörsas, teivas jne.

556. 2. a, (ä) lõpuga nimisõnade ainuse illatiivis, näit. tuhka < *tuhkaan, < *tuhkahan < *tuhkahan. Niisama: mulda, jalga, serva, märga, metsa jne.

557. 3. Ajasõnade III. infin. illatiivvormis: saama < *saamahan < *samahen, niisama: tooma, sallima, õnnistama jne.

558. II a) ede > ee > e.

Mõne sõna paljuse omastavas, näit. õlge (peal) < *õlgeden, tähte (taga), harilikult aga: tähtede.

559. b) eye > ee > e:

1. e lõpuga kokkutõmmatud nimisõnade ainuse vormides ja palj. nimetavas, näit. kätte < *katteyen, kättele < *katteyelle, katted < *katteyet jne. Niisama: mõte, kaste, rike, puhe, rooste jne.

560. b) ehe > ee > e.

561. 1. Kokkutõmmatud nimisõnades lõpuga e ja es, näit. kirvest < *kirvehestä, hened < *hernehet, hoones < *hoonehessa, tervele < *tervehelle

562. 2. Nimisõnade illatiivis, näit. (tuli) meele < *meelehen, juure < *juurehen, (läks) kiriku < *kirikuhen jne.

563. III. (uhe) > uhu > uu > u, (che) > oho > oo > o > u:

Nimisõnade illatiivis, näit. (läks) lõksu < *lõksuhun > *lõksuhun > *lõksuun > lõksun: kõhtu, lukku, kimpu; (lõi) näkku < *näkohen > *näkohon > *näkoon > *näkko > näkku,

kaevu, kokku < *kokohen, kivistikku < *kivistikohen.

564. IV. (ihe) > ihi > ii > i, (ühe) > ühü > üü > *ü* > *i*:

565. 1. Kontraheeritud (kokkutõmmatud) nimisõnades lõpuga is: kallid < *kallihet: kaunis, rukis, valmis.

566. 2. i-lõpuga nimisõnade illatiiivis: kaussi < *kaussihen, kotti < *kottihen jne; pütti < *püttühen.

567. 3. Passivi imperfektis: tehti < *tehtihen, viidi < *viidihen, kutsuti *kutsutihen.

568. Uuemal ajal võorastest keeltest laenatud sõnades kirjutatakse vokaal, mille peale pearõhk langeb, pikalt kahe tähega, näit. vokaal, geoloogia, jne. (Aga osa kirjanikkusid kirjutavad ka neil juhtumistel vokaali ühe tähega: vokal, geologia. Parem oleks kaks tähte tarvitada). Perekonna nimed kirjutatakse nõnda, kudas nimekandja ise kirjutab ehk oleks pidanud kirjutama, ilma midagi tähtede juures muutmata, klambrite vahel võiks siis tundmata nime väljaütlemine ühekordselt ära tähendatud olla, näit. Shakespare (Šekspir), Byron Bairon), Goethe (Göte).

569. 13. Vanad diftongid järgsilpides.

570. a) Ühissoome aegsed diftongid.

Ühissoome keeles leidusivad diftongidest järgsilpides ainult *i*-lõpulised. Eesti keeles on nad harilikult oma lõpuosa *i* kaotanud ja ainult diftongi algosa on lühikese vokaali kujul püsinud; nimelt.

571. oi > o > u:

572. 1. nimisõnades, millel Ühissoomes oi lõpul oli. Niisugused on: talu < talo < *talo. Niisama: onu, kirju, himu, kägu ja mitmed teised.

573. 2. omadussõnades, millel Ühissoomes lõpp -isa ehk -isä oli, näit. valus < *valoisa, ilus < *iloisa, tulus < *tuloisa jne.

574. 3. Ilmaütlevates adjektiivides lõpuga toin omast. -toman. Diftong oi leidis neil ainult ain. nimetavas ja osastavas ja palj. omastavas, näit. otsatu < *otsatoin, otsatumat enne *otsatointa, otsatumate enne *otsatointen. Praegused vormid: otsatumat, otsatumate on analoogilised otsatut, otsatute asemel, kuna vorm otsatuma kõigisse kaasustesse on üle kantud. (Teiselt poolt on aga tarvitusel ka kõigisse kaasustesse ülekantud vorm otsatu). Niisugused sõnad on veel: peatu, õnnetu, põhjatu, armetu, alatu ja väga palju teisi sõnu

575. 4. Kahesilbiliste *a*-sõnade paljuse osastavates ja osastavate taoliselt tekkinud kaasustes, näit. sõpru < *sõproida, vanu < vanhoida, vanul < *vanhoilla. Niisama: sigu, jalgu, jalust < *jaljoista, jaluni < *jaljoinni-, jaluta < *jaljoittak jne.

576. 5. Vanades -oitta- lõpuga ajasõnades, näit. jalutama < *jaljoitta, võõrutama vrd. Soome vieroittaa; niisama: sillutama, sirutama, harjutama, kirjutama, talutama, vrd. Soome talloittaa, kihutama, haigutama jne.

577. 6. Vanades -itse- lõpuga ajasõnades, näit. ilutsema < *iloitsema, elutsema jne.

578. 7. Vanades -oin- lõpuga adverbides, näit. ammu, vrd. Soome ammoin, targu < *tarkoin, kõrvu, mõistu < *mõistoin, muidu < *muistoin, vastu < *vastoin, pahu (pidi) < *pahoin, mullu.

579. II ui > u.

580. 1. Mõned muistsed -isa- lõpuga adjektiivid, näit. hirmus < *hirmuisa, magus < *maukuisa, rõõmus vrd. Soome riemuisa, jõudus Soome joutuisa.

581. 2. ine ise-lõpuga adjektiivid, näit. (see) sugune < *sukuinen, alune < *aluinen, suurune jne.

582. 3. Siia võib ka lugeda sõna kuda, kudas (< kuidas, kuidas > *kuintavoin).

583. III. ai, äi > a:

584. -ine -ise lõpuga substantiivides ja adjektiivides, näit. soolane < *suolainen, tõrvane vrd. Soome tervainen, pöörane < *pöräinen, näljane < *nälyäinen, rebane < *repäinen.

585. Lõuna Eestis on kaasrõhu all, peaaeglikult paljuse osastavas, paiguti aga ka teistes kaasustes, muistne diftongi *i* alal püsinud, näit. vainlasi, eriläisi, tartlasi, veneläisi, aga ka veneläist, veneläistega, kaunikeisi, vrd. Soome kaunokainen. Ei ole mitte selge, miks niisugustes vormides kui kaunikeisi muistne ai mitte *a*-ks ei ole muutunud, nagu harilik, vaid *e*-ks. Lõuna-Eesti adverbid ühtlasi, kahekeisi, kolmekeisi, mitmekeisi näivad palj. partitiivid olevat sõnust ühtlane, *kahekene < kahekkainen, nagu kaunikene, mis muistse diftongi *i* alal on hoidnud. Kirjakeeles on kõigil neil juhtumistel *i* kadunud: vaenlasi, venelasi, kaunikesi, ühtlasi, kahekesi jne.

586. Kirjakeeles on mitmesilbilistel palj. osastavatel ka praegu lõpus diftong kui kaasrõhk diftongi peale langeb, olgu et see Ühissoomest päritud ehk hilisemal ajal tekkinud, näit. madalaid, jumalaid, siniseid, raamatuid.

587. 14. Hiljemal ajal uuesti tekkinud diftongid.

Niisama nagu konsonantide kadumise läbi ühesuguste vokaalide vahelt pikad vokaalid tekkisid, mis hiljem lühikesteks muutusid, tekkisid niisugusel korral, kui kummalgi pool kaduma läinud konsonanti üksteisest lahkuminevad vokaalid seisid, diftongid, mis hiljem pikkadeks vokaalideks ühte sulasivad ja siis lühenesivad. Enamiste muutus selle juures järgmine vokaal eeloleva sarnaseks, näit. haige < *haikēa; mitmel juhtumisel muutus aga ka eelolev vokaal järgmise sarnaseks, näit, saage < *sakae < sakaðe. Kadunud konsonant oli igakord ð. Järgmised juhtumised tulevad siin kõne alla.

588. 1. Kahesilbiliste nimisõnade ainuse osastav, kus tüvelõpuvokaali osastava otsa muistne lõpp ða astus.

589. Tüvelõpus seisis a; ða otsaliitumisel sai sellest aða, ð kadumisel tekkis otsekohe pikk vokaal, millest varemine juba kõnet oli, näit. jalg osast. muiste *jalkaða > *jalkaa > jalga.

590. Tüvelõpus seisis e, kust *eða > ea > ee > e: kurg, ain. osastav muiste *kurkeða > *kurkea > *kurkee, praegu kurge. Niisama: sõrme, kaske, õlge, hinge, tähte, leske, sääske, lehte, mäge, jõge jne.

591. Tüvelõpus seisis i, kust $i\delta a > ia > ii > i$: kott, ainuse osast. muiste *kotti $\delta a > *kottia > *kottii > praegu$ kotti. Niisama: vokki, poissi, vahti, ussi, keppi jne.

592. Tüvelõpus seisis o, kust $o\delta a > oa > oo > o > u$; näit. kaev, osast. muiste *kaivo $\delta a > kai-voa > *kaivoo > *kaivo > praegu$ kaevu. Niisama: rohtu, tohlu, sälgu, põldu, võrku, auku, sadu jne.

593. Tüvelõpus seisis u, kust $u\delta a > ua > uu > u$, näit. laul, osast. muiste *laulu $\delta a > *laulu\delta a, > *lauluu > laulu$. Niisama: tikku, juttu, lippu, kirnu, kõhtu, magu jne.

594. 2. e-lõpuga adjektiivid. Nende muistne lõpp oli $e\delta a$, kust $ea > ee > e$. Kui esimeses silbis pikk häälik, siis on δ kõigis kaasustes kadunud; on aga esimene silp lühikene, siis on δ ainult ainuse nimetavas kadunud, kõigis teistes kaasustes aga d kujul alal. Näit. haige, muiste haike $\delta a > *haikea > *haike > praegu$ haige. Nii kõigis kaasustes: haige-t, haige-te, haige-id. Niisama: õige, raske, rohke, sirge jne. — Aga pime, muiste pimedä $> *pimeä > *pimee > pime$, teistes kaasustes pimeda, pimeda-t, pimeda-te jne. Niisama: kare, käre, kibe, mage, tige jne.

595. 3. Ajasõnade -da infinitiivid u, o, i sõnadel, aga ainult Lõuna-Eestis, kuna Põhja-Eestis ja Eesti kirjakeeles δ aset d häälik täidab. Nõnda on

596. u-sõnad: kirjakeeles riisuda (Kodavere: riisu, muiste *riisu $\delta ak > *riisua > *riisuu > praegu$ riisu). Niisama: kiikuda, kutsuda, haukuda, nõiduda jne.

597. o-sõnad: katsuda (katsu < *katsoðak > *katsoa, > *katsoo > katsu). Niisama: uhtuda, kiskuda, uskuda, vanduda jne.

598. i-sõnad: ropsida (ropsi < *ropsiðak): õppida, tohtida, sallida, soovida, pühkida jne.

599. 4. Paljuse osastav. Tüve lõpu vokaalile liitus lõpp iða (i paljuse tunnus, ða osastava lõpp) otsa.

600. Tüvelõpus a:

Sõna esimeses silbis vokaal *a*, *e*, *i*, *au*. Siin sai aiða lõpust juba Ühis-Soome ajal lõpp oida. Edasiarenemise tee võis kahesugune olla: esmalt võis ð kaduda, siis oleks oida vormist oja saanud. Nõnda oligi lugu Soomes. Eestis oleks siit edasi oa > oo > o > u saanud. Vististe on aga Eestis arenemise käik teistsugune olnud, kui Soomes, kõige enne oi diftongi lõpu osa i kadunud ja nõnda oiða vormist oða saanud, millest siis ð kadumisel oa; sellest pikk vokaal oo > o > u. Näituseks: kala, palj. osastav praegu kalu, muiste *kaiða > *kaloiða > *kaloða > *kaloa > *kaloo > kalo > kalu. Niisama: paelu, laiu, vaiu, võlgu, sõpru, kõrvu, õunu, villu, linu, linnu, laudu, lautu, haudu jne.

601. Tüvelõpul seisis a, sõna esimeses silbis o ehk u: aiða vormist sai vist juba Ühis-Soome ajal ühes osas murretes eiða, teises osas iiða, siit edasi: eða, iða > ea, ia > ee, ii > e, i. Praegu leiame neis sõnades paljuse osastava lõpul:

602. e alati j-i järel: orje, kurje, utje; niisama sõnades: tuba tube (muiste tubaiða > *tubeiða

▷ *tubeda ▷ *tubea ▷ *tubee ▷ tube: uba ube, muna mune, nuga nuge.

603. *i* sõnades poegi (muiste: *poikaiða ▷ *poikiida, ▷ *poikida ▷ *poikia ▷ *poikii ▷ poegi), koeri.

e ehk *i* kirjakeeles läbisegamine, kuid *e* vistist sagedamine tarvitusel. Nõnda konne (*e*. konni), nokke, loome, pulme, kumbe, hulke, sukke jne.

604. Tüvelõpus *a* (enne *ä*, kui sõna esimeses silbis *ä*, *e*, *i* ehk *ü*). Paljuse osastavas muiste *äida ▷ idä ▷ iä ▷ ii ▷ *i*. Tüvelõpu *ä* kadus juba Ühis-Soome ajal ära, näit härg, palj. osast. härgi, muiste *härkäidä ▷ *härkiidä ▷ *härkii ▷ härgi. Niisama lepp leppi, king kingi, vähk vähki. Suurel hulgal selle liigi sõnadel on aga tüvelõpul *u* nagu *a* sõnadel. Põhjus ei ole selge: leib leibu, hein heinu, sein seinu, väli välju, äi äiu, vânt vântu, pöör pöoru jne.

605. Tüvelõpus *e*, palju osastavas muiste eida ▷ ida ▷ ia ▷ ii ▷ *i*; *e* kadus juba Ühissoome ajal, näit. jälg jälgi (muiste *jälgeidä ▷ *jälgiidä ▷ *jälgiä ▷ *jälgiü ▷ jälgi; niisama: sääski, leemi, tetri, mehi, naisi, vaenlasi, raskusi jne. Kui kaasrõhk *i* peale langeb, siis ei ole *d* mitte kadunud: punane punaseid.

606. Tüvelõpul *i*. Paljuse osastav pidi olema muiste *iidä, sellest idä, ▷ ia, ▷ ii ▷ *i*, kuid nõnda ei ole lugu mitte, sest et ainuse osastavas ju niisama *i* oli ja praegu on. Et vahet ainuse ja palju vahel teha, lisati reeglikorralisele *i* vormile ne sõnadest laenatud lõpp -sid palju osastavas

otsa: abi (*abiiða > *abiða > *abia > *abii > *abi): abisid, nagu rebane rebasid; niisama: koolisid, vangisid, hoopisid jne. Kui sõna keskel peenendatud häälik on, siis liitub lõpu isid asemel lõpp -a paljuse osastavas sõnale otsa: koñta, sañta, kañpa jne. Kust see *a* pärit on, ei ole selge. — Tartu ja Võru murre (Setu, Võnnu, Otepea, Tarvastu jne.) tarvitab paljuse osastavas lõppu *e*, mis palj. omastavast näib laenatud olevat, kus ta Lõuna-Eestis reeglikorraline oli. Tartus ilmuvate ajalehtede ja raamatute kaudu on see *e* osalt ka kirjakeele üle kantud ja nõnda uus kak-sikvorm kirjakeeles loodud, milleks siin tarvidust ei olnud ja mis suuremale hulgale Eesti keelt kõnelejatele koguni tundmata on. Sellepärast ei ole arvata, et ta kirjakeeles üleüldiseks saaks. Vististe hakkab aga see *e* ühist Eesti kirjakeelt niisama Põhja- ja Lõuna-Eesti kirjakeeleks lõhkuma, nagu seda varemini Lõuna-Eestist sisse tunginud ää sõnades hea, pea jne. on teinud ja edasi teeb.

607. Tüvelõpul *u* (ehk *o* > *u*). Paljuse osastavas langesivad reeglikorrasel edenemisel ainuse ja paljuse osastavad niisama ühte nagu i sõnades, ain. oli uða > ua > *u*, paljuses uiða > uða > ua > *u*. Sarnaseid ainuse osastavaga kokku langenud palj. osastavaid leidub praegugi veel; mõni näitus: lindu laskma (tähdenduses: lindusid); nisu ostma tähenduses nisusid, vrd. kaeru, otre ostma). Nagu i sõnades on Põhja-Eestis ja Eesti kirjakeeles sellele reeglikorraliselt tekkinud palj. osastavale -ne sõnadest laenatud lõpp -sid otsa lisatud, nõnda siis lindusid, kaevusid, talusid jne. Lõuna-Eestis (Tartu ja Võru murretes)

on palj. omastavast laenatud *e* tarvitusel nagu i sõna-des: näit. juttusid (Lõuna-Eesti jutte, kägusid (Lõuna-Eesti kärke), Kodaveres ja paiguti Viljandimaal, koguni Tallinnamaal Amblas leidub lõpp *-a*: aera, kaeva, auka. Mõlemad, niihästi *e* kui *a* tungivad Tartus ilmuvate trükitööde kaudu väga energiliselt kirjakeele -sid vormide asemele ja sünnitavad kirju mitmekesisiduse keelesse, milleks mingit tõsist tarvidust ei näi olevat. — Kuid nik-sõnades on ka kirjakeeles -usid ja *a* lõpud üheõigusliselt tarvitavad, *a* lõpp vahest sagedamalt (kodanikkusid) kodanikka, (kirjanikkusid) kirjanikka. Tartus ilmuvates ajalehtedes leiduvad kirjanikkega jne. tulevad puuduliku keelemõistmisega seletada.

608. *ö* on paljuse osastavast kadunud ainult rõhuta silbi järelt; rõhuga silbi järel on ta *d* kujul püsinud: paganaid, nädalaid, jäneseid, raamatuid. Vokaal *i* ees on kirjakeeles püsinud, murretes aga kadunud ehk muutunud, näit. Kodaveres jumalid, paganid, nua^{ri}ikkiD, Saaremaa Jaanis: umalud, rattud, puhtud, põidlud, küindlud, katlud, aknud, soapud, koapsud. „Noor-Eesti“ kirjastuses on Kodavere vormid kaunis sagedad.

609. 5. Paljuse omastav. Tüve lõpuvokaalile liitus *ö*en (võib olla ka *i*en) otsa. Nõnda sai lõpule *a*en, *e*en, *i*en, *u*en. Siit on need vormid kahel teel edasi arenenud: Tallinna murdes ja Eesti kirjakeeles on *ö* asemele *d* ehk *t* tekkinud; maade, jalgade, merede, tülide, laulude, raamatute jne. — Lõuna-Eestis, vähesel arvul ka Põhja-Eestis ja Eesti kirjakeeles on

reeglikorraselt kadunud ja järelejäänud vormidest aen, een, ien, uen, on *e* saanud: näit. jalge (peal) < *jalka^δen > *jalkaen > jalge, härge, sulge, Kodavere keppe, põlde. Siit on siis Lõuna-Eestis e ka palj. osastavasse ja teistesse palj. kaasustesse üle kantud ja nõnda palj. omastav ja osastav ühte langenud. Teiselt poolt on Lõuna-Eestis, iseäranis Setu murdes, reeglikorrased palj. osastava vormid paljuse omastavasse üle kantud, näit. Setu: iaḷgo ал, kässi päḷ, sâneḡa, Võnnus: vörkkeGa, vokkeGa

610. 6. Kaskiva kõneviisi palj. 2. persona on -ge lõpuga, enne -ka^δen, näit. tulge < *tulka^δen: ^δ on kadunud, ae on *e*-ks muutunud. Nii Eesti kirjakeeles alati.

Tähtsamad hallikad, mis selle kirjatöö juures tarvitatud.

Finnisch-Ugrische Forschungen I.—XIII. Helsingfors-Leipzig
1901—1913.

Kettunen, L. Lautgeschichtliche Untersuchung über den
Kodaferschen Dialekt. II. Vokalismus. Akademische
Abhandlung. Helsinki 1912. (Peahallikas Eesti vokaalide
ajaloo osas.)

— Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen
Dialekt. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia
XXXIII.) Helsinki, 1913.

— Viron kielen Äännehistorian pääpiirtet. Helsinki, 1917.
(Selle raamatu ilmumisel oli minu kirjatöö käsikirjas
juba puhtalt valmis. Mõni üksik vahemärkus on sealt
tarvitatud. Lahkuminekul mõne küsimuse juures jään
oma arvamisele, ilma et seda tekstis eraldi oleksin
toonitanud.)

Mikkola, J. J. Berührungen zwischen den westfinnischen
und slavischen Sprachen. I. Helsingfors, 1894.

Setälä, E. N. Yhteissuomalainen Äännehistoria. Helsingissä.
(Peale selle olen tarvitanud ka kõiki teisi E. N. Setälä
rohkearvulisi põhjanevaid keeleteaduslisi töösid, nii
palju kui mul võimalik oli neid kätte saada, ilma et
neid siin üksikult pruugiks üles lugeda.)

Sievers, Eduard. Grundzüge der Phonetik. Bibliothek
Indogermanischer Grammatiken. Bd. I. Leipzig 1885.

Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja.

Szinnyei, Dr. Joseph. Finnisch-Ugrische Sprachwissen-
schaft. (Sammlung Göschen.)

Thomsen, Wilh. Über den Einfluss der germanischen
Sprachen auf die finnisch-lappischen. Halle, 1870.

— Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske)
Sprog. Kobenhavn, 1890.

Wiedemann, Fr. Grammatik der Ehstnischen Sprache.
St. Petersburg, 1875.

Mitmed väiksemad kirjatööd on omal kohal tekstis nimetatud.

Sisujuhatus.

§§	lhk.	§§	lhk.
Sissejuhatus	3	9. Tscheremiss keel: rahvaarv, asukohad, haridus, murded: mäe- ja aasamurre	
A. Eesti keele ala	"	10. Mordva keel: rahvaarv, asukohad, haridus, võõrad mõjud, murded: Mokscha ja Ersa	7
1. I. Soome-Ugri keeled	"	11. Lapi keel: rahvaarv, asukohad, tööd, laplaste suguluse küsimus, murded: Rootsi-Lapi, Norra-Lapi, Soome-Lapi, Koola-Lapi (ehk Vene-Lapi), võõrad mõjud	"
2. Ungari keel: Ungarlaste asukohad, rahvaarv, Ungarisse asumine, kõige vanemad Ungari keele mälestused, võõrad mõjud: Iraani, Bulgaaria-Türgi, Vene, Slaavi, Saksa, Itaalia, Ladina, 2. Türgi-, 3. Türgi-, Rumeenia mõju	"	12. Läänemere Soomesugu keeled: Ühis-Soome keel	8
3. Voguli keel: rahvaarv, asukohad, tööd ja haridus, murded: põhja- ja lõuna-murre	4	13. Pärissoomesugu keel: rahvaarv, asukohad, arv, murded: lääne- ja idamurre, vanemad keelelised mälestused	"
4. Ostjaki keel: asukohad, rahvaarv, haridus, murded	5	14. Karjala keel: rahvaarv, asukohad, Ingerid, savakud, äüramõised	9
5. Ugri keeled, Ob-Ugri keeled: võõrad mõjud	"	15. Annuse ehk Olonetsi keel: rahvaarv, asukohad	"
6. Sürjani keel: rahvaarv, asukohad, haridus ja tööd, keelelised mälestused	"	16. Vepsa keel: rahvaarv, asukohad, murded:	
7. Votjaki keel: rahvaarv, asukohad, tööd ja haridus	6		
8. Permi keeled: võõrad mõjud	"		

§§	lhk.	§§	lhk.
1		25.	Samojeedi keele tähtsus Eesti keele uurimisel. Urali rahvas
	9		15
17.		26.	Samojeedi keele tähtsus Eesti eelajaloo uurimisel
	"		"
18.		27.	Urali algrahva haridus
	10		17
		28.	Urali algrahva asukohad
	"		18
19.		29.	Urali algrahva elamise aeg
	"		19
20.		30.	Ural-Altai küsimus
	"		"
		31.	Soome-Ugri ja Indo-Euroopa keelte alg-suguluse küsimus
	"		"
		32.	Ugrilaste lahkumine
	"		20
		33.	Permi, Tscheremissi ja Lapi keelte lahkumine
	"		"
		34.	Ühissoome - Mordva rahva haridus
	"		21
		35.	Soome-Ugri rahvaste üksteisest lahkumise põhjused
	"		22
		36.	Läänemere Soome-sugu rahvaste rändamine oma praegusse asukohtadesse
	"		24
		IV. Indo-Euroopa keelte mõju	25
		37.	Indo-Euroopa keelte mõju tundmise tähtsus
	"		"
		38.	Laenud Indo-Euroopa algkeelest
	"		26
		39.	Laenud Iraani keelest
	"		"
		40.	Laenud Leedu - Läti keeltest
	"		27

§§	lhk.
41. Laenuid Vana-Germaania keelest	30
42. Laenuid Vene keelest	32
43. Vene keele mõju uuemal ajal	38
44. Alasaksa keele mõju	39
45. Rootsi keele mõju	40
46. Soome keele mõju	41

B. Mõned peatükid üleüldisest foneetikast 42

I. Inimese kõneorgan "

47. Kõneorgani üksikud osad	"
48. Hingamise või õhu aparaat	"
49. Kõneaparaat kitsamas mõttes; kõrisõlm, suuruum, ninaruum, hääletoru	"
50. Kõrisõlme osad: hingekõri; sõrmusluud, kilpluu, keeleluu, kannluud, processus vocalis, häälepaelad, häälepilu, paelapilu, hingamispilu; teised kõrisõlme osad	43
51. Kurgu-, suu- ja ninaruumi piirid	45
52. Suuruum	"
53. Suuruumi osad: lõualuud, lõualuunurk, Suuruumi mitmekesised liikumised	46
54. Huuled, huulte indifferentsed ehk puhke	

§§	lhk.
seis. Aktiv liigutused: huulte pilutaoline laiendamine, ümardus, ettelüke	46
55. Hambad, pealmised hambaasemed ehk alveoolid, kõva suulagi, pehme suulagi ehk kurgulagi, tagumine kurgukaar, tagumine kurgusein, eelmine kurgukaar, rahud, kurgunibu, kurgupurju liigutused	47
56. Keel. Kõrikaas	48
57. Ninaruum, ninasõõrmed	"
58. Kokkuvõte	49

II. Häälikud, nende tekkimine ja jaotamine "

A. Sissejuhatavad märkused "

59. Kõneorganite puhke seis	"
60. Hääletamise (artikulationi) mõiste	50
61. Hääliku tekkimise tingimised: väljahingatava õhu vool, kõlasünnitav takistus, resonantsiruum	"
62. Põhi- ja ülemineku häälikud	51
63. Vaheajad (paused) ja lõhud (eksplosioonid)	52

§§	lhk.	§§	lhk.
B. Häälikute jaotamine	52	79. Kesksjoonelised hääletamise kohad	58
a) Hääletoru hääletamise viisid	"	80. Keeleotsa hääletamised	"
64. Ninaruumi hääletamise viis: ninahäälikud	"	81. Keeleselja hääletamised	"
65. Suuruumi hääletamise viisid	53	82. Külghääletamised	"
66. Suukaanal on avatud: sonoor (kõlavad) häälikud	"	A) Kesksjoonelised hääletamised	"
67. Suukaanal on kitsendud	"	83. Eelmine ruum, keeleotsa häälikud	"
68. Suukaanal on sulutud	"	84. Cerebraalid ehk kaku-minaalid	59
69. Kurgupurju osavõtmine	"	85. Alveolaarid	"
70. Suuhäälikute tekkimine	54	86. Postdentaalid	"
71. Suuninahäälikute tekkimine	"	87. Interdentaalid	"
72. Hääletoru hääletamise viiside kokkuvõte	"	88. Keeleseljahäälikud, Keskmise ruum; palataalid	"
73. Häälikute klassid hääletamise viiside põhjal	55	89. Tagumine ruum: velaarid	60
b) Hääletoru hääletamise kohad	"	90. B) Külghääletamised: lateraalid	"
74. Hääletamise koha mõiste	"	91. Velaarlõhk	"
75. Häälikute liigid hääletamise koha põhjal	"	d) Kõrisõlme hääletamised	61
76. Huulhäälikud (labiaalid)	56	92. Kõrisõlme hääletamise viisid ja kohad	"
77. Keele-suulaehäälikud (labiopalataalid)	"	93. Häälikute jaotamine kõrisõlme hääletamise põhjal	"
78. Keele-suulaehäälikute liigid	57	III. Häälikute ühendused	63
		94. Ümbruse mõju hääliku peale	"
		95. Häälikute - ühisuse algus ja lõpp	"

§§	lhk.	§§	lhk.	
96.	Tasane algus (ehk lõpp)	62	116. Järelaimamine (analogia)	72
97.	Sulunud algus (ehk lõpp)	"	117. Ühtlustamine	73
98.	Õhkalgus	63	V. H ä ä l i k u t e v ä l t u s	"
99.	Ülemineku häälikud	"	118. Lühikesed ja pikad, kerged ja rasked häälikud. Nende tähendamise viis kirjakeeles ja teaduslistes töödes	"
100.	Häälikute nõrgendused (reduktsioonid)	"	119. Astme vaheldus, kvantitatiivne ja kvalitatiivne vaheldus	75
101.	Naabruse mõju	"	120. Üksikute häälikute muistse vaheldamise kava	"
102.	u-mõju (labialiseerimine)	"	121. Astme vaheldus häälikuteühenduste juures: muistse vaheldamise kava	76
103.	i-mõju (peenendus). Epenthese	"	122. Astme vaheldus praeguses Eesti keeles	"
104.	Silp, sõna	64	123. Astme vaheldus vokaalidel	"
105.	Sonant ja konsonant	65	VI. T ä h e s t i k .	77
106.	Vokaal silbis	"	124. Praegune Eesti tähestik. Tema puudused. Keeleteadusline tähestik	"
107.	Sõna jaotamine silpideks	"	125. Konsonantide tabel keeleteaduses tarvitavate tähtedega.	78
108.	Kinnised ja lahtised silbid	66	126. Vokaalide tabel	81
109.	Rõhk	"	127. Muud keeleteaduslistes töödes tarvitavad märgid	82
	IV. H ä ä l i k u t e m u u t u m i s e d .	68		
110.	Häälikute muutumine aegade jooksul	"		
111.	Muutumiste liigid	69		
112.	Ümbrusest tingitud muutumised: sarnanemised: tagasiulatavad (regressiv), edasi-ulatavad (progressiv). Vokaalide kokkukõla	"		
113.	Ümberpaigutamine (metathees)	72		
114.	Epenthese	"		
115.	Lisavokaal (svarabhakti ehk schva)	"		

§§	lhk.
Eesti keele häälikute ajalugu .	84
I. Klusiilid (suluhäälikud)	"
128. Klusiilid Eesti keeles: puhtad klusiilid, aspireeritud klusiilid	"
1. Lühikesed klusiilid	85
129. Lühikeste klusiilide kirjeldus	"
130. Labiaalid (huulhäälikud): bilabiaalid, dentilabiaalid, palataliseeritud labiaalid	86
131. Dentaalid (hammashäälikud): postdentaalid, interdentaalid, alveolaarid, postalveolaarid, cerebraalid, dentipalataalid	87
132. Palataalid (köva suulaehäälikud): peenendatud palataalid, esiehk praepalataalid	"
133. Velaarid (pehme suulaehäälikud): mediopalataalid, postpalataalid	88
134. Segadused palataalide ja velaaride jaotamises	"
135. Lateraalklusiilid (külgsuluhäälikud)	"
136. Velaarlõhk	89
137. Laryngalklusiilid (kõrisõlme suluhäälikud)	"

§§	lhk.
138. Peenendatud klusiilid	89
2. Pikad klusiilid	90
139. Vahe lühikeste ja pikkade klusiilide vahel	"
140. Lühendatud ehk poolpikad klusiilid p, t, k, täispikad klusiilid p̄, t̄, k̄	"
141. Kahenenud pikad klusiilid: rasked pp, tt, kk, kerged pp, tt, kk	"
142. Kahenenud poollühikesed ehk keskmised klusiilid: rasked pp, tt, kk, kerged B, D, G	91
143. Konsonandi õigekirjutuse viis kõlava ja kõlata hääliku ees	"
3. Klusiilid sõna algusel	"
144. Klusiili iseloom sõna algusel	"
145. Kõlavad b, d, g vanemates laensõnades	92
146. Kõlavad b, d, g uuemates laensõnades	"
147. Kahe konsonandiga algavad sõnad	93
148. Võru ts sõna algusel	94

§§	lhk.	§§	lhk.
4. Lühikesed klusiilid 2:se silbi algusel vokaali järel	94	174. Enne mp ~ mb	101
149. Suluhäälikute muutumine piluhäälikuteks; analoogiad	"	175. Nüüd mb ~ mm	102
150. Enne p ~ ß	95	176. Enne nt ~ nd, nüüd nd ~ nn	"
151. Nüüd b(B) ~ v	"	177. Enne ηg ~ (ηg, ηG, ηγ)?	"
152. " b(B) ~ ○	96	178. Nüüd ng - ng	"
153. " b ~ b(B-B)	"	7. Mõned iseäraldused lühikeste klusiilide juures.	103
154. " v ~ v	"	179. b, d, g asemel pp, tt, kk; Võru murde iseäraldused	"
155. Enne t ~ ð	97	180. Lühike klusiil kõlata konsonandi ees	104
156. Nüüd d(D) ~ j	"	8. Pikad klusiilid 1. ja 2. silbi vahel	"
157. " d(D) ~ ○	"	181. Pika klusiili kahe-nemine vokaali ees	"
158. " d ~ d(D-D)	98	182. 9. Pikad klusiilid lühikese vokaali järel	"
159. Enne k - γ	"	183. Enne pp ~ p nüüd pp ~ p(pp, p̄ ~ pp)	105
160. Nüüd g(G) ~ ○	"	184. " p(p) ~ p(pp)	"
161. " g ~ g(G-G)	99	185. Enne tt ~ t	"
5. Lühikesed klusiilid 2:se silbi algusel l ja r järel	"	186. Nüüd tt-t(tt, t-tt)	"
162. lp ~ lß > lb ~ lv	"	187. " t(t) ~ t(tt)	106
163. rp ~ rß > rb ~ rv	"	188. " t(t) ~ t(tt) - ○	"
164. lt ~ lð > ld ~ ll, l	100	189. Enne kk ~ k	"
165. rt ~ rð > rd ~ rr, r	"	190. Nüüd kk ~ k(kk, k̄ - kk); k(k̄) ~ k(kk)	"
166. Enne lk ~ lγ	"	191. " kk ~ ○	"
167. Nüüd lg ~ l	101		
168. " lg ~ lj	"		
169. " lg ~ lg	"		
170. Enne rk ~ rγ	"		
171. Nüüd rg ~ r	"		
172. " rg ~ rj	"		
173. 6. Lühikesed klusiilid 2:se silbi algusel m ja n järel	"		

§§	lhk.	§§	lhk.
192. 10. Pikad klusiilid pika vokaali järel	106	211. Nüüd mp - mb	109
193. Enne pp - p	"	212. " nt - nd	"
194. Nüüd p - b (pp, p ~ B)	"	213. " nk - ng (ηkk - ηG)	"
195. Enne tt - t	107	214. 13. Klusiilid h, s, t, k järel (h, s, t, k + klusiil)	"
196. Nüüd t - d (tt, t ~ D)	"	215. Enne ht - h ^õ	"
197. Enne kk - k	"	216. Nüüd ht - h (ht - h)	"
198. Nüüd k - g (kk, k ~ G)	"	217. Enne hk - h ^γ	"
199. 11. Pikad klusiilid lühikese vokaali + l, r järel	"	218. Nüüd hk - h (hk - h)	"
200. Enne pp - p, tt - t, kk - k	"	219. Enne sk - s ^γ	110
201. Nüüd p - b (pp, p ~ B)	"	220. Nüüd sk - s (sk, sk - s)	"
202. " rp - rb	"	221. Enne st - st	"
203. " lp - lb	108	222. Nüüd st - st (st - st)	"
204. " lt - ld	"	223. 14. Klusiilid 1. silbi lõpul j, l, r, v ees (klusiil + j, l, r, v)	111
205. " rt - rd	"	224. pj - βj > pj - bj (p̄j - Bj)	"
206. " lk - lg	"	225. pl - βl > pl - bl (p̄l - Bl)	"
207. " rk - rg	"	226. pr - βr > pr - br (p̄r - Br)	"
208. 12. Pikad klusiilid lühikese vokaali + m, n järel	"	227. Enne ti - δi, nüüd tj - dj (ti - Di)	112
209. Enne pp - p, tt - t, kk - k	"	228. Enne tn - ðn	"
210. Nüüd p - b (pp, p ~ B), t - d (tt, t ~ D), k - g (kk, k ~ G)	109	229. Nüüd mitmekesine esitus	"
		230. Enne tr - ðr	"
		231. Nüüd tr - dr (tr - Dr)	"

§§	lhk.
232. Enne tv - õv . . .	112
233. Nüüd tv - dv (tv - dv)	"
234. Enne ki - γi . . .	113
235. Nüüd mitmekesine esitus	113
236. Enne kl - γl, kr - γr	"
237. Nüüd mitmekesine esitus	"
238. Enne kn - γn . . .	114
239. Nüüd un, in	"
240. Enne str, nüüd tr ~ dr, hr	"
15. Klusiilid	
1. silbi lõpuls ees (klusiil + s)	
241. Enne ps - ßs, nüüd ps - ps (ps - ps, ps - ps)	"
242. Enne ts - õs, nüüd ts - ts (ts - ts) . . .	115
243. Enne ks - γs, nüüd ks - ks (ks - ks), Lõuna - Eestis ss ehk z	"
16. Kaks klusiili	
1. ja 2. silbi vahel	
244. bt - bt (pt - pt) . . .	"
235. Enne kt - xt	116
246. Nüüd kt - kt (kt - kt)	"
247. " ht - h (* < st), tt - t (< *kt)	"

§§	lhk.
248. Enne tk - tk (?), nüüd tk - tk (tk, tk - tk). (Lõuna- Eesti kk, tsk) . . .	117
17. Klusiil p	
järgsilpide (3., 4. jne.) algusel	
249. Klusiilide iseloom järgsilpides	"
250. Enne p - ß, nüüd b ehk v; v- lõpuga adjektiivid	118
251. v-lõpuga partitsi- pid	119
252. ainuse ja mitmuse 3: as persoona	"
253. reflexiv ajasõnade lõpp bu - vu	120
254. teise silbi järel p - pp	"
255. komparativ (võrd- lev aste)	"
18. Klusiil t	
järgsilpide algusel	
256. Enne t - õ, nüüd t, d, ○	"
257. üksikud sõnad	"
258. -eda lõpuga adjek- tiivid	"
259. -eda lõpuga adjek- tiivid: 1 : silbis lühikesed häälikud	"
260. -eda lõpuga adjek- tiivid: 1 : silbis pikk häälik	"

§§	lhk.	§§	lhk
261. -uda lõpuga sõnad	121	278. „ Nüüd -de .	125
262. -uda lõpuga sõnad: 1 : silbis lühike häälik	122	279. „ Nüüd -te 1. ja 2. silbi praeguse konsonandi järel .	„
263. -uda lõpuga sõnad: 1 : silbis pikk hää- lik	„	280. „ Nüüd -te 1. ja 2. silbi endise konsonandi järel .	„
264. -nud lõpuga sõnad	„	281. ülekantud mitmus	126
265. -us lõpuga oma- duste nimed . . .	„	282. I. ja II. Verbal- nomen: enne tak- ðak, tes - ðes . .	„
266. osastav muude ai- nuses. Enne ta - ða	123	283. Nüüd ð kadunud rõhuta silbi järelt	„
267. ainuse osastav . .	„	284. „ ð kadunud 2. silbi alguselt, mis enne kinni oli . .	„
268. nüüd lõpp d . . .	„	285. -s järelt	„
269. nüüd lõpp ○ . . .	„	286. -t järelt	„
270. nüüd lõpp -t 1. silbi praeguse kon- sonandi järel . . .	124	287. vokaali ehk l, r järel	127
271. „ 1. silbi endise konsonandi järel .	„	288. Passiv präsensi tunnus	„
272. „ 2. silbi lõpul praeguse konson. järel	„	289. „ -da	„
273. „ 2. silbi lõpul endise konsonandi järel	„	290. „ -a	„
274. „ vokaali järel	„	291. „ -ta	„
275. palj. osastav: Enne ta - ða, nüüd d - ○	125	292. teised passivi vor- mid	128
276. omastav muude paljuses: Enne ten - ðen . .	„	293. „ -d	„
277. „ Nüüd e	„	294. „ -t	„
		295. I. imperatiivi mit- muse 2. persoona .	„

§§	ihk.	§§	ihk.
296.	endised õuma, õümä, nüüd -uma, -ima lõpuga aja- sõnad	128	
297.	ld, nd, rd järg- silpides	129	
298.	tk järgsilpides	"	
299.	silbi -ti ajalugu	"	
300.	" sõna algusel	"	
301.	" sõna keskel k ja n järel	130	
302.	" r järel	"	
303.	" pika vokaali ja difthongi järel	"	
304.	" lühikese vo- kaali järel	131	
305.	" järgsilpides	"	
306.	" ti muutmata püsinud	"	
307.	" s järel	"	
308.	" h järel	"	
309.	" d i ees, mis hilisemal ajal tek- kinud	"	
310.	" uuemal ajal tekkinud sõnades	"	
311.	" di analoogi- liselt si asemel	"	
	19. Klusiilid k järgsilpide algusel	"	
312.	Enne k - γ, nüüd k (k, kk) ehk ○	"	
313.	üksikud sõnad	"	
314.	e (<*ege) -lõpuga sõnad	133	
315.	I. imperatiiv	133	
316.	II. imperatiiv	"	
317.	liide ki ~ gi	"	
318.	20. Klusiilid järgsilpide lõpul -s ees (ps, ts, ks)	134	
319.	ps (ei tule ette)	"	
320.	ts, s järgsilpides	"	
321.	Ajasõnad lõpuga -itse	"	
322.	Ajasõnad lõpuga -ise	"	
323.	Nimisõnad lõpuga -ise	"	
324.	Adverbid lõpuga -tse, -tsi.	135	
325.	Nimisõnad lõpuga -ts	"	
326.	ks, ss järgsilpides	"	
327.	ks sõna ja silbi lõpul	136	
328.	kt järgsilpides	"	
329.	" ege lõpuga sõnade osastavas	"	
330.	" oleviku pal- juse 2. persoonas	"	
331.	" ajasõnade tuletuslõpus -ta	"	
	21. Klusiilid sõna lõpul	137	
332.	p-häälik sõna lõpul	"	
333.	t-häälik sõna lõpul	"	
334.	k-häälik sõna lõpul	138	
335.	k -ege-lõpuga sõ- nade nimetavas	"	
336.	k ilmaütleva lõpul	"	
337.	k rajava (termina- tiivi) lõpul	"	

№	lhk.	№	lhk.
338. k ainuse imperatiivi 2. persoona lõpul	138	353. Peenendatud 7' kirjutamise viis	143
339. k eitava präsensi lõpul	"	354. Laryngal-spirandid	"
340. k keelava imperatiivi lõpul	"	355. Spirantide kvantiteet	144
341. k imperfekti vanade eitavate vormide lõpul	139	356. Praegu Eesti keeles leiduvad spirandid	"
342. k I. infinitiivi lõpul; oleviku palj. I. ja II. persoona lõpul	"	357. v - h ä ä l i k	"
343. k latiiiviste adverbide lõpul ja -itse, -itsi lõpuga adverbides	"	358. v > u	"
344. k -ste, -sti lõpuga adverbides	"	359. vo > u	"
II. Spirandid (pilu häälikud)	140	360. v > o	145
345. Spirantide hääletamine	"	361. Kõlata v	"
346. Labiolabiaalsed spirandid	"	362. s - h ä ä l i k	"
347. Dentilabial spirandid	"	363. s sõna algusel	"
348. Dental spirandid		364. Lühike s 1. ja 2. silbi vahel	146
a) pilu on keele otsa ja hammaste vahel	141	365. Pikk s-häälik 1. ja 2. silbi vahel	"
349. b) pilu on keeleotsa ja hambaasemete vahel	"	366. Täispikk s-häälik: s, ss (s̄)	"
350. Keelelehe sünnitatud pilu	"	367. Lühendatud ehk poolpikk s-häälik: ss (s)	147
351. š ja ž häälikud	142	368. Pika s-hääliku kirjutamine konsonandi ees: s (s̄ ~ s)	"
352. Palatal spirandid	143	369. Kahenenud s-häälik: ss (ss - šš), ss - s (ss - s)	"
		370. s-häälikute ühendused 1 : se silbi lõpul	"
		371. s-häälikute ühendused 2 : se silbi algusel	148
		372. s-häälik järgsilpides: s > h > o	149
		373. " kahesilbilisteks kokkutõmmatud sõnades	"

§§	lhk.	§§	lhk.
374. s-häälik sisseütlevas muutuses	150	394. Labial nasaalid	158
375. s-häälik imperatiivi 3. nda persoona lõpul	151	395. Dental nasaalid	"
376. s-häälik passivi imperfekti lõpul	"	396. Palatal nasaalid	"
377. s-häälik rahvalaulude mineviku vormides	"	397. m - h ä ä l i k	159
378. s > h pearõhuga silbi järel	152	398. mm > m	"
379. s > h sõna algusel	"	399. m > n	"
380. sn > hn	"	400. m > n t (d) ees	"
381. Juhtumised, kus s mitte ei ole h-ks muutunud	"	401. m > n k ees	"
382. h - h ä ä l i k : h-hääliku hallikad	153	402. m > n sõna lõpul	160
383. h-häälik sõna algusel	154	403. m > n üksikutes sõnades	"
384. h 2-se silbi algusel	"	404. „ ilmaütlevates adjektiivides	"
385. h 2-se silbi algusel lühikese vokaali järel	"	405. „ sihitava muute lõpul	"
386. h 2-se silbi algusel pika vokaali järel	155	406. „ oleviku 1. persoona lõpul	"
387. h 2-se silbi algusel diftongide järel	"	407. „ arvusõnades.	"
388. h 2-se silbi algusel l, n, r järel	"	408. „ ajasõnas: on	"
389. h järgsilpide algusel	156	409. l, m, n ja ll, mm, nn	161
390. h 1-se silbi lõpul	"	410. kirjutada m (mitte mm)	"
391. h järgsilpide lõpul	"	411. kirjutada mm (mitte m)	"
392. h < s sõna lõpul	157	412. kirjutada mb (mitte mm)	"
III. N a s a a l i d (n i n a h ä ä l i k u d)	"	413. n - h ä ä l i k : sõna algusel	"
393. Nasaalide hääletamine	"	414. nn järgsilpides	"
		415. ns > s	162
		416. nt > t	163
		417. ln > ll	"
		418. sn > ss	"
		419. n sõnalõpul > ○	"
		420. „ ainuse nimetavas muutes	"
		421. „ -ne sõnade lõpul	164
		422. „ ilmaütlevate omadussõnade lõpul	"

§§	lhk.	§§	lhk.
423. n omastavas muutes	164	444. Poolvokaal j (i)	168
424. „ sihitavas muutes	„	445. j > i sõna ehk silbi lõpul	169
425. „ sisseütlevas muutes	„	446. j Eesti murretes	„
426. „ alaleütlevas muutes	„	447. jo ~ e	„
427. „ instruktiivi vormides	„	448. ju ~ ü	„
428. „ passivi präsensis	165	449. j > \bigcirc	„
429. „ passivi präteeritumis	„	450. jī > i	„
430. „ präsensi 1. persoonas	„	451. i > j	170
431. „ liitsõnades	„	VII. Vokaalid.	„
432. η - h ä ä l i k	„	452. Vokaali mõiste	„
433. Lõpuliide gi ~ ki	„	453. Vokaalide jaotamine liikidesse	„
IV. L - h ä ä l i k	166	454. Labial vokaalid	171
434. L-hääliku hääletamise viis	„	455. Keelepära kaastegevus	„
435. l-häälik kvaliteedi poolest	„	456. Hääletamised horisontaljoonel	„
436. l-häälik kvantiteedi poolest	„	457. Esi- ja taga-vokaalide tähendamine kirjas	„
437. l kaasrõhuga silbi järel	„	458. Hääletamised vertikaljoonel	172
438. ll > l	167	459. Normaalvokaalide tabel	„
V. R - h ä ä l i k	„	460. Vokaalide hääletamise koha äramääramine. Taga-vokaalid.	173
439. R-hääliku hääletamise viis	„	461. Keskvokaalid	„
440. r-hääliku kvaliteet	„	462. Esivokaalid	174
441. r-hääliku kvantiteet	„	463. Vokaalide kvantiteet	„
VI. Poolvokaalid	„	464. Pikad vokaalid	175
442. Poolvokaali mõiste	„	465. Lühikesed vokaalid	„
443. Poolvokaalid kitsamas mõttes	168	466. Diftongid	„
		467. Diftongide jaotamine	176
		468. Kerge- ja raske-astmelised diftongid	„

§§	lhk.	§§	lhk.
		VIII. Vokaalide vaheldused	176
469.		1. Sissejuhata- vad märkused: Keelemurde edenemise viis	"
470.		Naabrimurrete mõju	"
471.		Eesti kirjakeele olud	177
472.		Kaksikvormide tek- kimine loomulikul teel	"
473.		Kaksikvormide soe- tamine kunstliselt	178
474.		Mis seisukohast tu- leb kunstliste kak- sikvormide soeta- mise peale vaadata	"
475.		Keeleõpetus ja kir- jandus	179
476.		Mis tuleb kirja- keeles leiduvatest kaksikvormidest tarvitusele võtta	"
477.		Keel ja grammatika	180
478.		Lahkvormide liigi- tamine	"
479.		2. Lühikeste vo- kaalide vahel- damine 1:ses silbis: vertikal- joonel	"
480.		a) Vertikal joonel u ~ o, i ~ e, ü ~ ö vaheldamine üle- tldiselt	"
481.		Vaheldused üksi- kutes sõnades: u ~ o	181
482.		ä ~ e	"
483.		i ~ e	"
484.		3. Lühikeste vo- kaalide vahel- dused 1:ses silbis: hori- sontal joonel	"
485.		a ~ ä	"
486.		u ~ ü	"
487.		4. Lühikeste vo- kaalide vahel- dused 1:ses silbis: korruga vertikal ja ho- risontal joonel: e > ö, o > õ	"
488.		õ ~ a	182
489.		u ~ i	"
490.		Vahelduste põhjus	"
491.		5. Pikkade vo- kaalide vahel- damine 1:ses silbis: a) kvanti- tatiivne vahel- dus: vaheldus ker- ge ja raske astme vokaalide vahel	"
492.		Vaheldus pika ja lühikese vokaali vahel	183
493.		aa ~ a	"
494.		ää ~ ä	"
495.		oo ~ o	"
496.		õõ ~ õ	"

§§	lhk.	§§	lhk.
497. ee ~ e	183	515. 9. Lühikeste	
498. uu ~ u	"	vokaalide	
499. üü ~ ü	"	vaheldamine	
500. ii ~ i	"	järgsilpides .	187
501. 6. Pikkade vo-		516. o > u	"
kaalide vahel-		517. a > e	"
damine 1:ses		518. u > e	"
silbis, kvalita-		519. ä > a	188
tiivne: oo ~ uu .	184	520. ä > e	"
502. öö ~ üü	"	521. e > a	"
a) Vaheldus vokaali		522. e > i	"
ja diftongi vahel .	"	523. e sarnanemine .	"
503. Vokaal ~ diftong	"	524. i ~ e	189
504. ää ~ ea	"	525. ü > i	"
505. 7. Diftongide		526. ü > u	"
vaheldamine		10. Vokaalide	
1:ses silbis .	185	kadumine sõna	
506. Pikk vokaal ~ dif-		lõpult (apokope)	"
tong	"	527. Üleüldine reegel .	"
507. Vaheldused i- dif-		528. a kaob	"
tongide juures . .	"	529. " ainuse	
508. ou	"	nimetava lõpult .	"
509. öö ~ õ	"	530. " osastava	
510. u-diftongide õige-		lõpult	"
kirjutus	"	531. " seesütleva	
8. Diftongide		lõpult	190
vanadus	186	532. " seestütleva	
511. Vanad diftongid .	"	lõpult	"
512. Noored diftongid .	"	533. " alalütleva	
513. Diftongid, mis kon-		lõpult	"
sonandi kadumise		534. " alalütleva	
läbi tekkinud . .	"	lõpult	"
514. Diftongid, mis		535. " oleviku	
endise konsonandi		kesksõna tegeviku	
vokaaliks muutu-		ja tehtaviku lõpult	"
mise teel tekkinud	187	536. u kaob	"
		537. " ainuse	
		nimetava lõpult .	"
		538. i kaob	"

§§	lhk.	§§	lhk.	
539.	i kaob ainuse nime- tava lõpult	190	554. ahe > aha > aa > a, ähe > ähä > ää > ä	193
540.	saava muute lõpult	"	555. „ kokkutõmma- tud nimisõnades	"
541.	oleviku ainuse 3. persoonal lõpult	"	556. „ ainuse sisse- ütlevas	194
542.	mineviku ainuse 3. persoonal lõpult	191	557. „ ajasõnade III. infinitiivis	"
543.	kahtleva kõneviisi ainuse 3. persoonal lõpult	"	558. eõe > ee > e	"
544.	Vokaali kadumise aeg sõnal lõpult	"	559. eõe > ee > e	"
	11. Vokaali kadu- mine sõnal kes- kelt (sünkope)	"	560. ehe > ee > e	"
545.	Sünkope mõiste	"	561. „ kontraheeritud nimesõnades	"
546.	Sünkope aeg	192	562. „ slsseütlevas muutes	"
	12. Pikad vokaalid järgsilpides	"	563. uhe > uhu > uu > u, ohe > oho > oo > o > u	"
547.	Pikkade vokaalide tekkimine järgsil- pides. Kokkutõmma- matud sõnade mõiste	"	564. ihe > ihi > ii > i, ühe > ühü > üü > ü > i	195
548.	aõa > aa > a, äõä > ää > ä	193	565. „ kontraheeritud nimisõnades	"
549.	„ ainuse osasta- vas	"	566. „ sisseütlevas muutes	"
550.	„ ajasõnade I:ses infinitiivis	"	567. „ passivi imper- fektis	"
551.	„ kokkutõmma- tud ajasõnades	"	568. Pikk vokaal uutes laensõnades	"
552.	aõa > aa > a	"	569. 13. Diftongid järgsilpides	"
553.	„ sõnas vaja	"	570. Vanad diftongid	"
			571. oi > o > u	196
			572. „ nimesõnades	"
			573. „ omadussõnades	"
			574. „ ilmaütlevates adjektiivides	"
			575. „ palj. osastavas	"

§§	lhk.	§§	lhk	
576.	-oitta > uta lõpuga ajasõnades	196	591. i ^õ a > ia > ii > i	199
577.	„ -itse > utse lõpuga ajasõnades	„	592. o ^õ a > oa > oo > o > u	„
578.	„ -oin > u lõpuga adverbides	197	593. u ^õ a > ua > uu > u	„
579.	ui > u	„	594. Adjektiivid	„
580.	„ -uisa > usa lõpuga adjektiivides	„	595. -õa infinitiivid	„
581.	„ -uine > une lõpuga adjektiivides	„	596. u ^õ a > ua > uu > u	„
582.	„ sõnas kuda, ku- das	„	597. o ^õ a > oa > oo > o > u	200
583.	ai, äi > a	„	598. i ^õ a > ia > ii > i	„
584.	„ -ine, -ise lõpuga substantiivides ja adjektiivides	„	599. Paljuse osastavas	„
585.	ai, äi Lõuna-Eestis	198	600. „ tüvelõpus a, esimeses silbis a, e, i, au	„
586.	Praegune diftong sõna lõpul	„	601. „ tüvelõpus a, esimeses silbis o, u	„
	14. Noored dif- tongid järg- silpides	„	602. „ tüvelõpus -ja > je	„
587.	Nende tekkimise tingimised	„	603. „ üksikutes sõnades	201
588.	Ainuse osastavas	„	604. „ tüvelõpus a < ä	„
589.	a ^õ a > aa > a (vd. 548)	„	605. „ tüvelõpus e	„
590.	e ^õ a > ea > ee > e	„	606. „ tüvelõpus i	„
			607. „ tüvelõpus u (ehk o > u)	202
			608. palj. osastavas	203
			609. Paljuse omast.	„
			610. käskivas kõneviisis	„